KARL HAUSHOFER
EN HET NATIONAAL-SOCIALISME

Tijd, werk en invloed

KARL HAUSHOFER
EN HET NATIONAAL-SOCIALISME
Tijd, werk en invloed

KARL HAUSHOFER AND NATIONAL SOCIALISM
Time, work and influence

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van rector magnificus

Prof.dr. S.W.J. Lamberts

en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op
donderdag 12 januari 2006 om 13.30 uur door

Perry Wijnand Pierik
geboren te Grave.

Promotiecommissie

Promotor:	Prof.dr. H.J.G. Beunders
Overige leden:	Prof.dr. P.B.M. Blaas Prof.dr. H. van Dijk Prof.dr. J.M.W. Binneveld

Amersfoortsestraat 27, 3769 AD Soesterberg
info@uitgeverijaspekt.nl
www.uitgeverijaspekt.nl
Ontwerp omslag: Henny van Mil
Binnenwerk: Van Swieten & Partner, Nieuwegein

ISBN: 90-5911-376-4

Voor Ester, Puck en Finn

INHOUD

INLEIDING

De negentiende eeuw is wel de tijd van de profeten genoemd. Nieuwe ideeën vochten in heel Europa om voorrang. Idealisme stond hoog in het vaandel, maar engagement was niet zonder gevaar.[1] Het denken over land en vaderland was in de loop der jaren veranderd. Onder invloed van Johann Gottfried Herder (1744-1803) had zich een organicistische opvatting over naties breed gemaakt. Hierbij ging men ervan uit dat landen – net als mensen, dieren en planten – een periode van opkomst, groei, bloei en sterven kenden. Zolang zich deze tot beeldspraak beperkte was er weinig aan de hand. Maar Herders organicistische ideeën sijpelden ook door naar de wetenschap. Onder invloed van Charles Darwin vestigden dergelijke gedachten zich ook in het politieke en wetenschappelijke jargon en denken. De beeldspraak was identiteit geworden.[2] Geografie werd politieke geografie en politieke geografie baarde de geopolitiek.

Karl Haushofer was Duitslands belangrijkste exponent van de geopolitiek. Geopolitiek probeert, in de woorden van zijn tijdgenoten de geopoliticologen Richard Hennig en Leo Körholz, de invloed van de geografie op de bevolking en het bestuur van een land te onderzoeken op wetmatigheden.[3] In zijn *Dictionary of Geopolitics* kwam auteur John O'Loughlin in 1994 tot de conclusie dat *Geopolitik* vooral een politiek wapen was, geestelijke munitie, waar Duits expansionisme en hegemoniegedachten uit voortkwamen.[4]

In het Duitse taalgebied werd de leer geïnitieerd door Friedrich Ratzel, theoretisch uitgebouwd door de Zweed Rudolf Kjellén en na de Eerste Wereldoorlog door Karl Haushofer aangedragen als een van de noodzakelijke motoren van het Duits buitenlands politiek beleid.

O'Loughlin stelde terecht dat hier grote gevaren aan kleefden. Niet alleen stond het vakgebied onder de slagschaduw van de traumatische Eerste Wereldoorlog, maar bediende het zich ook van bijna ondefinieerbare en ongrijpbare begrippen als *Lebensraum* en *heim ins Reich* die door de nazi's tot pseudo-religieuze stokpaardjes zouden worden verheven, en reeds in Hitlers vroegste geschriften een belangrijke plaats innamen. 'Geopolitics served as a pseudoscientific instrument for a war-promoting political propaganda', concludeerde O'Loughlin.[5]

Voordat we ons met Haushofers rol in deze ontwikkelingen zullen bezighouden is een eerste introductie van het vakgebied van belang. De constatering dat de ongelukkige Vrede van Versailles een belangrijke rol speelde in de wijze waarop het geopolitieke denken zich in Duitsland ontwikkelde, had gevolgen voor het vakgebied: Haushofer meende dat hij het Duitse volk als gevolg van de tragedie van 1914-1918 moest 'onderwijzen'.[6] David Thomas Murphy concludeerde in zijn boek *The Heroic Earth, Geopolitical Thought in Weimar Germany 1918-1933* uit 1977 dat zonder het Verdrag van Versailles geopolitiek een klein obscuur vakgebiedje zou zijn gebleven.[7] De politieke wil tot obstructie en revisie van het gewraakte verdrag gaf de Duitse geopolitiek de wind in de zeilen.

De grote invloed van de geest van Versailles enerzijds en de wetenschappelijke mores anderzijds leverden van begin af aan een groot spanningsveld op binnen de Duitse geopolitiek vanaf de jaren twintig. De nationaal-socialisten erkenden al snel dat de geopolitiek zich leende ter legitimatie en wetenschappelijke onderbouwing van hun expansionistische plannen. Murphy wijst erop dat de geopolitiek zich bediende van argumenten met betrekking tot de zorgen over de toekomst van Duitsland, in tegenstelling tot de veelal emotionele reacties van anderen op Versailles.[8] Zo stelden sommige geopoliticiologen dat het Verdrag van Versailles geen rekening hield met natuurlijke grenzen, zowel van Duitsland als van het (al even moeilijk te definiëren) Midden-Europa. Versailles hield ook geen rekening met geo-economische wetmatigheden. Zo zouden de herstelbetalingen die de Entente van Duitsland eiste, indruisen tegen de economische cohesie en dus wederopbloei van heel Europa.

Naast deze rationele bezwaren was de geopolitiek in Duitsland echter ook in de ban van de irrationele tijdgeest waar de nazi's garen bij sponnen. Zo streden de geopolitieke ideeën om voorrang met het determinisme dat uitging van de (fysische) geografie en het (raciale) determinisme van de mens (en zijn techniek). Soms gingen ze samen, in een soort romantisch geodeterminisme, bijvoorbeeld wat betreft de poolgebieden, die verkend en bruikbaar moesten worden gemaakt voor de mens. Anderzijds was er de afkeer van bepaalde technische vooruitgang, zoals de urbanisatie, de grote stad en de industriële ontwikkeling, waardoor er een moeilijke spagaat ontstond tussen wetenschap en technisch *Vernunft* aan de ene kant en een romantisch-defaitistische maatschappijvisie aan de andere kant, die op Spengleriaanse wijze staat en samenleving als een organisme zag dat via geopolitieke scenario's beschermd diende te worden. Om met Leni Riefenstahl te spreken, de 'triomf van de wil'[9] stond soms haaks op het geodeterminisme dat zich natuurwetenschappelijk ontpopte. Dit dilemma, waardoor O'Loughlin voor wetenschappelijke distantie pleitte ten aanzien van de Duitse geopolitiek, kenmerkte ook het werk en de geest van Karl Haushofer. Hij leunde enerzijds zwaar op zijn grote kennis van het geodeterminisme, maar tegelijkertijd predikte hij het *Caesarentum* (een sterke leider) als uitweg voor Duitslands machtspolitieke dilemma.[10]

Murphy wees er terecht op dat deze moeilijke spagaat veroorzaakt werd door het feit dat het Duitse cultuurgebied ingeklemd zat tussen twee duidelijk definieerbare krachten: het Russisch-byzantinisme en de Westerse Wereld.[11] De Duitsers meenden dan ook dat de Duitse 'cultuurbodem' bedreigd werd. In dit spanningsveld ontstond de Duitse 'school' van de geopolitiek. Binnen deze school werden er door de wetenschappers verschillende accenten gelegd, maar alle varianten stonden onder invloed van de hierboven geschetste tijdgeest en de bijbehorende dilemma's.

In *The Heroic Earth* schetst Murphy de belangrijkste exponenten.[12] Albrecht Penck en Wilhelm Volz benadrukten het belang van de Duitse taal en grondgebied, waardoor zij drijvende krachten werden achter de *Deutscher Schutzbund* die opkwam voor de belangen van Duitstaligen buiten het Duitse grondgebied van na 1918. De geopoliticologen

Heinrich Schnee en Arthur Dix hielden op wilhelminische wijze vast aan het belang van koloniën voor Duitsland in de traditionele betekenis van de overzeese gebiedsdelen en wezen op de geopolitieke consequenties van het verlies ervan. Karl Wittfogel bepleitte de socialistische variant van de Duitse geopolitiek waarbij hij zijn specifieke marxistische idealen net als de geopoliticologen als Haushofer legitimeerde met geopolitieke argumenten. Binnen de (organische) staat speelden de klassenfactoren volgens Wittfogel ook nog een rol en daarvoor was volgens hem bij de 'rechtse' geopoliticologen te weinig oog. Hij werd gesteund door Joseph Bloch, die in zijn *Sozialistische Monatshefte* pleitte voor een samengaan tussen de vakgebieden van antropologie en geografie, voorzien van een socialistische saus.

Friedrich Burgdörfer hamerde bovenal op het belang van de demografische factoren, terwijl Ewald Banse de wetenschappelijke zijde van de geopolitiek tartte met zijn opvattingen dat men rekening moest houden met de 'ziel van het landschap'. Diens theorie werd dan ook wel gezien als 'esthetische geografie'.

Adolf Grabowsky was een verdediger van het geopolitieke denken van het establishment tijdens de Weimar-republiek. Zijn visies gingen in tegen de 'vulgaire' geopolitiek die Haushofer zou voorstaan. De in 1880 te Berlijn geboren Grabowsky werkte onder het motto 'sta rechts, denk links' en concludeerde dat het primaat voor de jonge Duitse republiek moest liggen bij de buitenlandse politiek, waaraan hij geodeterministische overwegingen ondergeschikt maakte. Hierdoor maakte Grabowksy 'verdragsgrenzen' onderdeel van het vakgebied, terwijl Haushofer slechts 'natuurlijke grenzen' erkende, hetgeen grote politieke en militaire consequenties met zich meebracht. Manfred Langhaus-Ratzeburg hield zich binnen de Duitse geopolitiek vooral bezig met de juridische consequenties van het vakgebied, terwijl Walther Vogel zich richtte op de historisering van de geopolitiek, waarbij verklaring en legitimering hand in hand gingen en de ondertoon het streven was naar etnische homogeniteit.

G.R. Sloan heeft deze verschillende deelaspecten van de geopolitiek, zoals die hierboven aan bod kwamen, in de jaren tachtig gerubriceerd in de verschillende deelterreinen:

- topopolitiek: de topografie van het gebied
- morfopolitiek: de wijze waarop het gebied is vormgegeven
- psychopolitiek: de 'psyche' van het gebied en haar bewoners
- ecopolitiek: de economische situatie in het gebied
- demopolitiek: de demografische situtatie in het gebied
- sociopolitiek: de sociale omstandigheden in het gebied
- kratopolitiek: de juridische basis voor het gebied.[13]

Al deze elementen zullen we terugzien in het werk van Karl Haushofer. Hij combineerde de deelinteresses van de bovengenoemde collega's (zonder de typologie van Sloan natuurlijk te kennen) en was daarnaast een zeer productief wetenschapper, die veel artikelen en boeken schreef. Daarnaast verzamelde hij ook geestverwanten om zich heen en slaagde hij middels zijn colleges en publicistiek, alsmede via zijn directe contacten met 'de politiek' erin zijn ideeën voor het voetlicht te brengen. De constatering dat ook Haushofer 'geprofiteerd' had van de aanzwengelende gevolgen van de Eerste Wereldoorlog en het Verdrag van Versailles is zeker waar maar vormt slechts een deel van de ingrediënten van de toenmalige tijdgeest waaruit Haushofers ideeën konden voortkomen. De belangrijke componenten waren (in willekeurige volgorde): focus op Oost-Europa, de 'vrijstad' Danzig en de problematiek van natuurlijke grenzen, koloniën, imperialisme en het streven naar de organische staat, Midden-Europa, het 'Duitse oosten', de vermeende demografische druk: *Volk ohne Raum*, het *Volksdeutsche* vraagstuk (*Deutschtumpolitik*), panslavisme, bolsjewisme, anglicisme, verhouding geopolitiek-buitenlandse politiek en de ideologische confrontatie met andere concurrerende ideeën (Pan-Europa-internationalisme). Boven dit alles waarde nog altijd het spook van het nationalisme, een theorie die Ernest Gellner omschreef als de politieke legitimatie op basis van etnische grenzen. Dat waren 'natuurlijke' grenzen op 'raciale' basis.[14] Deze vaak complexe historische omstandigheden en vraagstukken zorgden ervoor dat er een veelvoud aan problemen was waaraan Karl Haushofer de nieuwe ideeën van de geopolitiek kon toetsen.

Naast deze historische achtergronden speelde ook het klimaat in de wijsbegeerte een rol bij het ontstaan van de geopolitiek. Juist het car-

tesiaanse dilemma binnen de geopolitiek tussen ziel en verstand, was kenmerkend voor een deel van de nieuwe richtingen binnen de wijsbegeerte aan het einde van de negentiende eeuw. Enerzijds waren er de neo-thomisten, die sterk vernieuwend bezig waren, en daarbij (net als de geopolitiek) lessen wilden trekken uit het verleden. Er was het kritische denken van het neo-kantianisme, het neo-hegelianisme waarbij het denken vóór de waarneming ging, en gericht was op inzicht in de realiteit, het marxisme, dat deterministisch en abstract was, het irrationalisme, als antwoord op het neo-hegelianisme en dat spengleriaanse visioenen koesterde, waarbij dit cultuurpessimisme deels weer ondervangen werd door een overdreven neo-vitalisme.[15] Wat de ideeën gemeen hadden was dat ze weinig relativering in zich droegen en nogal gezwollen van aard waren. Ook de geopolitiek kenmerkte zich door 'alles of niets'-scenario's. Het tijdperk van de overmoed, van het delirium zoals Rauschning het typeerde[16], was nog in volle gang.

De ontwikkeling van het vakgebied van de geopolitiek in Duitsland stond niet op zichzelf, al was het nergens door de specifieke Duitse omstandigheden zo actueel als daar. Internationaal gezien was iedereen eigenlijk schatplichtig aan dezelfde denkers, die we in het hoofdstuk 'De mores van het vak' nog uitgebreid zullen behandelen: Friedrich Ratzel, Rudolf Kjellén en Sir Halford Mackinder. Vanuit het oogpunt van de Angelsaksische wereld is het goed bij de laatste stil te staan. De Oxfordse Mackinder meende in zijn *Heartland*-theorie dat een machtspolitieke confrontatie om Europa in de toekomst niet kon uitblijven. In die zin had Mackinder dezelfde deterministische visie als Haushofer. Anders dan de Duitse geopoliticoloog zette hij zijn kaarten op Rusland, in plaats van op Duitsland, als de macht die West-Europa en Eurazië zou gaan beheersen. Mackinders visie werd deels onderstreept door andere geopolitieke denkers uit de Westerse Wereld, zoals N.J. Spykman, die ook de vrees uitsprak dat moderne grote natiestaten werelddominantie konden nastreven. Als geopoliticoloog benadrukte de laatste daarbij wel dat ook voor de machtigste natiestaten de geografische factoren altijd aanwezig waren; passief en onveranderlijk. Juist deze manifeste aanwezigheid zorgde er volgens Spykman voor dat het streven van grote naties voorspelbaar en berekenbaar werd. Door de eeuwen heen

moest men immers rekening houden met de geografische omstandigheden, waardoor er een patroon in het optreden van staten ontstond. Als voorbeeld kon het Russische streven naar warme zeehavens dienen. Dat was sinds Peter de Grote een onveranderlijke koers van de Russische buitenlandse politiek, wie er ook op de Russische troon zetelde. Mackinders invloed op zijn generatie bleek ook in de blokverdeling van de wereld die Spykman meende te signaleren: enerzijds was er Noord- en Zuid-Amerika, anderzijds West-Europa en Eurazië.[17]

Binnen de Westerse Wereld waren ook de denkers Alfred Thayer Mahan en Homer Lea van belang. Admiraal Mahan benadrukte het geografische patroon in de politieke geschiedenis van de wereld, waarbij hij vooral de zee een belangrijke rol toedichtte. Mahan zag de VS bovenal als maritieme natie en onder invloed van de Zwitserse strateeg baron Antoine-Henri Jomini, die een studie had gemaakt van landoorlog en geografie, benadrukte hij dat het op zee niet anders lag. Het bezit van bijvoorbeeld een Panamakanaal was van onschatbare strategische en geopolitieke waarde. Generaal Homer Lea zag, evenals een aantal Duitse geopoliticologen, de staat als levend organisme. De generaal incorporeerde ook de twee tegenstrijdige elementen die de geopolitiek geselden, de etnisch raciale ideeën versus de geografische determinismen. Voor Japan concludeerde Homer Lea dat de expansie van dit land een logisch gevolg was van de techniek, de aard en het karakter van bevolking en regime, maar dat de Pacific-expansie ook een geheel logische natuurwet was.[18]

De invloed van de Westerse geopoliticologen op de verschillende regeringen was kleiner dan die van hun beroepsgenoten in Duitsland. De Amerikaanse strategie concentreerde zich langdurig op het westelijk halfrond en was daarmee verwijderd van de belangrijkste brandhaarden. De Amerikaanse wording tot grootmacht is wel eens getypeerd als een *accidental empire*[19], waarmee bedoeld wordt dat de wording tot grootmacht niet het gevolg was van een ijzeren draaiboek maar van de omstandigheden. Hoe anders lag het in Duitsland, dat in 1914 voor zijn behoud een draaiboek had waarbij de politieke en militaire maatregelen tot op het uur waren doorberekend.

Het optreden van de belangrijkste Westerse macht in wording, de

Verenigde Staten, had eerder een wat aarzelend karakter en kenmerkte zich aanvankelijk door inmiddels bijna vergeten conflicten, zoals de oorlog tegen Spanje. In de Pacific waren er voelhorens richting China (*open door*-politiek). De passieve Amerikaanse rol werd veroorzaakt door een geografisch determinisme, zo meent Sloan.[20] Er bestond simpelweg een te grote geografische afstand tussen Europa en de VS. Hierdoor waren de VS als vanzelfsprekend in eerste instantie gericht op het westelijk halfrond. De toename van techniek en internationale economische belangen, betrok de VS meer en meer bij gebieden daarbuiten. De toenemende kracht van de VS en de reeds voor de Tweede Wereldoorlog ingezette Britse verzwakking, zorgden ervoor dat de VS vaak het voortouw namen in gebieden waar voorheen de Britten invloedrijk waren.[21]

Met de komst van de Democratische president Wilson in 1913 voegden de VS ook een sterk metafysisch-romantische optiek toe aan hun *grand policy*. Wilson, van Iers-Schotse afkomst, was meer bij Europa betrokken en hij meende dat er een 'Amerikaanse missie' in de wereld bestond, waarbij religieuze elementen een rol speelden. De overwinning van de Republikeinen bij de verkiezingen in november 1918 verminderde de mogelijkheden voor Wilson om zijn ideeën ten uitvoer te brengen; ideeën die de Amerikaanse invloed buiten het westelijk halfrond sterk zouden vergroten. Nu trokken de VS zich nogmaals terug op hun eigen continent. Maar Franklin Roosevelt, die in 1932 aan het roer kwam, had de les van Mahan wel degelijk begrepen. De strategische grenzen van de VS lagen niet alleen in de Stille Oceaan maar ook op de Atlantische Oceaan[22] en deze grenzen zouden spoedig door het geweld van de As-mogendheden geschonden worden. De tijd van het schipperen tussen isolationisme en internationalisme waren zijns inziens voorgoed voorbij.

Tegelijkertijd ontstond er een marxistische variant op de geopolitiek. Deze stelde zich sterk polemisch op tegenover de niet-marxistische thesen. De Duitse geopolitiek was het product van imperialisme, militarisme, fascisme en middels 'revanche'-politiek (op Versailles) op oorlogskoers gezet om de belangen 'van het monopoliekapitaal te dienen'. Ook de angelsaksische machten stonden aan grote kritiek bloot.

Zij deden er alles aan om nazi-Duitsland als een bolwerk op te stuwen tegen het bolsjewisme. Als vanzelfsprekend, zo meenden de marxisten, waren de bedoelingen van de Sovjet-Unie heel wat vriendelijker. De Sovjet-Unie was er in geslaagd tussen de twee fricties van 'subjectief idealisme' en geografisch determinisme 'de vrije wil van de mens' te plaatsen. Deze vrije wil bestond uit de opvattingen van Marx en Engels die meenden dat de invloed van de geografische determinisme bovenal van sociale en economische aard waren. Sinds de ontdekking van Amerika (1492) en van de zeeweg naar Indië (1498), en het omzeilen van de wereld (1519-1522), was de aarde in één klap tienmaal zo groot geworden. Dit had enorme consequenties voor de productietechnische ontwikkeling van de economie en stuwde de geschiedenis bijna automatisch voort naar de grondbeginselen van het marxisme. De natuur was hierbij vooral teruggebracht tot een leverancier van grondstoffen.[23]

***

Deze studie is geen biografie, maar een studie naar het werk van de Duitse geopolitocoloog Karl Haushofer, waarbij ik stil zal staan bij zijn tijd, werk en invloed. Daar is reden toe, want Karl Haushofer is een van de meest omstreden Duitsers uit de eerste helft van de twintigste eeuw. Haushofer wordt door de ene historicus in zijn invloed op de geschiedenis gelijkgesteld aan Karl Marx, terwijl anderen zijn rol bagatelliseren. Zijn dit de kenmerken van de perfecte 'Raspoetin' op de achtergrond, de man die Hitler zijn *Lebensraum*-plannen influisterde? Of is deze grillige perceptie juist het gevolg van het feit dat Haushofer slechts een persoon was in de marge van het Derde Rijk?

Er bestaat in de historiografie onduidelijkheid over de invloed van Karl Haushofer. Om de rol van Haushofer in zijn tijdvak te kunnen duiden en de gevolgen daarvan aan te tonen, wil ik in dit boek een drietal zaken onderzoeken.

In eerste instantie wordt onderzocht in hoeverre Karl Haushofer een exponent was van zijn tijdperk, een tijd die hij vaak aanduidde als het pan-tijdperk, een moment in de geschiedenis waarin grote grens-

overstijgende ideeën, ideologieën en technologieën hun opwachting maakten. Haushofer zag zijn geopolitieke concepten als een logische consequentie van zijn tijd en hij meende dat hem een belangrijke taak te wachten stond. Hij wilde Duitsland *erziehen*. Stond Haushofer alleen in zijn ideeën of maakten zijn gedachten en de rol die hij zichzelf in deze had toegedicht deel uit van een groter proces?

Om de invloed van Haushofer en zijn geopolitiek te kunnen meten, mijn tweede doel, is het van belang zijn ideeëngoed te toetsen aan de belangrijkste drijfveren en doelen van het nazi-regime. Bij voorbaat liggen hier interessante onderzoekthema's klaar, aangezien het bekend is dat Karl Haushofer Hitler zevenmaal bezocht toen hij na de mislukte *Putsch* van 1923 gevangen zat in Landsberg am Lech. Het feit dat daar *Mein Kampf* werd geschreven, Hitlers 'politieke bijbel', maakt deze periode extra interessant. Om tot de vergelijking te komen tussen Hitlers gedachtegoed en de ideeën van Karl Haushofer zullen we uitgebreid ingaan op de mores van het vak van de geopolitiek en de ideeën hierover die Haushofer in zijn vele geschriften op papier zette.

Het volstaat niet om de theorieën van Haushofer te volgen om diens invloed te toetsen. Haushofer bekleedde ook belangrijke maatschappelijke functies en als hoogleraar in zijn Münchener jaren was Rudolf Hess, de latere plaatsvervanger van Hitler, zijn student-assistent. Haushofer nam de jonge Hess onder zijn hoede als een *Wahlsohn*. Om de invloed van Haushofer op de politiek van het nazi-regime te toetsen, is het daarom ook van belang deze bijzondere relatie, alsmede Hess' vlucht naar Engeland, te bestuderen. Haushofer bevond zich dus al vroeg in de *inner circle* van oudgedienden binnen de NSDAP en het is dan ook van belang dat we nagaan welke directe contacten er bestonden tussen hen en Haushofer in het München van de jaren twintig en dertig, toen de geopoliticoloog zijn ideeën gestalte gaf. Als bijkomende factor speelt hierbij ook geopoliticoloog Albrecht Haushofer, een van de zonen van Karl Haushofer, als goede vriend van Hess en actief op het terrein van de diplomatie, een niet onaanzienlijke rol, zodat we ook diens *Werdegang* in dezen zullen volgen.

Tot slot wil ik ook naar het meer recente verleden kijken om te zien wat er rest van de man en zijn werk. Nadat Europa moeizaam uit de

ruïnes herrees, leek de geestelijke erfenis van Haushofer een zwarte herinnering uit het verleden, een stuk kennis dat slechts leed had veroorzaakt. Pas recentelijk probeert men de balans op te maken. Was de geopolitiek slechts een farce, een hersenschim, of bestaat er voor de geopolitiek nog een toekomst en in hoeverre spelen de ideeën van Haushofer daarin nog een rol? Ook zal ik stilstaan bij de plotselinge belangstelling voor Haushofer binnen de triviaalliteratuur en de meer esoterisch getinte lectuur. Hierbij probeer ik de oorsprong van deze mystificaties bloot te leggen.

***

De drie onderzoeksvragen zijn op de volgende manier uitgewerkt: In het eerste hoofdstuk zullen we stilstaan bij Haushofers positie ten aanzien van de Duitse *Sonderweg* als belangrijk kenmerk van de Duitse tijdgeest. Wat hield de Duitse *Sonderweg* en het *Sonderwegbewusstsein* precies in en hoe verhielden de hieruit voortvloeiende *Dolchstosslegende* en de *Kriegsunschuldlegende* zich met het gedachtegoed van Karl Haushofer?

In hoofdstuk 2 wordt de abstracte schets uit hoofdstuk 1 concreter, door Haushofer te positioneren in het Beieren van zijn tijd, alwaar hij doceerde en in aanraking kwam met het nationaal-socialisme. We staan stil bij de enorme indruk die de radenrepublieken kort na de Eerste Wereldoorlog op Haushofer maakten en hoe deze hem sterkten in zijn nationalistische visie en zijn geloof in het belang van zijn geopolitieke inzichten. Het maakte mogelijk dat hij toegang kreeg tot de *inner circle* van de bruine beweging, die in Beieren sterk in opkomst was in de jaren twintig. In de daaropvolgende hoofdstukken staan we stil bij Haushofers werk en invloed.

Hoofdstuk 3 beperkt zich vooral tot het vakgebied van de geopolitiek en welke ideeën Haushofer en zijn medewerkers ontwikkelden.

In hoofdstuk 4 staan we uitgebreid stil bij Haushofers invloed op Hitler en het gedachtegoed van het nationaal-socialisme. Zwaartepunt hierbij vormt Haushofers invloed op Hitlers rassenpolitiek en zijn *Lebensraum*-politiek.

In hoofdstuk 5 komen de esoterische kanten van Haushofers werk aan bod en hoe deze verweven waren met de tijdgeest van destijds en hoe de echo hiervan tot de dag van vandaag weerklank vindt in de triviaalliteratuur.

Tot slot zullen we in hoofdstuk 6 stilstaan bij de nalatenschap van Haushofer en diens geopolitiek. Hierbij zal het zwaartepunt liggen op de ontwikkeling van de geopolitiek in Duitsland na 1945, alsmede bij de geopolitieke ontwikkelingen in het Amerikaanse en Russische denken, omdat deze beide mogendheden immers na 1945 de dienst uitmaakten in het 'Kernraum-Europa'. Hierbij is een tweedeling gemaakt in de ontwikkeling tussen 1945 en 1989, en de periode na het einde van de Koude Oorlog, om meer inzicht te krijgen in de aanpassingen in het geopolitieke denken sinds de val van het IJzeren Gordijn. In de conclusie zullen de belangrijkste feiten nog eenmaal de revue passeren.

***

Tot slot de bronnen waarop deze studie is gebaseerd. Allereerst is met betrekking tot de geopolitiek gebruikgemaakt van de talrijke publicaties van de hand van Karl Haushofer, alsmede het *Zeitschrift für Geopolitik* waarin Haushofer en zijn collega's jarenlang publiceerden. In vele boeken belichtte Haushofer de verschillende aspecten van de geopolitiek en in het werk van zijn zoon, *Allgemeine Politische Geographie und Geopolitik* (waarvan na de oorlog alleen de eerste band verscheen) werd de balans van zijn werkzame leven neergelegd.[24]

Karl Haushofers werk hield zich deels bezig met aspecten van de geopolitiek – zoals Japan in bijvoorbeeld *Japan und die Japaner*[25] – maar bestond ook uit grotere algemene werken waarin hij de situatie van zijn tijd in geopolitieke lijnen schetste, zoals in *Welt in Gärung* (samen met Fochler-Hauke) en *Deutsche Kulturpolitik*.[26]

Overzichtswerken over de geopolitiek bestaan er van de hand van verschillende auteurs, zoals Hennig en Körholz[27], Grabowsky[28], Taylor[29], Murphy[30] en de Nederlander G. Bakker, die in de jaren zestig promoveerde op het boek *Duitse geopolitiek 1919-1945*.[31] Ook over facetten van de geopolitiek verschenen studies, zoals van de hand van

de Pool Tkaczynski[32] over de geopolitieke relatie tussen Duitsland en Polen, of de Fransman Pierre Behar[33], over Midden-Europa, of Sloan[34], over de geopolitiek van de vs. Overzichtswerken zijn er ook over de geopolitiek van de naoorlogse periode, en na de val van de Muur in 1989, onder andere van de hand van of geredigeerd door Kliot en Newman[35] en Dawson en Fawn.[36] Deze zullen aan bod komen om in het laatste deel van het boek stil te staan bij de invloed van Karl Haushofer.

Van groot belang als primaire bron is de studie van H.A. Jacobsen[37], waarin brieven, dagboekaantekeningen en teksten van Karl Haushofer zijn gepubliceerd. Zij geven informatie over zijn ideeën en de tijdgeest, maar ook onder welke vaak niet gemakkelijke persoonlijke omstandigheden Haushofer en zijn joodse vrouw moesten werken en leven. Ook levert Jacobsen nuttige biografische gegevens. Jacobsens werk is vooral een *Grundlagearbeit*, interpretatie en meningen zijn schaars.

Dit in tegenstelling tot sommige literatuur over Haushofer zelf, zoals de biografie van de hand van Bruno Hipler.[38] De auteur schetst Karl Haushofer vanaf de eerste bladzijde als de kwade genius achter Hitler. Door deze polemische werkwijze ontbreekt de wetenschappelijke distantie tot het onderwerp en lijdt de fixatie op het doel van de tekst – Karl Haushofer te schetsen als de 'Raspoetin' van Hitler – tot uitvergroting en eenzijdige selectie van informatie en te radicale conclusies die niet gestaafd kunnen worden. Ter onderstreping van Haushofers 'kwade' rol in de Duitse geschiedenis wordt diens handelen niet of nauwelijks gespiegeld aan tijdgeest en omstandigheden waardoor de studie van Hipler – ongewild – voeding geeft aan de esoterische triviaalbenadering van Karl Haushofer en diens geopolitiek, hetgeen mystificaties met zich meebrengt. Niet onbelangrijk is ook het werk van Ursula Laack-Michel[39], over Albrecht Haushofer. Frank Ebeling[40] concentreert zich bovenal op de ruimtetheorie van Karl Haushofer en is van belang voor de *Lebensraum*-filosofie en houdt zich minder bezig met de context van Haushofers opereren.

De toenemende rol die Haushofer wordt toegedicht in de triviaalliteratuur, vindt voor een deel zijn oorsprong in internetpublicaties. Een vroeg boek in deze soort, van de hand van de *Bres*-auteurs L.

Pauwels en J. Bergier[41], dichtte Haushofer occulte gaven toe, die hij inzette om Hitler naar zijn hand te zetten. Deze publicatie, en modernere varianten daarop, hameren alle op de geheimzinnige rol van Haushofer die de rol van 'inwijder' zou hebben vervuld, en zijn allemaal terug te voeren op de betrekkelijke onbekendheid van Hitlers beginjaren in de NSDAP en de mist welke hierdoor rond een organisatie als het Thulegenootschap hangt. De meeste mystificaties zijn in deze studie herleid tot hun oorsprong, en daardoor ontzenuwd.

Zeer nuttig voor het schrijven van dit boek waren deelstudies, zoals van C.W. Spang[42], die de relatie Karl Haushofer en Japan verder uitwerkte. Interessant is een nieuwe studie over een tijdgenoot en vriend van Karl Haushofer, Oskar Ritter von Niedermayer, van de hand van H-U. Seidt.[43] Hierin wordt de kortstondige samenwerking tussen Karl Haushofer en het Sovjetregime in samenwerking met de Duitse geheime dienst waar Oskar Ritter von Niedermayer actief was, uit de doeken gedaan. De hierin naar voren gebrachte feiten zijn alleen al voldoende om het werk van Hipler te nuanceren. Haushofer leverde geestelijke munitie voor nazi-Duitsland, dat is duidelijk. Maar was zijn weg wel een directe weg of was het een kronkelig pad naar de burelen van Hitler? Het veelzijdige leven van Karl Haushofer zoals we hier willen ontdekken, vraagt een brede aanpak, gebaseerd op tijds- en egodocumenten, biografieën, monografieën en secundaire literatuur.

HOOFDSTUK 1

De Duitse *Sonderweg*

1.1 LEGENDEN

Op het Congres van Wenen aan het begin van de negentiende eeuw, toen Europa na de napoleontische aardverschuivingen opnieuw verkaveld werd, deed de Pruisische afgevaardigde Wilhelm von Humboldt een opmerkelijke en visionaire uitspraak. Hij meende dat het in het belang was van de Europese machtsconstellatie dat er nimmer een Duitse eenheidsstaat zou ontstaan. Dit verenigde Duitsland zou namelijk, zo meende Von Humboldt, een expansionistische staat worden en daarmee de toekomst van Europa bedreigen.[44] In feite verwoordde Von Humboldt hiermee de angst van wat men vanaf 1871, het jaar waarin het Duitse keizerrijk werd uitgeroepen, het Duitse vraagstuk is gaan noemen.

Centraal hierin staat de Duitse *Sonderweg*. Hiermee wordt Duitslands weg naar de moderniteit bedoeld. Anders dan in andere West-Europese landen slaagde de Duitse parlementaire democratie er niet in de crisis van 1929 te weerstaan. De democratische structuur van het land brokkelde af en de weg kwam vrij te liggen voor de nationaal-socialistische dictatuur. Deze *Sonderweg* werd veroorzaakt door specifieke Duitse omstandigheden. Ondanks de prille democratische aanzetten was de jonge Duitse natie er niet in geslaagd zich te ontdoen van autoritaire tradities en mentaliteiten, en kenmerkte Duitsland zich ondanks een zich snel moderniserende economie als een land met feodale trekken waarbij pre-industriële elites een dominante rol bleven spelen.[45] Hegel wees hierbij op de bijzondere positie van de Duitse ambtenarij. Deze zogenaamde 'universele klasse' vormde in de praktijk een beschermende laag voor de Duitse aristocratie. Hierdoor bleven politieke hervor-

mingen in Duitsland uit, welke in de buurlanden wel plaatshadden. De socioloog Max Weber noemde deze situatie Duitslands 'bureaucratische regime'.[46]

Zelfs de voor Duitsland dramatische ontwikkelingen in 1918, waaronder het ineenstorten van het wilhelminische keizerrijk, maakte geen einde aan de *Sonderweg*, hoewel de traditionele structuur van het land, met zijn speciale relatie tussen aristocratie en de ambtenarij, definitief veranderde. Volgens de historicus G. Hirschfeld had dit te maken met het feit dat er niet alleen sprake was van een *Sonderweg* maar ook van een *Sonderwegbewusstsein*. Hirschfeld heeft erop gewezen dat het merendeel van de Duitse intelligentsia ervan overtuigd was, en dit ook met zekere trots verkondigde, dat Duitslands weg naar de moderniteit verschilde van die van de andere mogendheden. Deze mentaliteitskwestie is volgens Hirschfeld nog onvoldoende onderzocht, maar lijkt tot 1945 een belangrijk bestandsdeel uit te maken van het Duitse politieke klimaat. De ineenstorting van het wilhelminische rijk lijkt ook stimulerend te hebben gewerkt op deze gedachte. Het *Sonderwegbewusstsein* bleef niet alleen bestaan, meent Hirschfeld, maar kreeg een nieuwe impuls. In de praktijk ontwikkelde zich dit bewustzijn tot een tegen de republiek van Weimar gerichte ideologie.[47]

Deze anti-ideologie werd gedragen door twee legenden. De eerste was de *Dolchstosslegende* (de dolkstoot in de rug-legende), die vooral in het rechtse politieke kamp gekoesterd werd en veronderstelde dat het Duitse leger niet aan het front verslagen was maar door verraderlijke krachten aan het thuisfront. Nog breder gedragen was de tweede legende, die van de *Kriegsunschuldlegende* die door zowel socialisten, alsook door liberalen en *völkische* politici gesteund werd. Hierbij werd de Duitse (alleen)schuld met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog van de hand gewezen.

Deze beide legenden werkten zeer negatief uit op het Duitse zelfbeeld. Zij droegen bij aan een enge perceptie van de politiek, waarbij men dacht in nationale stereotypen en een vriend-vijand dichotomie. De republiek van Weimar werd gezien als een product van deze legenden, en men was dan ook eerder een *Vernunft Republikaner* dan een overtuigd democraat. Daartegenover bleef het beeld bestaan van de

Volksgemeinschaft, een solidair volk, gebaseerd op Pruisisch-militaire ideologie.[48]

Karl Haushofer, de grondlegger van de Duitse geopolitiek, was een typische man van zijn tijd. Als militair in Beieren, en later hoogleraar te München, behoorde hij tot het oude feodale Duitsland. Hoewel zelf niet van adel, waren zijn maatschappelijke inspanningen er niet op gericht om zich af te zetten tegen de oude sociale structuren, maar juist om er in opgenomen te worden. Als officier in het leger slaagde hij erin deel te worden van Hegels 'universele klasse' en Webers 'bureaucratische regime', wat een bevoorrechte positie was.

Groot was dan ook voor Haushofer de schok van de Duitse nederlaag van 1918. De voor hem bekende wereld viel uiteen, maar dat nam niet weg dat het *Sonderweg*-besef bleef bestaan. Inderdaad had dit ook te maken met het door Hirschfeld geschetste besef van het *Sonderwegbewusstsein*. En ook hier was de extra impuls van 1918 te zien. Haushofer werd geopoliticoloog omdat hij meende het Duitse volk te moeten behoeden voor nieuwe tegenslagen à la de nederlaag van 1918. Net als veel intellectuelen van zijn tijd kon Haushofer zichzelf ook niet los zien van de twee hierboven besproken legenden. De *Dolchstosslegende* meende Haushofer te zien in de radenrepubliek welke Beieren na de nederlaag van 1918 korte tijd in de greep had. Deze revolutionaire ontwikkelingen maakten een diepe indruk op Haushofer en brachten hem dichter bij de nationaal-socialisten. De *Kriegsunschuldlegende* werd door Haushofer vooral bezien vanuit het licht van geopolitieke verantwoordelijkheden welke de overheden zijns inziens moesten dragen. Een wetenschap waarin Duitsland in zijn ogen kinderlijk onwetend was, en de speelbal vormde van de grote mogendheden. Hier zag Karl Haushofer zijn eigen rol in de Duitse geschiedenis.

De bijzondere Duitse positionering laat zich aan de hand van drie voorbeelden illustreren: het debat over Midden-Europa, het belang van overzeese gebiedsdelen en de Duitse houding ten aanzien van de Franse Revolutie. Deze historische en geografische gegevenheden vormden een belangrijk uitgangspunt van Haushofers beleving van de bijzondere Duitse positie in de geschiedenis en de wereld en hadden zodoende invloed op zijn perceptie van de geopolitiek.

1.2 MIDDEN-EUROPA

Het debat over Midden-Europa werd reeds om de titel gevoerd. Zo introduceerden Angelsaksische historici de term *The Lands between* en gebruikte Karl Haushofer de term *Zwischen-Europa*[49] en *Inner-Europa*.[50] Deze termen leggen meer de nadruk op de zwakte dan op de dominantie van de regio. Vanuit historisch oogpunt is hier zeker iets voor te zeggen; het Duitse vraagstuk hing sterk samen met de grenskwesties en de geografische ligging. De daaruit volgende verontrusting was bovenal een angstige reactie op de geografische machtsconstellatie, het zich ingeklemd voelen. Niet voor niets sprak Haushofer in dezen over Midden-Europa als een politieke 'duivelsgordel'[51], een omstreden en etnisch verdeeld gebied. Deze problemen werden nog vergroot door het feit dat Haushofer het begrip 'Midden-Europa' nogal breed zag. In zijn vaak van uitgebreid kaartwerk voorziene studies wordt duidelijk dat zelfs delen van de toenmalige Sovjet-Unie en Turkije door Haushofer tot Midden-Europa werden gerekend.[52] Tot zijn schrik zag Haushofer dat de *Entente*-machten na 1914 een geheel andere geografische definitie van Midden-Europa hanteerden (van de westgrens van de Sovjet-Unie tot de oostgrens van Duitsland) en hierdoor trachtten Duitsland uit *L'Europe Centrale* te weren.[53]

De beladenheid en de angst rond Midden-Europa sloegen af en toe om in overmoed, zoals bij de typische *mitteleuropäische* auteurs als Friedrich List en Friedrich Naumann. Dezen maakten dezelfde fout die vriend en vijand van Duitsland vaak maken en maakten door Midden-Europa gelijk te stellen aan Duitsland. De Duitsers waren weliswaar lange tijd, en zijn ook vandaag de dag, de dominerende factor – Haushofer sprak over de Duitsers als de *Mitteleuropäier* van de toekomst –, maar vormden zeker niet de enige belangengroep in het gebied. Tot 1866 was Midden-Europa toch vooral het gebied van het katholieke Habsburgse Rijk, en ook toen al was het begrip Midden-Europa niet altijd een positief begrip. De *Völkerkerker* werd de dubbelmonarchie spottend genoemd, het dualisme tussen Wenen en Boedapest was berucht, de Oostenrijkse suprematie gevreesd. Anderzijds werd er na het uiteenvallen van het Warschau Pact na de val van de Muur in 1989 en de zich

snel opstapelende nationaliteitenproblemen in Midden-Europa meer dan eens verlangend teruggekeken naar het alles overkoepelende monarchistische systeem, waarbij een vorst de splijtzwammen weer onder één noemer kon brengen. Na 1866, de Oostenrijks-Hongaarse nederlaag in Bohemen tegen het Pruisische leger, nam Berlijn het voortouw over in Midden-Europa, gevolgd door het keizerrijk in 1871 en Hitler-Duitsland vanaf de jaren dertig. Maar al die tijd was er sprake van een dominantie van de Duitstaligen in een gebied dat van nature supranationaal was, een multi-etnische en multiculturele lappendeken.[54]

Als gevolg van de grote verscheidenheid waren er vele grensgebieden in Midden-Europa, waar allerlei spanningen zich deden voelen, onder andere in Tirol, Salzburg, Oberpfalz en Silezië. Niet voor niets zou een belangrijk deel van de geestelijke munitie van het nazisme uit het aan de slavische wereld grenzende Oostenrijk komen. Wenen was een afspiegeling van het nationaliteitenvraagstuk in de hele regio. Een grote verscheidenheid aan etniciteiten en culturen woonde samen in dit geografische waterhoofd van het gekortwiekte Habsburgse Rijk. Hier ontstond (deels) het zionisme, het leninisme, de ariosofie en het hypernationalisme. Hitler noemde de straten van Wenen in *Mein Kampf* zijn belangrijkste leerschool, hier kwam hij in aanraking met de antisemitische pamfletten en hier trok hij de conclusie, dat een conflict met de Slavische *Untermensch* op den duur onontkoombaar was, waartoe Haushofer de geopolitiek aanreikte.

De Hongaarse auteur György Konrad merkte eens op dat niemand weet waar precies de grenzen van Midden-Europa liggen. Hij typeerde de geografische aanduiding van het begrip Midden-Europa als een kruising tussen 'nostalgie en utopie'. Opmerkelijk is in dezen de voortdurende standpuntwisseling van de Duitse keizer Wilhelm II. Deze twijfelde of Duitsland nu bij het Westen of het Oosten hoorde, of een geheel eigen (Midden-Europese) weg moest gaan. Aanvankelijk leek de keizer zich vooral op het Westen te richten en zich af te zetten tegen het gele (oosterse) gevaar. Aanvankelijk zag hij de Russische tsaar als een helper in de strijd tegen het niet-christelijke oosten, maar concludeerde later dat ook de tsaar 'Slavisch en oosters' van karakter was. Op het einde van zijn leven toonde de voormalige keizer zich echter vooral

teleurgesteld in de Westerse machten die niets hadden gedaan om zijn terugkeer naar Duitsland mogelijk te maken. Sterker nog, een aantal Franse en Britse politici had ijverig getracht keizer Wilhelm II voor een internationaal gerecht te slepen. De eindconclusie die de oud-keizer trok, was dat Duitsland bij het Oosten hoorde.

1.3 OVERZEESE GEBIEDSDELEN

Binnen zijn geopolitieke denkbeelden stond Haushofer ook geregeld stil bij het belang van koloniën voor Duitsland. Het vrijwel ontbreken ervan vormde voor veel Duitsers een zorgwekkende *Sonderweg*.
Duitsland, dat zich na 1871 aandiende op het wereldtoneel en een snelle demografische en economische groei doormaakte, keek met groeiende interesse naar de koloniale rijken van de andere grote Europese mogendheden. Als schoolvoorbeeld gold natuurlijk Groot-Brittannië, waarmee zowel keizer Wilhelm II als Adolf Hitler en ook Karl Haushofer in een haat-liefdeverhouding leefden. Het Britse koloniale rijk bestond reeds in de zeventiende eeuw en toonde ook in de negentiende eeuw en aan het begin van de twintigste eeuw zijn volle kracht en pracht. India was samen met Maleisië, Singapore en Hongkong de parel in de Britse kroon en de gebieden strekten zich verder uit van Canada tot West-Indië, West- en Oost-Afrika, de Kaap, Australië en Nieuw-Zeeland. Tussen 1815 en 1890 waren maar liefst 12 miljoen Britten in alle windrichtingen vertrokken uit het moederland om het Britse wereldrijk uit te bouwen.[55] De Britten regeerden met een grote mate van vanzelfsprekendheid over hun enorme imperium

De Fransen hadden zich na de tegenslag in 1870-71 met hernieuwde kracht op hun koloniale rijk geworpen. Na het verlies van Elzas-Lotharingen in 1870 zocht men meer dan ooit naar compensatie van buitenaf. Tegenvallende geboortecijfers en een flauwe economie droegen er verder toe bij dat onder de politici Léon Gambetta en Jules Ferry het Franse imperialisme voortvarend werd aangepakt.

Duitsland kon niet achterblijven. In 1879 schreef de theoloog Friedrich Fabri zijn boek *Bedarf Deutschland der Kolonien?*[56] Deze vraag was slechts opgeroepen om bevestigend beantwoord te worden. Duitsland had *Brot und Ehre* nodig. Aan het eind van de negentiende eeuw, een tijdperk vol overmoed, groeide in Duitsland de drang om overzeese gebiedsdelen te bezitten, als vorm van erkenning van de Duitse plaats onder de zon.

Wie ondersteunden de gedachten aan Duitse koloniën en een Duitse wereldpolitiek? Allereerst speelde het bedrijfsleven een rol. Op uitnodiging van grote handelsfirma's in Hamburg en Bremen werd Bismarck geconfronteerd met de zorgen van de snel groeiende Duitse industrie. De grote handelsfirma's zouden graag zien dat de Duitse overheid hen meer zou ondersteunen, met name daar waar Britse en Franse concurrenten, wel actief gesteund door hun overheid, het de Duitse handel moeilijk maakten.

Naast de handelsfirma's was er ook vanuit de binnenlandse politiek een groeiende druk op Bismarck om 'overzee' te gaan. Een groot aantal verenigingen was opgericht met als doel de 'Duitse cultuur' naar het overzeese te brengen. De belangrijkste exponent van deze beweging was de in 1882 opgerichte *Kolonialverein*, in 1887 *Deutsche Kolonialgesellschaft* genoemd. De leden van deze organisaties bestonden uit prominente Duitsers, onder wie hoogleraren, geografen, industriëlen en officieren. Het bezit van koloniën zou het prestige van de jonge Duitse staat versterken. Een andere drijvende kracht achter deze gedachten vormde het *Alldeutsche Verband*, dat in 1890 gevormd was rond dr. Alfred Leher, dr. Alfred Hugenberg en prof. Ernst Hase en de *Reichskolonialbund* van generaal Ritter von Epp. In navolging van de Duitse historicus Heinrich von Treitschke (1834-1896), die waarschuwde voor 300 miljoen Engelssprekende mensen in de toekomst, pleitten deze organisaties voor wereldwijde ondersteuning van het Duitse *Volkstum*. Duitsers in het buitenland mochten hun 'Duits-zijn' niet vergeten, kranten en scholen die dit propageerden, werden gesteund. 'Deutschland wach auf!' was een kreet van deze bondgenoten, die door de nazi's gebruikt zou worden bij hun jodenpolitiek. Onder voorzitterschap van Ernst Hase (1893-1908) en Heinrich Class (1908-1939) groei-

de het *Alldeutsche Verband* tussen 1890 en 1939 uit tot een organisatie met veertigduizend leden.

Een belangrijke gedachte van de *Deutsche Kolonialgesellschaft* en het *Alldeutsche Verband* was dat er voor Duitsland, ingeklemd tussen Frankrijk en Rusland, weinig speelruimte was en dat overzeese gebieden uitkomst boden. Ook wat betreft de handel was een wereldpolitiek aantrekkelijk voor Duitsland. Allerlei im- en exportbeperkende tolunies stonden de economische groei van Duitsland in de weg. Daarbij werd de Duitse economie geteisterd door een gebrek aan grondstoffen en daarin kon een wereldpolitiek voorzien. In 1888 bedroeg de invoer van grondstoffen niet minder dan 45 procent van de totale import. Een ander belangrijk argument was dat de Duitse landbouw niet bij machte was de Duitse bevolking te voeden. Demografische verwachtingen versterkten de roep om nieuw land en een wereldpolitiek. Tussen 1871 en 1895 was de Duitse bevolking van 41 miljoen naar 52,3 miljoen inwoners gegroeid. Daarbij waren de Duitsers zelf ook 'internationaal' geworden, gezien het feit dat er een grote emigratie uit Duitsland had plaatsgevonden. Tussen 1881 en 1890 waren niet minder dan 1,3 miljoen Duitsers geëmigreerd.[57]

De argumenten tegen de wereldmachtpolitiek – van links dat het een politieke afleidingsmanoeuvre was om de sociale misstanden thuis te verhullen, van rechts dat de kosten van een wereldrijk contraproductief zouden zijn – raakten in de verdrukking door de sterke identificatie met de jonge natie. Aarzelend werden onder Bismarck dan ook de eerste schreden gezet om Duitse belangen, met name in Zuidwest-Afrika en Azië, beter te behartigen. Na de tijd van Bismarck bedroeg de totale oppervlakte aan Duitse koloniën uiteindelijk 2 641 000 km^2 met in totaal 7,5 miljoen inwoners.

De prille stappen van Bismarck werden in sterkere mate voortgezet door belangrijke opvolgers: keizer Wilhelm II, admiraal Von Tirpitz en *Reichskanzler* Von Bülow. De Duitse keizer Wilhelm II twijfelde nimmer aan de historische missie van Duitsland in de wereld. Duitsland had een 'cultuuropdracht' en het sprak vanzelf dat aan het hoofd van deze opdracht de keizer in hoogst eigen persoon zou staan. Von Tirpitz was de man die zich met de praktische consequenties van de opbouw

van een Duitse wereldpolitiek bezighield. Wereldpolitiek zonder vloot was niet mogelijk. In 1897 beschikte Duitsland over zes slagschepen, de Britten daarentegen over 33, de Fransen en de Russen over elk zeventien, de Italianen over dertien. Om een wereldpolitiek te voeren, moest de Duitse vloot aan twee eisen voldoen: er moest een vloot komen voor het overzeese gebied en er moest een vloot komen om de Britten desgewenst de handen te kunnen binden. Van belang was dat de consequenties van deze vlootpolitiek op zichzelf weer een wijziging van de status-quo noodzakelijk maakten. Een vloot kon slechts dan mondiaal opereren wanneer er voldoende steunpunten en kolenbunkerstations langs de wereldzeeroutes voorhanden waren. De opbouw van de Duitse vloot sloot aan bij het wereldbeeld en zelfbeeld van de Duitse keizer, die zichzelf graag presenteerde als de man van de vooruitgang en het modernisme.

Tot slot was er de steun van Von Bülow, staatssecretaris van Buitenlandse Zaken in de Wilhelmstrassse, later *Reichskanzler* van 1900 tot 1909. Zijn beleid kenmerkte zich door drie zwaartepunten: industrie, handel en scheepvaart. 'Wij willen niemand in de schaduw zetten,' meende hij, 'maar willen wel een eigen plaats onder de zon.' In de jaren daarop versterkten de economische ontwikkelingen de Duitse drang tot expansie

Ook na de Eerste Wereldoorlog bleef er een koloniale beweging in Duitsland actief, hoewel onder de nazi's het accent al spoedig op het continentale imperium zou komen te liggen en de overzeese gebiedsdelen minder in trek waren. Desalniettemin verschenen er tot ver na het aan de macht komen van de NSDAP brochures en boekwerken die de noodzaak van koloniën benadrukten. Zo becijferden Kurt Johannsen en Heinrich Kraft in 1936 in hun *Das Kolonialproblem Deutschlands* de noodzaak van de teruggave van de koloniën aan Duitsland. Hierbij waren de auteurs sterk in de weer met getallen die duidelijk maakten dat de totale omvang van de Britse koloniën 150 maal de oppervlakte van het moederland besloeg. Bij de Fransen en de Portugezen was dit 22 en 23 maal, bij Nederland 60 maal en bij België 80 maal.[58] De bevolkingsdruk op de Duitse bodem zou hierdoor vergelijkenderwijs onverantwoord hoog zijn en dat terwijl Duitsland op jaarbasis, uitgaande

van de cijfers van 1934, een geboorteoverschot van 472 074 mensen op jaarbasis kende, samen met Polen (429 629) en Italië (401 931) behoorde Duitsland hiermee tot de absolute koplopers van Europa, en dat terwijl Frankrijk met een geboorteoverschot van slechts eentiende deel van Duitsland (42 840) over veel meer grond beschikte.[59] Overigens ging het de aanhangers van de koloniën niet alleen om de hoeveelheid grond, maar vooral ook om de grondstoffen, waarbij zij pleitten voor een herverdeling van deze schatten.

Ook voor Karl Haushofer was de koloniale politiek na 1933 geen zaak van het verleden. Haushofer kon gerekend worden tot de zogenaamde *Kolonialrevisionisten*, die meedreven op de sentimenten zoals verspreid in Hans Grimms *Volk ohne Raum* en Heinrich Schnee's *Die koloniale Schuldlüge* waarin het verlies van Duitslands overzeese gebiedsdelen werd toegeschreven aan de anti-Duitse sentimenten van de oude koloniale machten. Tot hun gelederen behoorde ook de latere Duitse bondskanselier Konrad Adenauer, *Oberbürgermeister* van Keulen en plaatsvervangend president van de *Deutsche Kolonialgesellschaft*, die meende dat koloniën *unbedingt* noodzakelijk waren voor Duitsland.[60]

In meerdere van zijn boeken ging Haushofer in op het verlies van de Duitse koloniën als gevolg van de nederlaag van 1918 en de daaruit voortvloeiende Vrede van Versailles. Haushofer gebruikte voor de in wezen koloniale belangen van Duitsland ook geregeld de term *Kulturpolitik* en hij hield deze voor een wezenlijk bestanddeel van de geopolitiek. Haushofer waarschuwde met regelmaat voor de 'grenzenloze kosten' van de 'Duitse geografische onwetendheid'. Hij hamerde op het feit dat weinig landen zoveel gedaan hadden voor de kolonialisering van de wereld als het Duitse volk, maar dat tegelijkertijd geen volk zo weinig geprofiteerd had als de Duitsers. Hierbij wees hij op de resultaten van Duitse ontdekkingsreizigers en Duitse technici die de koloniale politiek mogelijk hadden gemaakt. Ook de rol van Duitse ingezetenen in andere landen, de *Auslanddeutschen*, was in Haushofers ogen zeer wezenlijk geweest. Ook verbond Haushofer politieke consequenties aan het koloniale beleid. De Volkenbond was volgens Haushofer slechts een starre hoeder van de bestaande orde, een orde zonder Duitse koloniën. Hij spotte openlijk met de restjes die voor de

As-mogendheden overbleven en noemde de trotse Benito Mussolini zonder omhaal een 'woestijnverzamelaar', met een knipoog naar diens veroveringen in de onvruchtbaarste streken van Noord-Afrika. Dit conserveren beschouwde Haushofer als een onnatuurlijk geopolitiek element, want in werkelijkheid bestond de orde juist uit voortdurende verandering. Haushofer meende dan ook al scheuren in de onnatuurlijk geconserveerde orde te zien en eiste een plek op voor de kleine *Hochkulturräume*; Duitsland, Italië en Japan.[61]

1.4 FRANSE REVOLUTIE

Tot slot manifesteerde de *Sonderweg* zich ook in Duitslands beleving van de Franse Revolutie welke voor veel landen juist de opstap was naar de moderne tijd. Voor hen betekende de Franse Revolutie een einde aan de politieke alleenheerschappij van de absolute monarchie en de standenmaatschappij en vormde de omwenteling vooral een breuk met de '*widespread respect for monarchy*'[62] die de achttiende eeuw kenmerkte. De Franse Revolutie was ook geen uit het niets komende *überstaatliche* staatsgreep maar een langzame culminatie van krachten die hun wortels hadden liggen in het werk van de filosoof John Locke met zijn *Declaration of Rights* van 1689, waarin hij pleitte voor een liberale monarchie, of Charles Montesquieu met zijn *De L'esprit des lois* en Jean-Jacques Rousseaus *Du contrat social*. Ook internationale politieke ontwikkelingen, zoals de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring van 4 juli 1776, speelden een rol.

De Revolutie kende zijn gruwelijke en radicale momenten. Maar dit was een overgangsfase en niet de drijvende kracht waaruit de Revolutie was voortgekomen. Desalniettemin was de schok die volgde op de terreur zo groot dat deze al spoedig sterk werd geïdentificeerd met de Revolutie. De bekende historicus Simon Schama meende zelfs dat het de terreur was die de Franse Revolutie revolutionair maakte.[63] Hannah Arendt merkte terecht op dat het schokkende van de Revolutie ook zat in het feit dat deze zonder precedent was in de geschiedenis.[64]

De werkelijke kracht achter de Revolutie was de toenemende mon-

digheid van de burgerij. De liberale elementen die achter deze ontwikkelingen schuilgingen en belangrijke bijdragen leverden aan de ontwikkeling van wat wij tegenwoordig de Westerse Wereld plegen te noemen, vielen in de schaduw bij wat de *völkische* denkers als de gevaren van de revolutie zagen. De historicus Michel Vovelle noemde deze mogelijkheden de keus de revolutie te zien als een crisis of als de overdracht van waarden.[65] Voor de *völkische* denkers was het duidelijk dat het bovenal gevoeld werd als een 'crisis van waarden'. De revolutie maakte duidelijk dat de geschiedenis niet per definitie deterministisch in elkaar zat, maar dat de mens heer over zijn eigen situatie kon worden. In die zin was de revolutie een belangrijke breuk in de christelijke opvatting van de heilsgeschiedenis (en het Duitse Middeleeuwenbesef), waarin iedereen een voorbestemde plaats innam. God als verklaringsgrond raakte in de verdrukking en het idee en het ideaal, zoals Georg Hegel het verwoordde, dienden zich aan. De geest, zo meende Leopold von Ranke, was de drijvende kracht achter de geschiedenis geworden.[66]

Nu deed ineens een meer pragmatische geschiedenis zijn intrede, wat op het vakgebied der geschiedenis in de negentiende eeuw uitmondde in de opkomst van het historicisme, waarbij naast de aloude garde van adellijke historici als Lord Acton en Tocqueville nu ook burgerlijke historici verschenen zoals Ranke, Mommsen en Treitschke. Maar dit alles was nog geen garantie om de Franse Revolutie optimistisch te bekijken als een 'heilzame crisis'.[67] Nieuwe determinismen dienden zich aan, ditmaal niet uitgaand van de christelijke heilsgeschiedenis maar van een ondergangsdeterminisme. De geschiedenis gleed af naar wat Oswald Spengler omschreef als de *Untergang des Abendlandes*, waarmee hij de ondergang voorspelde van het oude vertrouwde Europa, zich hierbij beroepend op het feit dat de gehele geschiedenis uit voorlopers en opvolgers bestond en dat het naderende einde een feit was.

De angst voor de revolutie was begrijpelijk, want de Franse Revolutie was vooral erg praktisch ingesteld en bracht in het uur der nood een ordinaire dictator naar boven: Napoleon Bonaparte. Vooral Pruisen en Rusland waren bang voor de modernistische ideeën vanuit Parijs, want zij behoorden tot de meest starre monarchieën van Europa.[68]

De militaire nederlagen die ook het Duitstalige Europa troffen, maakten op de Duitsers een verpletterende indruk.

De plotselinge Franse overwinningen hadden grote gevolgen voor het Duitse nationale bewustzijn. In november 1793 had de beroemde Pruisische oorlogsfilosoof Carl von Clausewitz nog met genoegen gezien hoe het Pruisische leger een bijna tweemaal zo sterke Franse troepenmacht bij Kaiserslautern had weten te stoppen. Hij vergeleek de toenmalige ontwikkelingen met de Zevenjarige Oorlog en vertrouwde op de Pruisische wapens, zoals ook Frederik de Grote dat had gedaan. Maar al spoedig werd duidelijk dat de aard van de oorlogsvoering was veranderd. De Fransen streden vrijwillig en bij nacht, een compleet nieuw type soldaat was opgestaan. Aan de verpletterende Pruisische nederlaag bij Jena was een niet-aanvalsverdrag met Frankrijk voorafgegaan, dat Frankrijk schond. Een parallel met Hitlers niet-aanvalsverdrag met de Sovjet-Unie in 1939 dringt zich op.[69]

De Franse successen brachten bij Von Clausewitz een groeiend besef van de bijzondere positie van Duitsland in het hart van Europa. Om het geweld uit het Westen te keren was een toenadering tot het Oosten noodzakelijk. Anderzijds moest men ook op de hoede blijven voor de Russische expansie westwaarts, die tussen 1696 en 1783 de Krim, delen van het huidige Finland en Polen en stukken van het Baltische gebied had opgeslokt. De *Staatsräson* diende zich meer dan ooit aan, en de militaire doctrines hadden zich daaraan aan te passen. Dit was de belangrijkste reden waarom het beroemde boekwerk van Von Clausewitz zoveel meer werd dan een praktisch militair handboek.[70]

Von Clausewitz' denken stond niet op zichzelf. Het groeiende nationaal bewustzijn zou spoedig ontwikkelen tot een onderdeel van de opmerkelijke culturele bloei, de *Hochkultur* die Duitsland tussen 1780 en 1830 doormaakte. Er is wel eens gegrapt dat in die periode in Duitsland alle ideeën voor de rest van de moderne geschiedenis zijn uitgedacht. Daar zit zeker iets in, maar onder de oogst van deze *Sturm und Drang* bevonden zich ook elementen van bedenkelijker aard die zich voor misbruik leenden. De napoleontische bezetting van Duitsland had niet alleen militaire repercussies, ook de geografische situatie was enige malen sterk veranderd, door het feit dat Napoleon zijn familieleden op

kunstmatig gecreëerde tronen plaatste. Deze ingrijpende gebeurtenissen overtuigden een deel van de Duitse intelligentsia, die aanvankelijk niet eens zo afwijzend had gestaan tegenover de modernistische opvattingen van de Franse Revolutie, dat de toekomst van Duitsland niet uitsluitend gelegen was in een *Autonomie des Geistes*.[71] In een op de romantiek geïnspireerd klimaat streefden meer en meer Duitsers naar een eenwording van hun geschonden land. Daarmee ontwikkelde Duitsland zich tot een antirevolutionaire, restauratieve mogendheid, terwijl in Frankrijk en Groot-Brittannië een groot deel van de burgerij de waarden koesterde van de Franse Revolutie, ontdaan van haar meest anarchistische gedaante.

De angst voor de nieuwe ontwikkelingen binnen de oude feodale Duitse orde werd ondervangen door het succes van het nationalisme. Onder de bezielende en meedogenloze leiding van Otto von Bismarck begon Pruisen aan zijn onstuitbare opmars ter overvleugeling van het Duitstalige gebied. Bismarcks streven zou een *Junker*-parlement zijn, een verdediging van de Ostelbische grootgrondbezitters, een tegenwicht vormen voor het 'modernisme'. Zijn bewind was conservatief, een *Erhuldigung der Stände*. Bismarck kreeg hierdoor de ruimte het zwaard te smeden dat Pruisen nodig had, beginnend bij militaire hervormingen gevolgd door een reeks succesvolle oorlogen waarbij de tegenstanders één voor één uit het zadel werden gelicht. Bismarck maakte gebruik van wisselende coalities en plotselinge omstandigheden. De Pruisen drongen op tot voor de poorten van Wenen en Bratislava (Pressburg). Hierna moest met de Fransen worden afgerekend, wat in 1870 bij Sedan gebeurde en de oprichting van het keizerrijk tot gevolg had.

Deze successen ten spijt bleef Duitsland hangen in een gevaarlijke stemming van cultuurpessimisme welke na de nederlaag van 1918 verscherpt naar voren trad.

HOOFDSTUK 2

Haushofer en de tegenrevolutie

2.1 REVOLUTIE EN TEGENREVOLUTIE

Voor de Eerste Wereldoorlog was de term 'geopolitiek' nog vrijwel onbekend in Duitsland. Gedurende de oorlog verschenen er teksten van de Zweedse geopoliticoloog Rudolf Kjellén in de Duitse pers. Maar het was een Duitse journalist die het begrip bij het grote publiek introduceerde: Ernst Jäckh. Een van zijn artikelen noemde hij *Der geopolitische Zwang*. Een allesbevestigende titel, waarbij direct weer duidelijk wordt dat de keuzemogelijkheden wat betreft de route naar het 'paradijs' zeer beperkt, zo niet reeds gedetermineerd waren. G. Bakker meent in zijn studie naar de Duitse geopolitiek dat vanaf 1916 de term 'geopolitiek' langzaam begon in te burgeren in Duitsland. De hoeders van deze nieuwe wetenschap konden voortbouwen op het eerste besef van de Duitse *Weltpolitik* dat sinds 1871 serieuze vormen had aangenomen. Er bestond reeds een bestaande *Mitteleuropäische* propaganda (en tegenpropaganda) evenals een *Alldeutsche* gedachte.[72]

Het vakgebied van de geopolitiek zou direct na de Eerste Wereldoorlog aan een ware bestorming van de universitaire en publicistieke wereld beginnen, en met succes. Haushofer zou hiervan de ongekroonde koning worden. Dit had allereerst te maken met de enorme dynamiek die het nieuwe vakgebied omgaf. De voor Duitsland onvoordelige afloop van de Eerste Wereldoorlog werkte enthousiasmerend voor de geopolitiek. Het nieuwe vakgebied van de geopolitiek stond voor vernieuwende wetenschap, en dus voor de vooruitgangsgedachte. Het was dynamisch. Zeker de colleges van Karl Haushofer bedienden zich van het predikaat 'historisch noodzakelijk' en kenden sterke esthetische, sociologische, emotionele en patriottische elementen. Daarin had het

door zijn fatalistische scenario ook een welhaast pseudo-religieus element. Daarbij stond Haushofer niet alleen. Een leger aan Duitse (en Oostenrijkse) geografen hielp hem. Met velen van hen werkte hij geregeld samen, zoals Alfred Hettner, Hugo Hassinger, Otto Maul, Erich Obst, Norbert Krebs en Robert Sieger, om er slechts enkelen te noemen.

Maar de belangrijkste steunpilaar onder Haushofers geopolitiek was wat recentelijk ook wel de *Gegenrevolution* is genoemd[73]: de krachten achter de dolkstootlegende en de tweede mythe achter de Duitse *Sonderweg*-these, de *völkische* mythe.

Met de ineenstorting van het keizerrijk en de chaotische dagen die daarop volgden, radicaliseerde de politiek in Duitsland. De keizer vluchtte naar Nederland en ontpopte zich spoedig als een fervent aanhanger van de dolkstootlegende, waarbij hij felle verbale aanvallen op joden, vrijmetselaars en andere '*überstaatliche* complotten' niet schuwde. De bittere nederlaag van 1918 had een verklaring nodig, hoe dan ook. Het feit dat de keizer tegen onzichtbare *überstaatliche* machten had moeten strijden, die wereldwijd tegen Duitsland samenzwoeren, werkte troostend op diens gemoed, en op het geweten van de natie. Want de keizer stond niet alleen in zijn opvattingen hieromtrent. Ook veel gematigder politici zoals bijvoorbeeld Friedrich Ebert meenden dat het Duitse leger 'niet in het veld verslagen was'. De onrust werd verder versterkt door de overal opduikende radenrepublieken in Europa en het reële gevaar van communistische staatsgrepen. Onder Bela Kuhn trok het communisme een bloedspoor door Hongarije, de dubbelmonarchie was uit elkaar gevallen, nieuwe staten dienden zich aan en ook Duitsland werd geconfronteerd met revolutie.

De *Gegenrevolution* werd geboren en herstelde met straffe hand de orde. Niet het oude regime! Onder het nieuwe *völkische* ideaal bevond zich een plek voor het volk, het socialistische element dat door Hitler en de nazi's goed begrepen was. Als voorbeeld van deze nieuwe tijd kon de nazi-politicus August Winnig dienen. Als zoon van een metselaar was hij aanvankelijk binnen het linkse kamp actief. Toen hij zag hoe Oost-Pruisen geschonden werd in de chaotische nadagen van de Eerste Wereldoorlog en de politici in Duitsland niet bij machte waren kordaat op te treden, voegde hij het nationale element weer aan het socialisme

toe. Hij werd een belangrijk voorman in het rechts-*völkische* kamp waarbij *das Reich* weliswaar als republiek werd gezien, maar nauwelijks minder pseudo-religieus beladen was en hartstochtelijk werd omhelsd. Oswald Spengler noemde deze nieuwe politieke variant de synthese van *Preussentum* en socialisme. *Das Wort' national' wurde neu durch die Sinngebung "sozial" und umgekehrt*, meende de Bonner psycholoog Walther Poppelreuter in 1934 in zijn pamflet *Hitler der politische Psychologe*. Hij vond de uitvinding van de term nationaal-socialisme, waarvan hij in 1923 voor het eerst hoorde, aanvankelijk absurd, maar Hitler *vollzog die neue Sinngebung* omdat hij begrepen had dat het woord 'socialisme' stond voor de *grössten idealhaften Sehnsuchtsideale der Menschen nach Gerechtigkeit* en dat het dus een politieke factor van belang was. De *Sonderweg*-these bleef gewoon intact, met of zonder keizer. De inlijving van het socialistische element in deze nationale ideologie gaf juist een stuk extra dynamiek en agressiviteit aan de beweging en maakte die tot een progressieve kracht, niet slechts op restauratie gericht. Ook het sterk sociaal-darwinistische karakter van de beweging onderstreept dit, omdat dit toch een breuk vormde met het christelijk determinisme uit het verleden. De vreemde dubbelheid van het nationaal-socialisme, als zowel een zeer reactionaire kracht, teruggrijpend op de (mythe van) de Duitse Middeleeuwen, als een hypermoderne macht van de industriestaat die Duitsland nu eenmaal was, was hiermee geboren.[74]

Ook in intellectuele kring had deze gedachte aanhang. De *Jungkonservativen* rond Ernst Jünger en Ernst von Salomon waren hier voorbeelden van. Zij waren reactionair, anderzijds verlangden zij niet terug naar de dagen van de Hohenzollerns. Er was immers een nieuwe elite opgestaan, geboren in de loopgraven, jarenlang zwevend tussen leven en dood. De frontsoldaten waren een nieuwe maatschappelijke elite, die zich hadden bewezen in het veld, waar alle oude maatschappelijke pretenties waren weggevallen. Deze loopgravenaristocratie eiste nu zijn plaats op. Het creëren van een nieuwe aristocratie sloot nauw aan bij het 'nieuwe elite'-denken der nazi's, die immers geen blauwbloedige elite wilden op basis van geboorte, maar een elite, zowel op basis van erfelijke kenmerken en etnische achtergrond als op basis van

de daad, die vooral binnen de SS werd verheerlijkt.

Onderdeel van de *Gegenrevolution* vormde ook het leger, dat bang was dat Duitsland mogelijk net als de dubbelmonarchie uiteen zou kunnen vallen. Dit zou een zeer ernstige bedreiging vormen voor de kostbare strijdkrachten. Er was een legeronderdeel dat niet zonder een verenigd Duitsland zou kunnen voortbestaan, de marine. Het was dan ook geen toeval dat uit deze kring veel financiële hulp in de richting van de reactionaire krachten ging om het radenoproer neer te slaan en separatisme en kleinstaaterij te bestrijden. De marinesteun behoorde tot een van de belangrijkste financiële steunpilaren van de NSDAP uit de beginjaren. Uit de kringen van de marine kwamen ook de moordenaars op politiek extreem-linkse activisten. Onder het toeziend oog van de latere chef *Abwehr*, admiraal Wilhelm Canaris, werd de zogenaamde *Garde Kavallerie Schützen Division* opgericht, voornamelijk bestaande uit marineofficieren. Deze eenheid was maar liefst veertigduizend manschappen sterk en stond onder het bevel van kapitein Waldemar Pabst. Met stilzwijgende toestemming van de sociaal-democratische minister van Defensie Gustav Noske vermoordde deze eenheid belangrijke communisten waar zij ze maar te pakken konden krijgen. Onder de slachtoffers van Pabst bevonden zich Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht. 'Waar klopt het socialistische hart van deze man,' vroeg zijn tijdgenoot Harry Graf Kessler zich terecht af. Met het verdwijnen van het lichaam van Rosa Luxemburg in het Landwehrkanaal in Berlijn ging ook de prille Weimar-republiek spreekwoordelijk kopje onder.

De republiek had zich gevestigd met de hulp van reactionaire moordcommando's waaraan ook vooraanstaande lieden als Rathenau, Erzberger, Gareis en Harden nog ten prooi zouden vallen. Het ging hard tegen hard, dat was het politieke klimaat. Dat was de wereld van Karl Haushofer.

2.2 REVOLUTIE IN MÜNCHEN

Het episch centrum van de geopolitiek viel samen met de *Hauptstadt der Bewegung*: München. Na de voor Duitsland zo fatale afloop van de

Eerste Wereldoorlog werd het politieke krachtenspel in Beieren door een viertal stromingen bepaald. Allereerst waren daar de consensuspolitici die op de een of andere manier de *Verständigungs*-vrede van Versailles wilden bewaren. In de tweede plaats waren er krachten die meenden dat de jammerlijke afloop van de Eerste Wereldoorlog het moment was om de Wittelsbachse monarchie weer in ere te herstellen en het katholieke Beieren te scheiden van het overvleugelende protestantse Pruisen. Ten derde waren er de links-revolutionairen die in de volkerenslachting van 1914-1918 de onvermijdelijke voorbode van het Sovjet-ideaal zagen en hun conclusies trokken. Tot slot waren er de reactionaire stromingen die zwevend tussen klein particularistisch nationalisme en Groot-Duits en Allduits denken de *Erfüllungspolitik* (welke de vredesvoorwaarde van het Verdrag van Versailles eerbiedigde) en de marxistische idealen ten stelligste verwierpen.

Door de uitersten die actief waren in dit krachtenspel vormde München al snel het epicentrum van de nieuwe garde aan radicale ideologieën die de Eerste Wereldoorlog als veelkoppig monster had gebaard. Van de *inner circle* van rechts-*völkisch* en hypernationalistische krachten zou Karl Haushofer, docerend aan de universiteit van München, spoedig deel uitmaken. Beieren was voor de radicale partijen belangrijk terrein. Dit had mede te maken met het feit dat Beieren 'afsplitsbaar' was van de rest van Duitsland, waardoor een revolutie op beperkte schaal reeds grote gevolgen kon hebben.

Daarbij was Beieren de agrarische provincie van Duitsland, wat in beide radicale ideologieën, zowel die van het *völkische* kamp als van het communistische kamp, een belangrijke plaats innam.[75] Haushofer was zich hier zeer wel bewust van. Zijn zoon, Heinz Haushofer, die goed bevriend was met *Blut und Boden*-adept Richard Walther Darré en kernfiguur uit de *inner circle* rond Hitler was, zou in het agrarisch-politieke debat een groeiende rol van betekenis gaan spelen.[76]

Voor de Hitler-beweging was de Duitse boer, althans in de propaganda, een sleutelfiguur in de nationaal-socialistische wereldbeschouwing. Dergelijke gedachten werden onder andere in het werk van Darré met de regelmaat van de klok uitgedragen. De boeren werden net als de arbeiders gezien als de spil van de natie en Hitler was *der erste Arbeiter*

seines Volkes.[77] Op handige wijze werd hierbij ook de positie van de kleine boeren in de gaten gehouden, waarvan men wist dat zij gevoelig waren voor de communistische propaganda. In *Odal*, het maandblad *für Blut und Boden*, berichtte Wolfgang Clauss, een van de agrarische filosofen van het Derde Rijk, over de *Bauer und Grossbetrieb im Kampf um die Nahrungsfreiheit*. Net als in de geopolitiek werd ook dit facet van het maatschappelijke leven in darwinistische terminologie verwoord.[78] Darré noemde de boeren 'de levensbron van het noordras', waarmee de ariosofie ook hier zijn intrede deed.[79]

Aan de andere kant stond een links-revolutionair als Kurt Eisner, journalist [pseudoniem Joc = Jocosus] en redacteur bij bladen als de *Frankfurter Zeitung*, *Kritik*, en *Vorwärts*, die zijn linkse sympathieen had opgedaan bij zijn omzwervingen in de arbeiderswijken van Berlijn-Noord waar hij was opgegroeid. Vanuit het universiteitsstadje Marburg en later vanuit München ageerde hij tegen de *Bund der Landwirte* die de Beierse kleine boeren in zijn ogen aan de leiband wilde houden. Volgens Eisner waren de kleine boeren juist klassieke natuurlijke bondgenoten van het Beierse proletariaat.[80] Want Beieren was niet alleen platteland. In München, Neurenberg, Augsburg, Würzburg, Regensburg, Hof, Schweinfurt, Ingolstadt en Aschaffenburg kende Beieren een industrieel proletariaat dat bovenal werkzaam was in de bruinkoolwinning, metaal en glasindustrie, de bosbouw en de porseleinindustrie. De *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD) zou hierdoor tot midden jaren dertig een stevige basis houden met zo'n elfduizend partijleden (1932).[81]

Voor de beide radicale partijen was het einde van de Eerste Wereldoorlog het startsein van een nieuwe tijd. De joodse Eisner voldeed voor het *völkische* kamp aan het schrikbeeld van het modernisme. In zijn boek *Das Ende des Reichs* had Eisner 'het ware gezicht' van de Franse Revolutie willen schilderen, dat hij als een onontkoombaar vernieuwings- en verlichtingsproces zag. Deze 'werkelijke gang van zaken' was in Duitsland door het 'feodale Pruisen' onder tafel geschoven.[82] Eisner was als revolutionair reeds gestaald door een langere periode in de gevangenis – in het Berlijnse Plötzensee – wegens belediging van het vorstenhuis. Tevens had hij zich in de *Hessische Landeszeitung* van Paul

Bader opgeworpen als een beschermer van joden en joodse belangen en de frontale aanval geopend op de antisemitische Rijksdagafgevaardigde Böckel.[83]

Nu de oorlog voorbij was, meende Eisner hierin een nieuw teken des tijds te zien. Karl Haushofer was niet de enige met pan-gedachten en ook niet de enige die lessen had getrokken uit 1914-1918. Zijn secretaris, Felix Fechenbach, noteerde eind jaren twintig in zijn biografie over Eisner: 'Da wurde die Idee wirklich, dass zwischen Gedanken und Tat kein Widerspruch und kein Zeitraum stehen dürfte'.[84] Dat het hen menens was, bleek wel uit het feit dat Eisner en zijn medestanders niet alleen de bestaande politieke orde op zijn kop zetten, maar ook, bijna langs de neus weg, de oorlog aan de paus verklaarden.[85] Het vuur van de revolutie smeulde. Eisner probeerde zich hierbij te overtuigen van de steun van een deel van de kleine boeren in Beieren. De sleutelfiguren die hem daarbij hielpen waren de broers Ludwig en Karl Gandorfer, die boerderijen hadden in Pfaffenberg in Niederbayern. Van de twee broers was de blinde Ludwig Gandorfer de belangrijkste steunpilaar van Eisner. Gandorfer zat in het Beierse parlement en was opgevallen door zijn radicale redevoeringen. Daarbij had hij onderdak verschaft aan Helmi Liebknecht, de zoon van Karl Liebknecht, toen deze in aanraking met justitie kwam. Gandorfer hoopte samen met Eisner op een brede volksbeweging welke de nieuwe heilstaat in Beieren zou kunnen vestigen.[86]

Vanuit de Münchener kunstenaarswijk Isar-Athens kwam de revolutie over Beieren. In het kielzog van Eisner volgden Erich Mühsam, Ernst Toller, Gustav Landauer, Sonja Lerch, Felix Fechenbach en anderen die tot de *Stammtisch*-gasten van Café Stephanie en Grösswahn hadden behoord waar de uiterst linkse krachten elkaar geregeld troffen en hun plannen uiteenzetten. De macht lag eenvoudigweg op straat en zonder tegenstand te ondervinden greep Eisner in de nacht van 7 op 8 november 1918 de macht, zette de regering-Hoffmann af en vestigde zich op de *Promenadeplatz* te München als minister-president en minister van Buitenlandse Zaken van Beieren. De verkiezingen die in januari volgden, moesten de nieuwe tijd bestendigen. Het pakte anders uit. Het bleek dat Eisner en zijn aanhangers nauwelijks basis

hadden in Beieren en al helemaal niet bij de boeren. De leus *Brot oder Bolschewismus* bleek bij de boeren meer aan te slaan dan de nieuwerwetse ideeën van Eisner. Ook was er sprake van een traditionele distantie tussen de nieuwerwetse ontwikkelingen in de stad en het leven op het platteland.[87] Van de 190 zetels die er te verdelen waren, kreeg Eisner net genoeg stemmen voor drie zetels. Eisner probeerde de hulp in te winnen van andere socialistische partijen, tevergeefs. De oplossing leek alleen mogelijk in het ontketenen van een nieuwe, een tweede revolutie. Die kwam er, maar zonder Eisner. Kurt Eisner werd op 21 februari 1919 vermoord door de student graaf Arco Valley, die connecties had met het uiterst rechtse Thulegenootschap. De revolutie had zijn martelaar, en een nieuwe gevaarlijke ontwikkeling kwam op gang, een proces dat de historicus Ulrich Kluge aanduidde als de brutalisering en vermilitarisering van de Beierse politiek en maatschappij. Rechts haalde voor het moment opgelucht adem, links organiseerde een theatrale begrafenis waarbij maar liefst honderdduizend toeschouwers de rouwstoet volgden van de Theresienwiese naar het Ostfriedhof onder begeleiding van twintig muziekkapellen.[88]

Door een aantal gebeurtenissen radicaliseerde de situatie nog verder. In maart 1919 was de Bela Kuhn-radenrevolutie uitgebroken in Hongarije en in Berlijn werd de radenopstand neergeslagen door de Weimar-regering. De regering-Ebert was gered, maar haar geboorte stond onder een bloedig gesternte. De valse start die het nieuwe Duitsland maakte, was slechts mogelijk geweest door een verbond tussen de Duitse militairen, de *Freikorpsen* en de Weimar-politici.[89] Ebert en de minister van Defensie Noske hadden voor het behoud van hun overwegend sociaal-democratische republiek een beroep moeten doen op het meest keizerlijke en reactionaire deel van de Duitse strijdkrachten, namelijk de marine. De marine was relatief jong en ambitieus en meer nog dan welke andere legertak ook afhankelijk van één Duitsland. Een afgescheiden Oostzeekust kon onmogelijk alleen de enorme geldbedragen opbrengen voor het prestigieuze vlootprogramma zoals Tirpitz en later ook Hitler dat ontvouwden. Om de revolutie neer te slaan, was de *Garde Kavallerie Schützen Division* gevormd die in heel Duitsland kon optreden.[90]

Voor het 'redden' van Beieren was ook een dergelijke 'noodgreep' noodzakelijk, al aarzelde de Beierse minister-president Johannes Hoffmann geruime tijd.[91] Op 7 april was in Beieren de radenrepubliek uitgeroepen door de Eisner-sympathisanten Ernst Toller (literator en lid van de *Unabhängigen Sozialdemokratischen Partei Deutschlands,* USPD[92], die bekendheid verwierf door zijn rol in de munitiefabriekstakingen in 1918), de filosoof, pacifist en persvoorlichter Gustav Landauer en anarchist en expressionist Erich Mühsam. Drie dagen later werd dit team door andere joodse revolutionairen versterkt, onder wie de latere revolutionaire premier van Beieren Eugen Leviné-Niessen (tussen 7 april en 1 mei 1919 in functie) en Tobias Axelrod en de 23-jarige matroos Rudolf Egelhofer, die op 14 april 1919 benoemd werd tot commandant van het Rode Leger. Voor de reactionairen was dit een doemscenario. In hun ogen werd Beieren nu geleid door *landfremde* elementen, waarbij men wees op de Russisch-joodse achtergrond van veel leiders van de radenrepubliek. Met behulp van de *Reichswehr* werden strijdkrachten rond München samengetrokken. De stad werd op 30 april omsingeld en was op 3 mei weer volledig in handen van de witte garde. Ook hier ging men even gewelddadig te werk als in Berlijn. Ongeveer vijftienhonderd mensen werden vermoord als wraak op de radenrevolutie.[93]

Deze ontwikkelingen hadden een belangrijke impuls gegeven aan de meest radicale en machtigste groep van de extreem-rechtse zijde: het Thulegenootschap. Het Thulegenootschap was de voorpost van de aan Oostenrijk gelieerde *Germanenbund*, een elitaire, ariosofisch ingestelde organisatie, die geloofde in de voortrekkersrol van de ariër als 'nieuw lichtmens' die de destructieve krachten van het modernisme, met de jood als belangrijkste exponent, moest weerstreven. Het Thulegenootschap zou de belangrijkste samenballende rol spelen binnen de reactionaire wereld in Beieren waarin Hitler en Haushofer elkaar zouden treffen. Het Thulegenootschap, waarvan de naam verwees naar Thule (Atlantis), de mythologische thuisbasis van het arische wortelras zoals ook Blavatsky's theosofie deze had benoemd (en werd overgenomen door de bruine filosoof Alfred Rosenberg in zijn *Der Mythus des zwanzigsten Jahrhunderts*), was ten tijde van de revolutie in Beieren een

soort mantelorganisatie geworden voor alles wat rechts was. Er zaten *Alldeutschen* in, Beierse nationalisten en reactionaire militairen. De belangrijkste taak die Thule zich echter stelde, was de voortrekkersrol van de ariër in een *Kulturkampf* tegen alles wat joods en links was en het winnen van de arbeidersklasse voor dit ideaal, wat automatisch inhield dat men hen moest weghouden van het communisme.

Als instrument voor het behoud van de Duitse arbeider voor de nationale zaak was de *Deutsche Arbeiter Partei* (DAP) opgericht, de voorloper van de latere NSDAP. In die jaren was Hitler actief als militair spion voor de Beierse regering en zijn superieur, kapitein Karl Mayer, had Hitler vergaderingen van deze partij laten bijwonen. Hier stond hij snel bekend als 'de Oostenrijker met de grote mond'. Zijn redenaarstalent werd ontdekt. Hitler kreeg vrij baan zich politiek te ontwikkelen en de NSDAP begon aan haar politieke loopbaan.

Tot de eerste leden van de NSDAP behoorde Rudolf Hess, de latere *Stellvertreter des Führers*. Hess was in 1894 in Alexandrië (Egypte) geboren en na de Eerste Wereldoorlog toegetreden tot het *Freikorps* Epp, onder bevel van generaal Ritter von Epp. Reeds in januari 1920 trad Hess als zestiende lid toe tot de NSDAP nadat hij een toespraak van Hitler had gehoord. Hess studeerde politicologie aan de universiteit van München en volgde daar colleges van Karl Haushofer. Dit bracht de vooraanstaande geopoliticoloog in aanraking met de opkomende Hitlerbeweging en het mystiek-ariosofisch georiënteerde Thulegenootschap. Daarnaast was Haushofer als voormalig hoog officier in het keizerlijke Duitse leger ook een goede bekende van de beroemde Eerste-Wereldoorloggeneraal Erich Ludendorff. Deze kreeg in het Beieren van na de Eerste Wereldoorlog steeds meer macht binnen het *völkisch*-nationalistische kamp. Ook was hij bevriend met Ritter von Epp. Uit het samensmelten van dit mystiek-ariosofische gedachtegoed en het hypernationalisme van de reactionaire militairen ontstond het fundament waarop het Hitler-huis werd gebouwd.

2.3 KARL HAUSHOFER

Karl Haushofer werd geboren op 27 augustus 1869 als zoon van professor Max Haushofer en Adelheid Fraas. Zijn moeder overleed reeds op jonge leeftijd. Haushofer werd grotendeels opgevoed door zijn oma van moederskant die eveneens Adelheid Fraas heette, geboren Voigt. Zij stamde uit Oldenburg, was geboren in 1819 en stierf in 1889. Zij was hofdame geweest bij de Griekse koningin Amalie (1827-1875) en getrouwd met Karl Nikolaus Fraas, die stamde uit Rattelsdorf bei Bamberg. Fraas studeerde *Botanik* en medicijnen en vertrok in 1835 met Hofmarschall Saporta naar Griekenland, alwaar hij de koninklijke tuinen bij een oude Turkse vesting onderhield. In 1842 keerde het echtpaar terug naar Duitsland, waar Fraas zich opwierp als woordvoerder voor de Beierse boeren. Hij werkte vanaf 1847 aan de universiteit van München en overleed in 1875.

Door het wegvallen van Karls moeder op jonge leeftijd had zijn vader, Max Haushofer, grote invloed op de jongen. Max Haushofer was sinds 1868 hoogleraar in de economie en trad in 1868 in het huwelijk met Adelheid Fraas. Hij had meerdere literaire werken op zijn naam staan, zoals *Der ewige Jude* (1886)[94] dat niet verward moet worden met latere door Goebbels gepropageerde antisemitische werken, *Die Verbannten* (1890), *Die Landschaft* (1903) en *Die Engel* (1907). Na de dood van zijn vrouw was hij ingetrokken bij zijn ouders tot hij in 1902 trouwde met zijn oude vriendin Emma Merk. Van zijn vader leerde Karl Haushofer zijn voorliefde voor gedichten en olieverfschilderen. Via zijn vader zou Karl Haushofer een aantal nuttige contacten opdoen, die hem inspireerden in zijn verdere carrière. Zo ontmoette hij schrijver Felix Dahn, historicus Richard Graf Du Moulin Eckart en uitgever Julius F. Lehmann, een belangrijke spilfiguur binnen het nationalistische kamp. Ook zijn vader hield zich al bezig met vraagstukken van 'volk' en 'staat', zoals blijkt uit het door Richard Graf Du Moulin Eckart postuum ingeleide en door Arthur Cohen samengestelde *Das Volk und sein Staat, Politik aus dem Nachlass von Max Haushofer*[95], dat op verzoek van zijn vrouw Emma in 1914 verscheen. Du Moulin Eckart noemde Max Haushofer *Der sinnende Grübler*[96] waardoor gelijk duide-

lijk werd van wie Karl Haushofer zijn serieuze en enigszins tobbende karakter had.

Aangetrouwd in de familie was Ferdinand Jodl, filosoof en neef van Alfred Jodl, de *Chef des Wehrmachtsführungsstab* en later vertrouweling van Hitler. Ferdinand Jodl was getrouwd met Henriette Haushofer, een nichtje van Karl Haushofer.[97]

De universitaire carrières zaten in de familie. De vader van Max Haushofer, die ook Max heette, was in 1811 te Nymphenburg geboren en studeerde rechten, geschiedenis, filosofie en natuurwetenschappen en doceerde aan de universiteit van Praag. Hij stierf in 1866 te München, de geboortestad van zijn kleinzoon. De belangrijkste invloed, zo meende Haushofer zelf later, ging echter uit van zijn oom Karl von Haushofer, die het 'von' te danken had aan het feit dat hij in 1892, drie jaar voor zijn dood, in de adelstand was verheven. Karl von Haushofer was een hartstochtelijk schilder, schrijver, zeiler en bioloog, een mineralenkenner van aanzien en een hartstochtelijk weervoorspeller. Daarnaast was Von Haushofer bevriend met de geograaf Friedrich Ratzel, wiens ideeën zoals we zullen zien een voorloper vormden tot de geopolitiek en van grote invloed waren op Karl Haushofer.[98] In dit leven, alsook in dat van zijn andere familieleden, zien we het patroon terug dat we ook in Haushofers leven zullen zien. De Haushofers en aangetrouwden waren hoogopgeleid, multidisciplinair in scholing en interesse en zweefden tussen droom en daad.

Degene die voor de balans tussen droom en daad zorgde bij de getalenteerde Haushofer, was zijn vrouw Martha Mayer-Doss met wie hij in augustus 1896 in het huwelijk trad. Dit huwelijk had een belangrijke invloed op de levensloop van Haushofer. Enerzijds was zij door haar discipline en heldere verstand een belangrijk baken voor Haushofers wetenschappelijke carrière. Achter een sterke man stond een sterke vrouw. Dit is één manier om Haushofers succes en ook zijn vooraanstaande positie binnen de *inner circle* te verklaren. Anderzijds vormde dit huwelijk ook een reden waarom er ten aanzien van de *inner circle* van ariosofische dromers en *völkisch*-reactionairen toch afstand bleef bestaan. De vrouw van Karl Haushofer was namelijk halfjoods.

De vader van Martha was de rijke zakenman Georg Ludwig Mayer,

de zoon van de koopman Rudolf L. Mayer, die afstamde van Spaans-Portugese joden en behoorde tot de Cohen en Levi-stam. Mayer was getrouwd met de beeldschone maar naïeve Christine von Doss en hij had haar achternaam toegevoegd aan zijn eigen naam Mayer, waardoor het Mayer-Doss ontstond. Uit dit gelukkige huwelijk werd Martha geboren. Nadat de vader van Martha zijn zakelijke belangen in Mannheim van de hand had gedaan en het gezin zich gefortuneerd en wel terugtrok in Beieren, vond direct de ontmoeting plaats tussen dochter Martha en Karl Haushofer. De jonge Haushofer was de eerste nieuwe persoon die zij leerde kennen, praktisch op de dag van aankomst. De familie Mayer-Doss was al bekend met de Haushofers. Martha Mayer-Doss was bekend met Karl Haushofers zus, Marie Haushofer, en zijn vader Max had verschillende keren een lezing verzorgd in Mannheim, waarbij hij de familie Mayer-Doss had leren kennen. Karl Haushofer kwam dan ook in gezelschap van vader en zus in aanraking met de jonge Martha.

Martha vond de Haushofers interessante mensen en vertrouwde haar dagboek toe dat zij uitkeek naar de ontmoeting met Karl. Wel had zij voorzichtige bedenkingen. Haushofer bevond zich in de wereld van *das Militär* en deze heren waren niet altijd even serieus aangaande de vrouw. Maar al direct bij de eerste ontmoeting viel het Martha Mayer-Doss op dat Haushofer anders was dan de anderen, een 'bonte vogel' in het gezelschap. Hij was 'ernstig' maar de gesprekken met hem waren 'vruchtbaar' noteerde zij in haar dagboek. Het was duidelijk dat er direct iets broeide tussen Martha en 'de luitenant', zoals zij Haushofer verschillende malen noemde.[99]

Op de tweede dag dat Karl Haushofer haar zag, nam hij haar mee in de tuin en vroeg haar prompt en zonder veel omhaal ten huwelijk. Martha Mayer-Doss was in blijde verlegenheid gebracht. 'Ja' zeggen kon niet, want daarvoor kende zij de 'bonte vogel' nog veel te kort, 'nee' was echter ook moeilijk. Daarvoor vond zij Haushofer te interessant, hij had zich immers 'zonder terughoudendheid aan haar voeten geworpen' en dat kon zij toch niet negeren. Diezelfde dag schreef zij dat zij zich al 'minder vrij' voelde, en gevoelsmatig de verbintenis met Haushofer al aanging. De volgende dagen noteerde zij dat er 'gouden

wolken' in de lucht hingen toen zij wandelden. Het grootste obstakel bleek niet zozeer Haushofer te zijn, maar Martha's vader, die wat bedenkingen had maar daar al snel overheen stapte. Niets stond het huiselijk geluk meer in de weg. 'Ik kan zijn *übermächtige* fantasie helpen beteugelen,' meende Martha met scherpe vooruitziende blik in haar dagboeknotities.[100]

De basis van zijn carrière had Haushofer in het leger gelegd, waartoe hij in 1887 was toegetreden. Hij diende bij het 1ste Beierse veldartillerieregiment waarvan de helft van de militairen van adel was. Toen Haushofer in 1889 tot tweede luitenant werd benoemd, hoorde hij tot de officierskaste en daarmee ook direct tot de Beierse elite die uit hoge militairen, grootgrondbezitters, het grootkapitaal en de clerus bestond. Het was een beschermde wereld, met vaste patronen, ieder jaar was er een officiersbal aan het hof. Vanaf 1904 doceerde Karl Haushofer krijgsgeschiedenis aan de militaire academie waarbij hij aandacht vroeg voor historische militaire gebeurtenissen uit de tijd van Frederik de Grote en Napoleon. Ook zeer recente ontwikkelingen volgde hij op de voet, zoals de Russisch-Japanse oorlog, de eerste 'blanke' nederlaag, welk feit volgens de geruchten zelfs met trommels werd doorgeseind tot in de meest ondoordringbare oerwouden van Afrika.[101] Het zouden voorboden zijn voor zijn latere werk. Voor de serie *Colemans kleine Biographien* zou hij een biografie(tje) schrijven over Napoleon Bonaparte. Ook Japan zou hem blijvend bezighouden en voor veel publicaties zorgen.[102] Zijn carrière ontwikkelde zich succesvol maar niet buitengewoon spectaculair. Enerzijds kwam dat doordat de ijverige Haushofer af en toe kampte met een zwakke gezondheid. Anderzijds merkten meerdere van zijn superieuren op dat Haushofer de neiging had tot breedsprakigheid, dat hij de mogelijkheden van de eigen troepen overschatte en dat hij niet altijd even nuchter tegen de zaken aankeek.[103] Haushofers spraakwaterval zou in zijn latere leven worden omgezet in de ruim vijfhonderd omvangrijke teksten die hij zou afleveren. Op de noodzaak van beteugeling van zijn fantasieën had Martha Mayer-Doss al gewezen.

Martha schonk Karl Haushofer twee zonen en een dochter. Voor het geopolitieke veld waren de zonen van belang. Georg Albrecht Haushofer

is de bekendste van de twee zonen geworden. Hij werd geboren op 7 januari 1903 en ontwikkelde zich tot een zeer talentvol en cultureel georiënteerd mens en uiteindelijk tot een criticus van het nazi-regime, wat hij met zijn leven zou moeten bekopen. De andere zoon was Heinz Haushofer, die op 19 juni 1906 werd geboren en minder bekend was. Ook hij kon goed leren en bezocht het gymnasium en hield zich bovenal met landbouwproblematiek bezig. Voor Karl Haushofer gleden de jaren voorbij op het oefen- en exercitieterrein, de *Kaisermanöver* in verschillende regimenten, en met zijn cursussen op de *Kriegsakademie*. In zijn vrije tijd bezocht hij graag het theater en ging hij zeilen of reizen, waarbij berggebieden zijn voorkeur hadden.

2.4 DE EERSTE WERELDOORLOG

In de Eerste Wereldoorlog maakte Karl Haushofer een zeer goede indruk op zijn superieuren. '*Hervorragend gut*' noemden zijn superieuren zijn inzet in 1915. Er werd geoordeeld dat Haushofer op '*vorbildlicher Weise*' zich inzette voor zijn troepen. Haushofer hield zich aan de grondregel die hij had geleerd van Felix Dahn en die hij vaak citeerde: 'Das höchste Gut des Mannes ist sein Volk.' Wel was hij, zo moest gezegd worden, eerder een theoreticus dan een praktijkmens.[104] Haushofer zelf oordeelde over het algemeen zeer positief over zijn tijd in het Beierse leger. Dit was niet te groot en niet te klein en de druk vanuit Pruisen was eerder bemoedigend dan overvleugelend. De manschappen waren uitstekend opgeleid en de *Kriegsakademie* waaraan hij had gestudeerd, noemde hij zelf de kroon op het Beierse leger.[105] De manschappen zag hij als mensen met een bovengemiddeld goed karakter, wat volgens Haushofer deels kwam doordat er veel mannen van adellijke huize bij zaten, *noblesse oblige*. Na de oorlog keek hij terug op de dappere inzet en het dappere sterven van prins Heinrich von Bayern, die in de herfst van 1916 gewond was geraakt aan het oostfront en na een zwaar ziekbed was gestorven.[106]

Zijn eerste oorlogservaring deed Haushofer op als commandant van de *Munitions Kolonne* 1 van het 1ste Beierse legerkorps, een mobiel

korps dat direct bij het uitbreken van de oorlog in augustus 1914 naar het front ging. Via de Elzas werd de eenheid van Haushofer over Metz ingezet bij Fouvaunourt en Péronne. De eenheid van Haushofer was misschien niet direct een offensief inzetbare militaire troepenmacht, maar toch een belangrijk en onmisbaar legeronderdeel met bijna 3500 manschappen, waaronder meer dan driehonderd officieren en onderofficieren.[107] In 1915 kreeg Haushofer het bevel over de divisie artillerie van de *8ste bayerischen Reserve Division*, het Res. Feld. Art. Rgt. nr. 9, dat deelnam aan de slagen in het Münstertal rond Colmar. In mei 1915 volgde een overplaatsing naar het oostfront, alwaar de Duitsers recente successen van generaal Von Mackensen probeerden uit te buiten. Haushofer werd hier nauwelijks ingezet en maakte deel uit van de reserves, die spoedig echter weer nodig waren aan het westfront. Terug ging het, wederom naar het Münstertal in de Vogezen in juli 1915. Hier volgde een zware periode van berggevechten in het gebied van Lingekopf, Schratzmännle, Reichackerkopf en Hartmannweilerkopf, ten zuidwesten van Colmar. Op 30 juli volgde hier een massale aanval van samenwerkende Britse en Franse legers. De militairhistoricus Krafft von Delmensingen noemde de gevechten die hierop volgden een van de grootste afweergevechten uit de geschiedenis.[108] Opvallend is, dat Von Delmensingen de eenheid en persoon Haushofer in dezen met name naar voren heeft geschoven. De artillerie van Haushofer lag onder zwaar vuur van geallieerde artillerie. Enorme zandfonteinen sloegen omhoog tussen de Duitse stellingen. De communicatie met de eigen infanterie voor aan het front was door het geweld van de artillerie vrijwel afgesneden. Er was ook nauwelijks meer zicht door de kruitdampen. Het was nu van het grootste belang dat de Duitse artillerie op het juiste moment zou gaan vuren, zodat de vijandelijke infanterie op open terrein (na het verlaten van de eigen loopgraven) verrast zou kunnen worden.

Haushofer was volgens Von Delmensingen een commandant met een goede *Ruf* en zijn mannen waren reeds ervaren in deze frontsector. Hij werd steeds bijgestaan door zijn Rgt. adjudant Sell en zijn ordonnans *Leutnant* Eduard Max Hofweber[109], via wie hij later met Rudolf Hess in contact zou komen. Precies op het juiste moment gaf Haushofer het

bevel om het vuur te openen, wat een belangrijke bijdrage leverde aan de Duitse gevechtsprestaties.[110]

Haushofer kreeg het ijzeren kruis tweede klasse voor zijn inzet. Maar de oorlog ging door en eind 1916 werd Haushofer overgeplaatst naar het oostfront, naar Roemenië. In december werd hij hier tot kolonel (*Oberst*) bevorderd en ingezet bij de berggevechten ten zuiden en ten oosten van Kronstadt. Vanaf 26 december deed hij mee aan het nieuwjaarsoffensief in het Trotusgebied in de Karpaten. Tussen januari en april 1917 bevond de eenheid van Haushofer zich in stellinggenoorlog in Siebenbürgen in de Karpaten. Eind mei begin april kon hij de frontzorgen van alledag even vergeten door een korte vakantie, waarna de oorlog hem van mei tot oktober 1917 terugbracht aan het westfront in Lotharingen en Vlaanderen. Aan het einde van de oorlog diende hij in de Elzas. Haushofer voerde als hoofd van zijn troepen zijn soldaten terug naar huis.[111]

2.5 DE VERANDERINGEN IN HAUSHOFERS WERELDBEELD ALS GEVOLG VAN DE EERSTE WERELDOORLOG

De oorlog bevestigde Haushofer in zijn reactionaire wereldbeeld. In april 1917 meende Haushofer dat, als levensdoel voor Duitsland en hemzelf, democratie en het sociale denken nimmer werkelijk verenigbaar waren. Hij koos voor de *Erziehung der Aristokratie*, voor het gegoede milieu dat hij kende uit zijn dagen aan de *Kriegsakademie* te München, waar hij tot de maatschappelijke elite behoorde. Nog was de elite gekoppeld aan de Beierse en Pruisische vorstenhuizen, maar spoedig zou zij worden ingeruild voor de nieuwe adel uit *Blut und Boden*. De oorlogsdagen brachten hem tot het inzicht dat de democratie geen optie was voor Duitsland. Er waren *wichtigere Sitten,* meende hij.[112] Deze omschreef hij kort daarop als het *Caesarengefühl* dat zich bij hem had ontwikkeld. Hij kwam tot de conclusie dat grote gebeurtenissen door grote leiders gebracht werden. Het revolutionaire Frankrijk had immers niet onder Robespierre of de directoire tegen Europa gemarcheerd maar onder bevel van de kleine consul Napoleon. Vanuit die re-

denen onderschatte hij het opkomend communisme in de Sovjet-Unie, net zoals Hitler later, die meende dat men slechts de deur van het rotte bouwsel hoefde in te trappen. De nieuwbakken leider (Lenin) noemde hij een *Gewaltmensch*, die een revolutie had opgebouwd met joden uit Sint-Petersburg die in het dagelijks leven, volgens Haushofer, kleermakers en handschoenenmakers waren.[113] Deze beroepen pasten niet bij het caesarengevoel dat hij voor de nieuwe leiders van de door hem gewenste wereldorde zag. Wel gaf Haushofer, die ook zijn goedmoedige kanten had, toe dat hij eigenlijk in zijn hart 'te liberaal' was en dat hij zichzelf dus bij de les moest houden.[114] In deze eerste conclusie die Haushofer trok uit de Eerste Wereldoorlog zien we dus een ontluikend *Führer*-beeld. Maar Haushofer trok nog een tweede conclusie van belang. Hij meende dat er een diepe kloof bestond tussen de universitaire wereld en de *Kriegsakademie* waaraan hij had gestudeerd. De universitaire wereld had gewoonweg weinig kaas gegeten van de machtspolitiek die door zo'n oorlog manifest was geworden. Haushofer noemde in december 1917 in zijn persoonlijke aantekeningen naar aanleiding van een universitaire lezing de term 'geopolitiek' als het vakgebied dat deze kloof zou kunnen dichten. Haushofer zag het licht ten aanzien van zijn tweede carrière.[115]

Want achter al deze conclusies lag een diep ontgoocheld wereldbeeld. Haushofer had lang gehoopt op en gedroomd over het succes van de door de adel gedomineerde elite van het Duitse leger. Nu de overwinning was uitgebleven, was het duidelijk dat de wereld zoals Haushofer die kende, van de een op de andere dag voorbij was. Het 'kleine Duitsland' zegevierde, waarbij hij doelde op het feit dat de nederlaag niet alleen het einde van het keizerrijk was, maar dat ook een uiteenvallen van Duitsland in kleine staatjes een gevaarlijke optie voor de toekomst zou kunnen zijn. Verder stond ook zijn eigen wereld, *das Militär*, onder grote druk. Een 'kleinstaaterij' was natuurlijk altijd slecht voor een duur militair apparaat en ook in de nieuwe politieke leiding had hij geen vertrouwen. De Angelsaksische Entente-machten waren uit op demilitarisering van Duitsland en ook de 'filosemitische' socialisten zouden afrekenen met de macht van het leger en het *Junkertum*. Tevens kwam hij tot de conclusie dat de democratie Duitsland in ieder

geval tijdelijk zou worden opgedrongen. Haushofer zag dit uitdrukkelijk als een noodgedwongen weg, geen doel. Hij hield vast aan het caesarendom. Niet geheel onterecht waarschuwde hij voor het feit dat het uitschakelen van de adel binnen de machtselite van Duitsland wel een erg grove breuk was met de rode draad in de Duitse geschiedenis. Hij hield dit voor onwenselijk. Toch ergerde hij zich dood aan blauw bloed dat ineens de 'joodse socialisten' omarmde.[116] Vanuit Haushofers visie was er nog maar één ding wat hem te doen stond. Hij kon zich slechts terugtrekken in de academische wereld[117], een wereld van bezinning en onderzoek. Daar zou ruimte zijn voor zijn gedachten en daar kon aan oplossingen voor de toekomst worden gewerkt. Haushofer zou zijn woord houden, hij zou geestelijke munitie voor de nazi's gaan leveren.

Van groot belang waren ook nog Haushofers reiservaringen vóór de Eerste Wereldoorlog, bovenal naar Azië, waardoor hij zichzelf altijd als specialist op dit terrein zou beschouwen. Eind 1908 was Haushofer met zijn vrouw vanuit Genua vertrokken naar Japan. Tevens bezochten zij Nepal, Port Said, Ceylon en India. In de kroon van de Britse koloniën raakte Haushofer diep onder de indruk van de wijdverbreidheid van het Britse koloniale rijk. Hij ontmoette er de Britse commandant van de troepen in India, Lord Kitchener, die daar van 1902 tot 1909 was gestationeerd. Haushofer had diepe bewondering voor deze 'veldheer op vijf continenten' en zou later een biografie aan hem wijden. Interessant is dat Kitchener Haushofer voorspelde dat bij een Brits-Duitse oorlog de Verenigde Staten en Japan de dienst zouden gaan uitmaken in de Pacific. In Birma ontmoetten de Haushofers de Oostenrijkse essayist schrijver Stefan Zweig, die zij in 1910 weer zouden treffen. In Japan moest Haushofer zich als militair detaché eerst melden bij de Duitse ambassade en werd vervolgens de Japanse 16de divisie toegewezen, gecommandeerd door de officieren Ban en Yano. Het gedisciplineerde Japan maakte grote indruk op Haushofer en hij dichtte het dan ook al snel een grote rol toe in Azië. De laatste periode leefden de Haushofers idyllisch in het priesterhuis Hoonji, langs de bergketen tussen Kyoto en Fushimi, tot familieomstandigheden – zieke ouders en schoonouders, en longproblemen voor Karl Haushofer – een terugkeer naar

Duitsland noodzakelijk maakten. Desalniettemin was het verblijf van blijvende invloed.[118]

Haushofers *Werdegang* voor en in de Eerste Wereldoorlog tonen de twee Duitse mythen van de *Sonderweg*. De eerste mythe was Haushofers geloof in het aristocratische autoritaire Duitsland dat moest bouwen aan zijn grootmachtstatus. Hierbij werd Duitsland heen en weer geslingerd tussen jeugdige overmoed en angstige voorgevoelens. Tot diep in de oorlog geloofde Haushofer in de rol van de adel en zijn voorbestemdheid. Maar in 1918 begreep hij dat de adel het veld zou moeten ruimen voor een nieuw soort leiderschap, het caesarendom, zoals hij het doopte. Maar er voltrok zich een tweede ramp. Het moeizaam opgebouwde keizerlijke Duitsland werd ten val gebracht en verraden en 'onduitse' elementen, waarbij Haushofer in zijn dagboeken en brieven voortdurend naar de joden wijst, zouden complotteren met Russische communisten en 'filosemitische Angelsaksen'. Duitsland was vooralsnog verslagen, maar Haushofer gaf de strijd nog niet op. De les van 1914-1918 was voor Haushofer dat er werk aan de winkel was. Duitsland had zijn geopolitieke situatie niet begrepen, de universiteit moest de realiteit in getrokken worden. Het had iets weg van de levensloop van Carl von Clausewitz die uit de nederlaag bij Jena en zijn periode in Franse gevangenschap de conclusie trok dat er een grootscheepse mentaliteitsverandering noodzakelijk was om het lot van Duitsland te keren. Deze nieuwe tijd was nu aangebroken en in die dagen, waarin de ariosofische geest en het reactionaire *Junkertum* in München hoogtij vierden, vond de eerste ontmoeting tussen Rudolf Hess en Haushofer plaats.

2.6 DE UNIVERSITEIT EN KENNISMAKING MET DE NAZI'S

Haushofer was op dat moment hoogleraar, verbonden aan het geografisch instituut te München, aan de Ludwig-Maximilianuniversiteit. Hier was Haushofer zijn tweede carrière begonnen met een bijna schopenhaueriaanse houding: het leven was er niet om genoten te worden maar om te verdragen. De plicht was het centrale punt in het leven.

Na het debacle van de Eerste Wereldoorlog was Haushofer in conclaaf getreden met zijn gepromoveerde vader en professor Erich von Drygalski om zijn kansen in de wetenschappelijke wereld te toetsen. Het was duidelijk dat het geografisch instituut hem met open armen zou ontvangen als hij voor zijn promotie zou zorgen. De gedisciplineerd en soepel schrijvende Haushofer zette zich, volledig gesteund door zijn vrouw, direct aan het werk en reeds in juli 1919 promoveerde hij op *Grundrichtungen in der geographischen Entwicklung des japanischen Kaiserreiches 1854-1919*. Dit was in feite een uitwerking van een eerdere studie van Karl Haushofer, *Dai Nihon*[119], geschreven in 1912 en uitgegeven in 1913, waarin Haushofer zijn eerste ervaringen met Japan uit de jaren 1909 en 1910 beschreven had. Haushofer zou tot 1939 aan de universiteit verbonden blijven.

In zijn colleges kunnen we direct zijn geopolitieke stokpaardjes terugzien: het thema grenzen, *Auslanddeutschtum*, *Wehrgeopolitik* en Japan. Zijn kennis putte hij onder andere uit zijn enorme privé-bibliotheek die zo'n vijftienduizend titels telde. Eind 1920 deed zich de kans voor om *Honorarprofessor* te worden. 'Een mooie, nette titel,' meende zijn vrouw, en Haushofer greep de kans. Hij 'stond nu in het rijtje van *Respektspersonen*, waarbij zij hem op één lijn plaatste met de toen bekende hoogleraar geschiedenis Karl Alexander von Müller. Wederom was Haushofer iemand.[120]

De vergelijking met Karl Alexander von Müller is opmerkelijk, want uitgerekend deze historicus was betrokken bij de scholing van politieke spionnen die in München werden opgeleid tijdens de radenperiode. Een van de spionnen in deze afdeling *Reichswehrgruppenkommando 4*, afdeling Ib/P, onder bevel van Von Müllers jeugdvriend *Hauptmann* Karl Mayr was Adolf Hitler. Deze cursus werd, waarschijnlijk vanuit de *Alldeutsche* gedachte, medegefinancierd door de *Reichswehrverwaltung* in Berlijn, maar kreeg ook vanuit particuliere kanalen geld.[121] De cursus die Hitler in 1919 kreeg, was volgens de Duitse historicus Werner Maser van blijvende invloed.[122] Via deze colleges raakte Hitler ook vertrouwd met het werk van de latere nazi-econoom en ingenieur Gottfried Feder die in zijn *Manifest zur Brechung der Zinsknechtschaft* vooral ageerde tegen joodse beursspeculaties,[123] en met het zwaar antisemitische werk

van Dietrich Eckart, wiens *Auf gut deutsch* als leermateriaal werd verstrekt op de colleges van kapitein Mayr.

Tevens leerde Hitler via deze colleges Ernst Röhm, de latere SA-leider, en de journalist Hermann Esser kennen, die beiden spilfiguren in de bruine beweging zouden worden.[124] Bij een van zijn opdrachten had Hitler een bijeenkomst van de DAP bezocht, waarbij zijn redenaarstalent tot uiting kwam. Hitler werd spoedig ingezet voor het politieke werk en bleek zich spectaculair te ontwikkelen in het veld van *völkisch* en ariosofisch radicalisme, nu het bondgenootschap van leger en dromers zich verenigd hadden.

Tot de kennissenkring van Gottfried Feder, een wat op de achtergrond geraakte spilfiguur uit de begindagen, behoorde Erich Ludendorff, de grijze eminentie die bij Haushofer hoog in het vaandel stond. Tot in 1923 werkten Hitler en Ludendorff innig samen. Via Feder kwam ook Ernst Röhm tot de partij, terwijl Hitler via Dietrich Eckart kennismaakte met verschillende Baltische connecties, zoals Alfred Rosenberg en Max Erwin von Scheubner-Richter. In deze dagen werd de kern van de latere nazi-beweging gevormd. In een van de achterkamers bij Ludendorff thuis vond de eerste ontmoeting plaats tussen Heinrich Himmler, het latere hoofd van de SS en Rudolf Höss, de latere commandant van Auschwitz, een van de meest fatale vriendschappen uit de wereldgeschiedenis.

Er werd dus historie geschreven in de straten van München, al had iedereen zo zijn eigen zorgen. Rudolf Hess was teleurgesteld en verbitterd uit de oorlog teruggekeerd. Naar zijn gevoel had Duitsland al zijn krachten gegeven en het was hem onbegrijpelijk dat de overwinning was uitgebleven. Vol wrok was hij over hen die in het thuisland er de brui aan hadden gegeven, die hadden gestaakt in de munitiefabrieken, en over degenen die gemene zaak hadden gemaakt met de Entente. Hess had zich ingeschreven als student en volgde colleges geschiedenis, economie en rechten, maar besteedde ook een groot deel van zijn tijd aan het broeierige politieke leven in München. Op 4 april 1919 vond de eerste ontmoeting plaats tussen Hess en Haushofer. De ontmoeting was gearrangeerd door de vroegere adjudant van Karl Haushofer, Max Hofweber, die meende dat de leergierige Hess zijn voormalige comman-

dant en huidige docent moest leren kennen. Het werd de start van een lange en intensieve vriendschap. Hess, wiens ouders in Egypte leefden, leek in de professor een soort vaderfiguur te zien en Karl Haushofer, die altijd zeer begaan was met zijn studenten en op groeiende belangstelling voor zijn colleges kon rekenen, omarmde Hess bijna als een zoon. Hess had een bijna grenzeloze bewondering voor Haushofer.[125] Op 28 januari 1920 kwam Hess voor het eerst bij Haushofer thuis op de thee. Als twee voormalige militairen deelden zij hun rancuneuze en reactionaire kijk op de gebeurtenissen in de nadagen van de oorlog. Over het keizerrijk werd weinig meer gesproken, maar de afschuw van de chaotische dagen die daarop waren gevolgd, was des te groter.

In het rechtse kamp zat de woede over de Eisner-periode er nog diep in. Haushofer schreef en sprak over Kurt Eisner vaak als 'Eisner-Salomonsky', waarbij hij met de toevoeging van diens 'werkelijke naam' de niet-Duitse Oost-Europees joodse achtergrond wilde benadrukken. 'Salomonsky' lijkt in dezen weer een 'woordgrap' van Haushofer te zijn geweest, want als werkelijke Oost-Europese naam van Eisner werd geregeld Kosmanowsky opgegeven.[126] Eisner en Haushofer kenden elkaar. De partner van Eisner, Sara Sonja Lerch (geboren Rabbinowitsch) hekelde de Haushofers als een 'richtiges schlawinerpaar'(een uitgekookt paar).[127]

De radenrepubliek was dus vooral een boze herinnering, maar wel een die bij Haushofer en Hess antisemitische gevoelens opriep. Meermaals sprak hij in brieven en in zijn dagboek over de *Ostsemiten* die probeerden door te dringen tot de leiding van het land. Mensen als Haase, Liebknecht, Kautsky, Eisner en Ledebour 'ondergroeven het moreel van het volk'.[128] De poging van Eisner zich staande te houden door een afscheiding van (het revolutionaire) Beieren van de rest van Duitsland, waartoe de voelhorens naar Frankrijk waren uitgestoken, werd als zeer gevaarlijk ervaren. Als enige Entente-macht leek Parijs in 1919 wel iets te voelen voor Beiers separatisme door middel van revolutionering van Duitsland.[129]

Haushofer was door deze preoccupatie met de zogenaamde *Feinde im Innern* hevig in de greep geraakt van de dolkstootlegende. Zijn sympathie lag 'op de andere zijde', niet bij de 'landverraders'.[130] Haushofer

steunde *die Männer der Tat*, tot wie hij Hindenburg en Ludendorff rekende. Zijn sympathie leek in dezen bovenal uit te gaan naar Hindenburg, die bij twee ontmoetingen in Magdenburg en Mühlhausen een grote indruk op Haushofer had achtergelaten. Hij schreef over de 'redelijke oogopslag' van Hindenburg en de opmerkelijke blik in diens ogen, die nog het meest leken op die van Meiji-Tenno (de keizer van Japan), zijn bijna kinderlijk naïeve vragen en de ferme handdruk.[131] Dit, tezamen met de rust die Hindenburg uitstraalde, maakte hem tot een *Führernatur*. Haushofer roemde Erich Ludendorff om zijn vakkennis, maar meende dat zijn karakter het krijgen van grote, leidinggevende posities in de weg stond.[132] Hierbij doelde Haushofer ongetwijfeld op de groeiende rol die Erich Ludendorff, gesteund door zijn tweede vrouw Mathilde von Kemnitz, begon te spelen in de *völkische* beweging in Duitsland. Hier opereerde Ludendorff weinig tactvol en maakte darbij veel vijanden.

2.7 RUDOLF HESS

Als historische les uit dit alles had Haushofer gekozen voor een nieuwe carrière als geopoliticoloog. Net als Julius Langbehn of Paul de Lagarde[133], de voorlopers van de *völkische* gedachte, wilde Haushofer het nieuwe Duitsland onderwijzen en een van zijn ijverigste leerlingen werd Rudolf Hess. Pasen 1920 bracht Hess door bij de familie Haushofer die hij niet alleen bezocht in hun Münchener appartement maar ook op hun luxueuze buiten, de Hartschimmelhof. In juli bleef hij een weekend logeren en vanaf dat moment spraken Haushofer en Hess elkaar aan met het vertrouwelijke *Du*.

De historicus Hans-Adolf Jacobsen typeert de verhouding tussen Haushofer en Hess als zeer diepgaand, waarbij hij meende dat Hess de oude professor als zijn 'geestelijke mentor' beschouwde. Ook andere historici hebben zich op deze wijze uitgelaten over hun onderlinge verstandhouding. Herbert A. Quint en Walter Görlitz noemden Hess Haushofers 'beschermeling'. De Amerikaanse historicus John Toland noemde Hess een Haushofer-'aanhanger' van wie hij 'sterk in de ban

was'.[134] Haushofer was gecharmeerd van Hess' moed en dadendrang. Hess was in de Eerste Wereldoorlog verschillende malen ernstig gewond geraakt en had in de nadagen van het conflict nog geprobeerd om gevechtspiloot te worden. Een andere belangrijke eigenschap van Hess was zijn onwankelbare trouw, zowel naar Haushofer toe als naar Hitler. Maar zoals zoveel nationalisten bezat Hess tot schrik van Haushofer geen *Weltbild*. Op gepassioneerde wijze probeerde Haushofer dit bij te schaven in lange gesprekken op de Hartschimmelhof of tijdens urenlange wandelingen en een aantal gemeenschappelijke reizen.

Naast een intensief contact met Karl Haushofer ontwikkelde Hess in de loop der jaren ook een diepgaand contact met zoon Albrecht Haushofer. James Douglas-Hamilton, wiens vader tot de Britse connecties van Hess en Haushofer behoorde, typeerde Albrecht Haushofer als een van de meest fascinerende en mysterieuze mensen uit het Derde Rijk.[135] Opgegroeid in het boekenminnende huis Haushofer wist de vroegrijpe Albrecht al op veertienjarige leeftijd wat hij wilde worden: minister van Buitenlandse Zaken.[136] Twee zaken stonden hem echter in elk geval in de weg: zijn koppige karakter en het politieke klimaat in Duitsland, waarvan hij meer afstand nam dan zijn vader.[137] Huisvriend dr. Carl von Weizsäcker vergeleek Albrecht Haushofer met een olifant, maar wel een hele slimme, en Allen Dulles meende dat deze sentimentele romanticus 'briljant' was. Karl Haushofer had zo zijn zorgen, 'Albrecht zou nooit een goed soldaat kunnen zijn', mopperde hij weleens. Dat was waar, Albrecht Haushofer was een moederskind en had zijn eigen kwaliteiten. In zijn openhartige brieven aan moeder Martha klaagde hij meer dan eens over de kortzichtigheid van zijn vader jegens het nazi-regime, waarschuwde hij voor het brisante antisemitisme en klaagde hij over zijn eigen ontheemdheid. Waar moest hij naartoe, met zoveel talent maar met een regime dat hij maar niet overtuigd kon dienen? Desalniettemin groeide Albrecht Haushofer na zijn studie geografie, waarbij hij secretaris van de bekende Berlijnse professor Albrecht Penck was geweest,[138] mee met de vriendenkring van zijn vader. Dit kwam zijn carrière ten goede, maar bepaalde uiteindelijk ook de koers van zijn beslissende gang in de geschiedenis die zou eindigen met zijn executie door de Gestapo.

Albrecht deelde met zijn vader de afschuw van Eisner en de radentijd. Tien jaar na dato schreef hij hierover nog altijd verbitterd, maar dat maakte hem nog niet tot een nazi. Hij bewonderde het Britse parlementaire stelsel en kon hiervan proeven toen via Rudolf Hess de deuren bij het ministerie van Buitenlandse Zaken in Berlijn voor hem opengingen. Hij bereisde ook Rusland, Noord- en Zuid-Amerika en China en berichtte Hess, Hitler en Himmler over zijn bevindingen. Albrecht Haushofer, die al net zoveel fantasie had als zijn vader, meende dat hij 'de dictator kon sturen'. In werkelijkheid benutte Hitler Albrecht Haushofers kennis, en gebruikte hij hem als een pion in zijn eigen politieke spel. Zo gebruikte hij Haushofers diplomatieke kwaliteiten om tijd te winnen toen de Tsjechische crisis zich voordeed. In 1936 reisde Albrecht Haushofer met de aristocratische diplomaat Graf zu Trauttmannsdorff naar Praag voor geheim overleg met president Benesj van Tsjechoslowakije. Haushofer werkte gedetailleerde plannen uit om de spanningen tussen beide landen te verminderen. Hitler hoorde deze geduldig aan, maar had ondertussen de oorlogskaart reeds in de mouw zitten. Albrecht Haushofer was ontgoocheld en zeer pessimistisch over Duitslands toekomst. Zijn enige hoop vestigde hij op Hess, die hij een geweldige kerel vond. 'Er is een sterke charme in zijn persoonlijkheid, wanneer hij er is, valt er een vriendelijke glans over al het zwarte en grijze.'[139] 'Wat zouden wij moeten als onze vriend op een dag zijn invloed verliest?' schreef hij in een profetische brief aan zijn moeder.[140]

Dit waren terechte zorgen. De relatie Hess-Hitler ontstond vrijwel gelijktijdig met diens ontmoeting met Karl Haushofer. Hess was direct in de ban van Hitler en trad op 1 juli 1920 toe tot de NSDAP als lid nummer 16. Hess probeerde ook Haushofer te enthousiasmeren voor de 'tribuun' zoals Hess Hitler noemde. Haushofer twijfelde echter of de 'Radau'-nationalist Hitler zijn 'Caesar' was, want hij werd nimmer lid van de partij. Wel zou hij al snel diens invloed onderkennen en daar ook naar gaan handelen.

Wanneer de eerste ontmoeting tussen Haushofer en Hitler plaatsvond, is niet helemaal duidelijk. Hans-Adolf Jacobsen meent dat de ontmoeting waarschijnlijk plaatsvond op 24 juli 1921 in Herrsching.[141] De omstreden Britse historicus David Irving traceert de eerste ont-

moeting echter al in juni 1920.[142] Zelf zegt Haushofer Hitler pas *bewust* te hebben ontmoet in 1922.[143] Haushofer had een dubbele houding ten opzichte van de opkomst van de bruine beweging. Zeker was hij het met veel nationalistische en reactionaire standpunten van de nazi's eens. Anderzijds hield hij afstand, wat verklaarbaar was, gezien de joodse achtergrond van zijn vrouw alsmede dat een wetenschapper als Haushofer er mogelijk ook voor terugschrok de macht van de straat te mobiliseren. In die zin was Haushofer meer een 'edelfascist' zoals we die ook uit de conservatief-revolutionaire hoek kennen. In kritische momenten vergeleek Haushofer Hitler met Kurt Eisner. De vergelijkbare onverdraagzaamheid tussen extreem-links en extreem-rechts waren hem niet onopgemerkt gebleven.[144]

De jonge Hess was echter in de ban van Hitler geraakt. Hess uitte zich meer en meer in bijna lyrische bewoordingen over de nieuwe messias die met Hitler was opgestaan. Hij schreef een opstel over de toekomst van Duitsland voor de universiteit van München waarin hij wees op de rol van de nieuwe leider, die moest zijn als Frederik de Grote en Bismarck. Dit nieuwe Duitsland dat vrij moest zijn van vrijmetselaars en joden, ten behoeve van *Grossdeutschland*. Hess won hiermee de eerste prijs, wat typerend mag heten voor de sfeer in die dagen.

Het duurde dan ook niet lang voordat Hess met bebloede verbanden om zijn hoofd in de collegebanken van Haushofer zat. Overdag was Hess student en 's avonds nam hij deel aan de *Strassenschlachten* tegen links. De altijd vechtlustige Hess stond hierbij immer vooraan terwijl de bierpullen en stoelen in het rond vlogen. Volgens Haushofer putte Hess een zeker genoegen uit het feit dat hij vaak alleen tegenover velen stond.[145] Ook op de universiteit stak Hess zijn politieke standpunten niet onder stoelen of banken en raakte met de hoogleraar staatsinrichting Karl Rothenbücher in zo'n felle discussie dat deze zich afvroeg of het niet gevaarlijk was mensen als Hess op de universiteit te hebben. Haushofer nam het op voor zijn pupil. 'Hoevelen durven er hun "nationale geweten" te volgen?' meende hij.[146] Ook Hess' privé-leven stond in het teken van de politiek. Zijn jonge vriendin Ilse Pröhl had hij voor de Hitler-beweging weten te winnen. Zij kenden elkaar sinds april 1920 (in de tijd dat Hess nog diende in het *Freikorps* Epp).[147]

2.8 PUTSCH IN MÜNCHEN

In november 1923 had Hitler in de Bürgerbräukeller de nationale revolutie uitgeroepen. Samen met de kring rond Ludendorff en gesteund door DAP-leden uit het eerste uur, wilde Hitler een regering vestigen om de *November-Verbrecher* definitief de mond te snoeren. Hitler had zichzelf hierbij de rol toegedicht van *Reichskanzler*. De revolutie verliep niet naar wens. Al spoedig kwamen tegenmaatregelen op gang en vanuit een wanhopige poging alsnog te slagen, organiseerde men een protestmars langs de Isar en door het hart van München, welke aan de voet van de Feldherrnhalle door de politie uiteen werd geschoten. De revolutie was voorbij, Hitler werd gevangengenomen en ook voor Hess dreigde het gevaar.

Tijdens de revolutie was Hess verantwoordelijk geweest voor de bewaking van aarzelende nationalisten die niet wisten of zij Hitlers revolutie nu wel of niet moesten steunen. Toen alles in het honderd liep, sloeg Hess op de vlucht. Op de fiets, met Ilse Pröhl achterop, ging het naar de Haushofers, die Hess voor enkele dagen onderbrachten in hun appartement in München in de Arcisstrasse nummer 30. Voor Karl Haushofer kwamen de gebeurtenissen nauwelijks als een verrassing. Haushofer had Hess nog vlak voor de bijeenkomst gezien. De spanning was van Hess' gezicht af te lezen, maar Hess had geen woord verteld. Een geheim was veilig bij hem. Haushofer was zijn 'zoekende blik' opgevallen en hij had begrepen dat er een belangrijke politieke gebeurtenis stond te gebeuren. Hess had de professor voor de bijeenkomst die voorafging aan de putsch uitgenodigd, maar Haushofer had de uitnodiging beleefd afgeslagen. Hij meende dat politiek niet tussen bier thuishoorde. De putsch bekeek Haushofer met gemengde gevoelens. Hij had begrip voor het patriottisme van de aanzwengelaars, hij had begrip voor hun frustraties, de Ruhr-onrusten, de dood van Schlageter, en de vreselijke inflatie waardoor een ei miljoenen kostte. Toch vond hij dat men realistisch moest blijven. Hij wees op het gevaar van 'plan Foch' (een gevreesde Franse inval) als Duitsland zijn *Verständigungspolitik* en *Erfüllungspolitik* zou opgeven.[148]

Al snel werd Hess de grond in München te heet onder de voeten en

week hij uit naar Oostenrijk. In 1924 keerde hij echter toch terug naar Beieren en stond terecht. De reden hiervan was dat Haushofer hem erop gewezen had dat de rechtszaak binnenkort naar Leipzig zou worden verplaatst. De sfeer was daar veel minder meelevend en begrijpend dan in Beieren en een straf zou veel hoger uitvallen. Inderdaad kreeg Hess een milde straf; achttien maanden cel in Landsberg am Lech.[149]

In de recente biografie van Haushofer door Bruno Hipler, wordt gesuggereerd dat Haushofer achter de schermen meer directe macht had dan hij in de maanden na de oorlog wilde toegeven. Daaruit zou ook Haushofers datering van 1922 stammen – de 'bewuste' ontmoeting met Hitler – terwijl hij, volgens Bruno Hipler, Hitler al kende in 1919. Als argument voert Hipler aan dat Haushofer in nauw contact stond met enkele van de putschisten van 1923, zoals de militaire leiders van de putsch, Hermann Kriebel en de latere RAD-leider (*Reichsarbeitsdienst*) Konstantin Hierl. Beiden kende hij uit zijn officierstijd. Kriebel was een voormalig student van hem en Hierl zijn opvolger aan de universiteit. Maar dit maakt nog niet Hiplers stelling juist dat Haushofer Hitlers 'leermeester' was. Mijns inziens was er meer sprake van een gemeenschappelijke grondhouding over een aantal zaken dan een samengaan. De NSDAP en Hitler werd hierbij ook, zeker in de revolutietijd in Beieren, als een noodzakelijk kwaad gezien. Hierl verwoordde de dubbelzinnige houding bijna tien jaar later in een brief aan Haushofer op de volgende manier: 'Wir wollen ein Deutschland, nach aussen eins und schwertgewaltig, nach innen reich und vielgestaltig'.[150] Wel was de NSDAP van 1923 een andere en voor Haushofer aantrekkelijker partij dan de latere gevestigde NSDAP en de komende tweefrontenoorlog, die Haushofer met zijn geopolitieke inzicht verafschuwde.

We kunnen dus niet uitsluiten dat Haushofer meer van de putsch heeft geweten dan hij na 1923 wilde toegeven. Wel is Hiplers stelling dat Haushofer hand- en spandiensten verrichtte zeer waarschijnlijk. Het lijkt in elk geval vast te staan dat Haushofer zich in de beginjaren heeft ingespannen om financiën vrij te maken voor de bruine beweging. In 1935 werd bekend dat er in een vroeg stadium van de beweging contact is geweest met *Auslanddeutsche*, generaal Ulrich Willens zoon, in Zürich, en dat vandaaruit financiële ondersteuning is gekomen voor

de NSDAP. In door Hipler getoonde aantekeningen van die tijd wordt bericht dat Haushofer samen met R.H en A.H. in Zwitserland is geweest. Er bestaat nu discussie of het hier ging om Adolf Hitler of om Albrecht Haushofer, alle twee A.H.! Zeker is in elk geval dat Hitler in 1923 in Zwitserland is geweest en dat er geld is vrijgekomen, dertigduizend Zwitserse frank. Hiermee lijkt het bewijs geleverd dat Haushofer in zijn kennissenkring contacten heeft gelegd die nuttig waren voor de NSDAP. Deze contacten verliepen niet altijd even soepel, zoals bij Otto von Lossow, ook een bekende van de *Kriegsakademie*, die echter weinig van de putschisten moest hebben en later tegen hen optrad.

Anderzijds moeten we ook oppassen om te grote conclusies te trekken uit het feit dat Haushofer de putschisten goed kende. Zo was Haushofer bevriend met uitgever Julius F. Lehmann, en gebruikte Rudolf Hess tijdens de putsch diens huis als 'gevangenis' voor gearresteerden, maar daaruit kunnen we nog niet concluderen dat Haushofer hier de spin in het web was. De conclusie dat Haushofer in de tijd van de putsch de NSDAP en Hitler als het 'kleinere kwaad' zag, lijkt mij wel gerechtvaardigd. Mogelijk heeft Haushofer wel gedroomd van een soort adviesrol rol op de achtergrond, waarbij hij niet zozeer Hitler alswel Hess als leider in gedachten had. Dit zou een voortzetting zijn van de band die zij al hadden sinds de universiteit. Mogelijk zag hij zichzelf in de rol van de Japanse keizer, zoals Hipler suggereert. Er waren namelijk volgens Haushofer twee gezichten in Japan: het ene was praatgraag en toonde zich graag, het andere was de positie van de keizer, altijd op de achtergrond, altijd zwijgzaam, maar een van de belangrijkste achtergrondspelers van de wereld. 'Die Wahl zwischen beiden konnte nicht schwer sein,' meende Haushofer. De onderwijzende rol van Haushofer jegens Hess bracht uiteindelijk niet de doorslaggevende invloed waarop Haushofer mogelijk hoopte, en eindigde met de utopische vlucht van Hess naar Groot-Brittannië, waarna Haushofers invloed snel afbrokkelde.[151]

Het heeft er alle schijn van dat Haushofer halfhartig heeft meegeholpen bij de eerste prille schreden van de NSDAP op het politieke toneel. De bedenkingen over Hitler die hij ook toen al uitte richting Hess en diens vrouw lijken mij eerder oprechte kritiek dan een dekmantel voor

zijn 'Raspoetin'-rol, hoewel een zekere geheimhouding (ook voor zijn vrouw, zoals Hipler suggereert) niet valt uit te sluiten. Vreemd is het in elk geval wel dat haar dagboeken niets vermelden over deze activiteiten van haar man. Het is mogelijk dat zij er niets van wist. Hipler brengt ook nog naar voren dat Haushofers optreden in de *Einwohnerwehr* - een soort burgerwacht met wapens - ook een aanwijzing is voor zijn devotie jegens de NSDAP. Ik denk dat we hier eerder kunnen concluderen dat het Haushofer vooral ging om herstel van rust en orde na de radenrepubliek en dat zijn angst voor het communisme en zijn sympathie voor de jonge Hess en afkeer van het Weimar-regime de grootste drijfveren waren de NSDAP van 1923 in elk geval halfhartig te steunen.[152]

2.9 *SONDERGRUPPE R*

Een sterke aanwijzing dat Haushofer in deze periode niet consequent had gekozen voor de NSDAP maar nog zoekende was hoe hij zijn geopolitieke inzichten dienstbaar kon maken, blijkt ook uit een boek dat in 2002 is verschenen over zijn huisvriend Oskar Ritter von Niedermayer. Deze militair, net als Haushofer een artillerist, had zich ontpopt tot geheim diplomaat tussen Berlijn en het Oosten, met als zwaartepunt Moskou. De Weimar-regering onderhield geheime banden met het communistische regime, en de *Sondergruppe R* (Rusland) onder bevel van Ritter von Niedermayer speelde hierbij een belangrijke rol. Het door het Verdrag van Versailles gekortwiekte Duitsland kon gebruikmaken van Sovjet-militaire faciliteiten, terwijl Moskou een verlanglijstje kon indienen voor (militaire) technologie. De beide mogendheden hadden gemeenschappelijk dat zij de Entente-machten wantrouwden.

Vanuit zijn werk voor de *Sondergruppe R* benaderde Ritter von Niedermayer zijn vriend Haushofer op Moskous verzoek. De nieuwe Russische leiding werd geconfronteerd met een moeilijke situatie aan haar oostelijke grenzen en wilde gaarne gebruikmaken van de geopolitieke kennis van Haushofer met betrekking tot China en Japan. Het kwam in 1921 en 1922, dus nog voor de putsch, tot een samenwerking tussen

de Russische sinoloog Mylius Dostojevski – familie van de Russische schrijver – en een aanvankelijk aarzelende Karl Haushofer.[153] Op verzoek van Ritter von Niedermayer kwam Haushofer ook in contact met de in 1924 in Japan benoemde Sovjet-ambassadeur Viktor Kopp, een oude bolsjewist die nog in de roerige raden-periode actief was geweest in Berlijn. Volgens Ritter von Niedermayer was Kopp een uiterst intelligente man met wie de Duitsers contact moesten houden en hij verzocht Haushofer in augustus 1924 Kopp van materiaal te voorzien, hetgeen Haushofer ook deed, zoals we weten uit een bevestiging van het binnengekomen materiaal van Ritter von Niedermayer van 8 april 1925. Kopp toonde vooral bewondering voor het boek *Dai Nihon*.[154]

Drijvende kracht achter deze samenwerking was volgens de historicus Hans-Ulrich Seidt, Martha Haushofer, die meende dat haar man door middel van deze samenwerking zijn ideeën in praktijk kon brengen. Haushofer heeft zich mogelijk getroost met de gedachte dat hij via Ritter von Niedermayer en diens *Sondergruppe R* weliswaar voor communistisch Rusland werkte maar toch indirect Duitse belangen diende. Inderdaad vormden de contacten Berlijn-Moksou de spil van de Duitse *Ostpolitik* en was zowel Ritter von Niedermayer als Karl Haushofer ervan overtuigd dat voor de Sovjet-Unie een belangrijke machtspolitieke toekomst in het verschiet lag. Daarbij hadden beide landen gemeenschappelijk dat zij zich staande moesten houden tegen de Angelsaksische mogendheden. Ritter von Niedermayer liet zich in een brief boos uit over de kritiek van Philipp Scheidemann in december 1926, toen deze de samenwerking tussen de *Reichswehr* en Moskou bekritiseerde. Ritter von Niedermayer vond dit een 'aanval van landverraad' van *der Sozi* welke de *Ostpolitik* in gevaar bracht.[155]

Het handelen van Haushofer moet ook in het licht gezien worden van eerdere Duits-Russische samenwerking. Graf Brockdorff-Rantzau, de man die voor Ritter von Niedermayer de contacten onderhield met de Russische revolutionairen, was als man van adel mijlenver verwijderd van het communistische gedachtegoed. Dat weerhield hem er niet van contact met hen te onderhouden en gemeenschappelijke doelen na te streven. Brockdorff-Rantzau was een van de centrale figuren achter de hulp aan de joods-Russische revolutionair Parvus, wiens

echte naam Israil Lasarewitsch Helphand was. Met deze hulp werd de revolutionering van Rusland in gang gezet.[156]

2.10 *MEIN KAMPF*

De periode die volgde op de putsch was zeer belangrijk. In de gevangenis van Landsberg besloot Hitler *Mein Kampf* te schrijven, de latere 'bijbel' van het nationaal-socialisme. Voor het eerst had Hitler de tijd in alle rust zijn ideeën en plannen voor de toekomst uit te werken. Doordat Hess in dezelfde gevangenis zat, was hij nu *closer* dan ooit met Hitler. Hess klom op tot de privé-secretaris van Hitler, zoals hij eerder student-assistent bij Haushofer was geweest.

Haushofer bezocht Hess regelmatig in Landsberg am Lech. De nazi-kopstukken zaten samen in een bepaalde vleugel van dit huis van bewaring, dat de naam *Feldherrnhalleflügel* had gekregen. De cellen waren schoon, het verblijf naar omstandigheden prettig. Een van de bewakers was zelfs een oude vriend van Hess. Hess kon beschikken over boeken en een bureau en gebruikte de tijd om te studeren en Hitler bij te staan bij het schrijven van *Mein Kampf*. Over het ontstaan van *Mein Kampf* verschillen de meningen en theorieën. Ook de zeer uitgebreide studie van de Duitse historicus Werner Maser heeft niet alle vragen rond dit belangrijke boek weggenomen. *Mein Kampf* bleek in de loop van het tijdperk van het Derde Rijk een buitengewoon openhartige bekentenis van Hitler te zijn en meermaals heeft hij later gezegd spijt te hebben gehad van zijn openheid.

Zo is het nog altijd onderwerp van discussie wie precies invloed hebben gehad op de inhoud van *Mein Kampf* en hoe groot hierbij de directe betrokkenheid van Karl Haushofer was. Duidelijk is in ieder geval dat Landsberg am Lech een soort 'universiteit op staatskosten' was, zoals Hitler het later zelf formuleerde. Hitler was op 11 november 1923 in de gevangenis aangekomen en reeds op 18 juli 1925, toen Hitler alweer op vrije voeten was, bracht uitgeverij Franz Eher de eerste druk in een oplage van tienduizend exemplaren. Er was op dat moment al ingetekend op ruim drieduizend exemplaren en het boek zou een enorme

bestseller worden. *Mein Kampf* werd overigens niet in een soort kloosterachtige omgeving van rust geschreven. Ook in de gevangenis bleek Hitler nog gewoon bezoek te ontvangen en werd er levendig gediscussieerd over de toekomst van de NSDAP. Binnen dezelfde gevangenismuren zaten inmiddels ook Kriebel, Hess, Frick, Feder, Pöhner, Himmler en Hoffmann, en korte tijd ook nog Dietrich Eckart, die echter spoedig overleed en aan wie Hitler *Mein Kampf* zou opdragen. Militairen en *völkische* adepten vormden het leeuwendeel van Hitlers bezoek. Vaak waren dit mensen uit gegoede kring, waardoor Hitler bij de bewakers in aanzien steeg. Zelfs zijn herdershond werd toegelaten binnen de gevangenismuren. In deze tijd van debat en bezinning werd *Mein Kampf* geschreven.

Over de wijze waarop de tekst is ontstaan, doen verschillende theorieën de ronde. De historicus Hermann Hammer heeft erop gewezen dat bovenal Max Amann zich met de tekst bemoeid zou hebben evenals pater Bernhard Stempfle, uitgever van het antisemitische blad *Miesbacher Anzeiger*. Ook zouden de muziekrecensent van de *Völkische Beobachter* Stolzing-Cerny, de drukker Adolf Müller en Karl Haushofer de drukproeven hebben ingezien.[157] Dit is later tegengesproken door Ilse Pröhl, de vrouw van Hess, die meende dat geen van de hierboven genoemden meegeschreven zouden hebben of drukproeven zouden hebben gecontroleerd. De mythe van ‘de niet zelf schrijvende Hitler’ werd volgens de Duitse historicus Werner Maser gevoed door het vroegere beeld dat men van Hitler had; de Weense flierefluiter die lui en gemakzuchtig zijn dagen in ledigheid doorbracht. Vanuit deze achtergrond was ook de legende ontstaan dat Hitler zijn toespraken niet zelf schreef, wat wel het geval was.[158] Volgens Ilse Hess-Pröhl hebben alleen zij en Rudolf Hess *Mein Kampf* gecorrigeerd. Bij de correctie zouden zij zo veel mogelijk Hitlers woorden en stijl intact hebben gelaten. Als dit zo is dan pleit dat sterk voor de authenticiteit van *Mein Kampf*. Een vingerwijzing dat de stelling van Ilse Hess-Pröhl wel eens waar zou kunnen zijn, is het feit dat *Mein Kampf* wemelt van de stijlfouten. De Amerikaanse onderzoeker Robert G.L. Waite heeft berekend dat er maar liefst 150 duizend stijlfouten in *Mein Kampf* voorkomen, wat een aanwijzing zou kunnen zijn dat er inderdaad geen professoren

en journalisten met een rode pen door het manuscript zijn gegaan. Anderzijds is de stelling dat juist Hess, discipel van Haushofer, als enige blijkbaar enige invloed op *Mein Kampf* heeft gehad, zeer prikkelend voor de eventuele rol van Karl Haushofer. Haushofer bezocht Hess op 26 juni, 1 juli, 8 juli, 15 juli, 22 juli, 5 augustus, 9 oktober en 12 november 1924, vrijwel altijd tussen 14.00 en 16.00 uur[159] en bracht hierbij veel literatuur voor hem mee, zoals het *Zeitschrift für Geopolitik* en Friedrich Ratzels *Politische Geographie*.[160] We zullen later nog terugkomen op Haushofers eventuele invloed op *Mein Kampf*.

Deze periode was niet de enige periode waarin Haushofer direct contact had met Hitler. Later ontmoette Haushofer Hitler in klein gezelschap bij uitgever Hugo Bruckmann in 1926 en 1927. Bruckmann en zijn vrouw Elsa, een Grieks-Byzantijnse prinses die onder de naam Cantacurence was geboren in Roemenië, waren fanatieke aanhangers van Hitler. Ook was hij de uitgever van Houston Stewart Chamberlain met wie Hitler via Elsa in contact was gekomen en wiens werk Hitler met bijzondere belangstelling had gelezen. Tot de huisvrienden van de uitgever behoorden ook de groot-industrieel Emil Kirdorf, de architect Paul Ludwig Troost, de latere Hitlerjugend-leider Baldur von Schirach en iedereen die geld en macht had in München. Karl Alexander von Müller typeerde het kinderloze echtpaar als het 'geestelijke hart van München', en natuurlijk mochten de Haushofers in hun kringen niet ontbreken. Bruckmann zou, tot zijn dood in september 1941, *Reichstag*-lid voor de NSDAP zijn.[161] Martha Haushofer ergerde zich aan Hitler: 'Bei B(ruckmann) mit Hitler. Greulig langweilig, da man andachtsvoll dem Gerede des "grossen Mannes" zuhören musste, der die ärgsten Banalitäten und Plattheiten verzapfte. Völlig verlorener Abend.'[162] Maar de irritatie over Hitler was geen aanleiding het contact met diens adept Hess te verbreken, ook niet na het debacle van de putsch in 1923. Daarbij was het optreden van Hitler bij de vooraanstaande Bruckmann het teken dat Hitler *salonfähig* was geworden.

2.11 KURT VOWINCKEL EN HET *ZEITSCHRIFT FÜR GEOPOLITIK*

In datzelfde roerige jaar 1923 was Haushofer in München de jonge Rijnlandse uitgever Kurt Vowinckel tegengekomen. Samen kwamen zij op het idee een tijdschrift voor geopolitiek op te richten. Nadat professor Erich Obst uit Hannover geconsulteerd was en ook dr. G. Maul (Graz), dr. Lautensach (Giessen), net als Albrecht Haushofer een leerling van Albrecht Penck (die naast onderzoek naar de ijstijd ook politieke thema's had onderzocht, zoals grensproblematiek, maar zich aan *Oberschlesien* niet had durven branden omdat het 'veel Poolser was' dan hij had gedacht)[163], en dr. F. Hesse hun medewerking hadden toegezegd, ging het blad vanaf 1924 van start. Haushofer zou de volgende twintig jaar dit blad redigeren.[164] *Zeitschrift für Geopolitik* was reeds omstreden in zijn tijd. Binnen de redactie was regelmatig sprake van discussie over de vraag in hoeverre de inhoud van het blad parallel moest lopen met de politiek. Duidelijk was wel dat er geopolitiek turbulente jaren op komst waren en dat het theoretische debat over *Lebensraum* spoedig een ongelooflijke realiteit zou worden.

In de Weimar-tijd was Haushofer oppositioneel van toon. Met het aanbreken van het NS-tijdperk behoorde Haushofer tot het regimevriendelijke kamp. Na het aan de macht komen van Hitler in 1933 werd hij, mede op initiatief van Rudolf Hess, die sinds april dat jaar officieel plaatsvervanger van Hitler was, benaderd voor het voorzitterschap van een adviserend orgaan: de *Volksdeutscher Rat* die in oktober 1933 werd opgericht en de belangen van de *Volksdeutschen* buiten Duitsland behartigde. Haushofer aanvaardde deze positie en zijn zoon, Albrecht Haushofer, werd plaatsvervangend voorzitter. De dagelijkse leiding viel onder Hans Steinacher. Secretaris van de raad was Walter Reusch die tegelijkertijd ook referent van Nederland en Vlaanderen was. De raad had het bereik van de *Volksdeutschen* ingedeeld in een drietal groepen: *Westen* (R. Ernst), *Nordosten* (H. Helferich) en *Südost* (U. Ullmann). Naast deze drie bestond er nog een afdeling *Presse* (R. Pechel) en *Minderheiten* (W. Hasselblatt). De raad viel onder het gezag van het ministerie van Buitenlandse Zaken, maar al snel werd het Haushofer duidelijk dat van een echt autonoom optreden van de raad nauwelijks

sprake kon zijn. Hoewel de directe invloed van de NSDAP gering was in de raad – alleen Ernst was lid van de partij – groeide de druk op de organisatie. Er bestond namelijk een dwarsverbinding met de referent *für Volkstumfragen*, Heinrich Kersken, die direct viel onder Hitler en de *Reichskanzlei* en het *Braune Haus* in München waar Hess en Martin Bormann de scepter zwaaiden.[165]

2.12 STRIJD OM HET *AUSLANDDEUTSCHTUM*

Haushofer was verward geraakt in een politiek steekspel. Als wetenschapper was hij niet opgewassen tegen de trukendoos die tegen hem werd opengetrokken. Ook Joachim von Ribbentrop, een Hitler-adept, begon zich in toenemende mate direct te bemoeien met de raad van Haushofer. Ook de *Auslandorganisation* van de NSDAP, onder leiding van E.W. Bohle, marcheerde over het terrein van de *Volksdeutscher Rat* heen. Daarbij stond de raad voor de bijna onmogelijke taak coördinerend werk te verrichten voor de 25 tot 30 miljoen *Auslanddeutschen*, die men probeerde enigszins te vertegenwoordigen. Deze Duitsers waren ofwel in het geheel niet georganiseerd of deels zeer versnipperd. Daarbij bekeken de overheden van de landen waarin zij woonden de bemoeienissen met argusogen. In een vertwijfelde brief berichtte Albrecht Haushofer, die ook zeer bevriend was met Rudolf Hess, over alle problemen die op de weg van zijn vader en hemzelf kwamen. Als voorbeeld voor buitenlands wantrouwen gaf hij het optreden van de Roemeense regering, die werkelijk niets moest hebben van politieke inmenging. De steun van de raad beperkte zich daardoor tot non-politieke steun, zoals winterhulp en de hulp aan de opbouw van jeugdorganisaties en dergelijke. Ook de competentiestrijd was een reden tot klagen bij Hess. Ook Karl Haushofer zelf wendde zich meermaals tot Hess en bezocht hem ook privé in zijn woning in München-Harlaching met het verzoek om een duidelijke afbakening van de afzonderlijke taken.

Maar noch Haushofer noch Hess kon hier daadwerkelijk ingrijpen. Hess had zelf ook moeite zich staande te houden tussen de partijbonzen die in onderlinge concurrentie meer en meer macht probeerden te

verkrijgen. Daarbij was het buitenlandse politieke beleid in het Derde Rijk een op het 'verdeel en heers'-principe gestoelde aangelegenheid. Het ministerie van Buitenlandse Zaken probeerde zijn deel te krijgen. De partij – al snel moest het onderscheid gemaakt worden tussen de Berlijnse burelen en de plaatselijke zetbazen – en de immer ambitieuze SS van Heinrich Himmler probeerden invloed te winnen. De ideologen, zoals het *Ost* (in de wandelgangen *Chaost*) ministerie van Alfred Rosenberg en zelfs het leger waren factoren van betekenis. Daarnaast kwamen dan nog de eigen *Volksdeutsche* organisaties in den vreemde die buiten deze veelkoppige aansturing van buitenaf hun eigen lijn probeerden te trekken. De positie van Karl Haushofer was al niet zo sterk en daarbij kwam nog zijn voortdurende overwerktheid, want hij schreef moedig door aan zijn *Zeitschrift für Geopolitik*, zijn snel aangroeiende lijst boeken en zijn vele colleges, zijn nimmer sterke gezondheid en zijn kwetsbare positie door zijn huwelijk met de halfjoodse Martha Haushofer.

Hess zat in een moeilijke situatie. Enerzijds was hij toegewijd aan zijn oude vriendschap met de professor, anderzijds moest hij trouw zijn aan de partijdoctrine. De raad werd in de zomer van 1935[166] opgedoekt en overgedaan aan het bureau Von Kursel, genoemd naar zijn baas, Otto von Kursel. Kursel was een Baltische Duitser die door zijn afkomst veel gevoel had voor het *Auslanddeutschtum*. Deze werkomgeving was voor Haushofer aanvankelijk weer even een wat rustiger basis om te werken aan zijn doelstellingen. Hij had het voordeel hier te kunnen werken met zijn jonge vriend Franz Wehofsich, die ervoor zorgde dat (*Onkel*) Karl en Albrecht over alle grote vraagstukken geconsulteerd werden. Maar Von Kursell was ook een oude *Parteigenosse*, een drager van het gouden insigne. Veel van zijn medewerkers waren NSDAP-leden in tegenstelling tot de *Volksdeutscher Rat*. Enkelen waren zelfs lid van de SS. In de praktijk liet de invloed van Von Ribbentrop en ook die van Himmler, met wie Von Kursel in conflict kwam, wat hem zijn positie kostte, zich steeds meer gelden. Het ingrijpen van de beide partijen kwam in de praktijk op hetzelfde neer. Zowel Von Ribbentrop als Himmler waren Hitler-adepten. Himmlers bijnaam was *Treue Heinrich* en van Von Ribbentrop was slechts een conflict bekend (rond

operatie-Barbarossa) waarna een geschrokken Von Ribbentrop zich haastte in trouwbetuigenissen aan Hitler.[167]

De *Reichsführer-ss* Heinrich Himmler, ondersteund door SD-chef Reinhard Heydrich, kwam uiteindelijk als winnaar uit de bus. Na de val van Von Kursel werd SS-*Obergruppenführer* Werner Lorenz, een vertrouweling van Himmler,[168] naar voren geschoven als leider van de *Volksdeutschen Mittelstelle* (VOMI). Deze nieuwe organisatie kreeg in 1938 de meeste volmachten in handen.[169] Hess' invloed, en daarmee die van het bureau Von Kursel, was hierdoor verregaand aan banden gelegd.

Maar Haushofer had nog een politiek ijzer in het vuur. Haushofer was via de academische wereld betrokken bij de *Deutsche Akademie* (DA), een sterk binnenlands-cultureel georiënteerd orgaan dat zich tot doel had gesteld de 'Duitse vruchtbare cultuurnatie' te bewaren en te presenteren aan de buitenwereld. Met de DA stond Haushofer minder in het politieke vuur dan bij zijn inspanningen voor het Duitse *Volkstum* buiten de grenzen, maar ook hier was vanaf 1933 een steeds sterkere poging tot nazificering voelbaar. Desalniettemin was dat voor Haushofer geen reden niet te proberen het voorzitterschap van de DA in handen te krijgen. Op die post bivakkeerde de wat ingeslapen en inmiddels 75-jarige Friedrich von Müller, een medicus verbonden aan de universiteit van München. In maart 1934 slaagde Haushofer er uiteindelijk in de felbegeerde positie te bemachtigen om echter in de loop der tijd ook hier vast te lopen in een richtingenstrijd, waarbij het bruine gedachtegoed onstuitbaar in opmars was. Dit bleek al kort na het aanstellen van een toezichthoudende raad waarin penningmeester Wilhelm Kisskalt, een Hitlerbewonderaar, uitgever Hugo Bruckmann, Haushofer en anderen zitting hadden. Er werden senatoren gezocht om toe treden tot de DA. Mannen van naam werden hierbij, onder politieke druk, buiten beschouwing gelaten, zoals Konrad Adenauer, Thomas Mann en Max Liebermann. *De innerdeutsche Kulturpolitik* verengde zichtbaar.[170]

In 1935, toen de DA tien jaar bestond, hield Haushofer een toespraak waarbij men tussen de regels door kritiek kon horen op de toenemende verpolitisering van de DA. Hij verwees naar kardinaal Richelieu die precies driehonderd jaar daarvoor had gepleit voor het wetenschappelijke

denken in Frankrijk en hierbij had moeten strijden tegen het Franse centralisme.[171] Het was duidelijk dat Haushofer hiermee de toenemende greep van Berlijn op alle facetten van het geestelijk leven voorzichtig aan kritiek blootstelde. Anderzijds was ook Haushofer zo diep in het net gevangen dat hij wel een partijgetrouwe koers nastreefde van de DA, wat hem weer in conflict bracht met meer oppositionele krachten – zij het binnen marges – binnen de DA.

Haushofer werd prikkelbaar en had zijn emoties steeds minder in de hand. Bij Hess werd er door professor Otto von Zwiedineck-Südenhorst, de tweede man binnen de DA, geklaagd over Haushofer. Von Zwiedineck-Südenhorst vroeg om het ontslag van Haushofer, wat de immer loyale Hess direct afwees. Ook in huize Haushofer waren de spanningen voelbaar: K. sehr missgestimmt und nervös wegen bevorstehenden unangenehmen Verhandlungen in Berlin', noteerde Martha in 1937 in haar dagboek.[172] Veranderingen waren inderdaad onvermijdelijk geworden. Karl Haushofer moest het voorzitterschap opgegeven, maar werd wel erelid van de DA en plaatsvervangend waarnemer van Rudolf Hess. Dit was meer een erefunctie dan een werkelijke machtspositie. Haushofer behield deze positie tot in 1941. Enkele opposanten van Haushofer ruimden het veld en het presidentschap ging over in handen van professor Leopold Kölbl, die in 1939 werd vervangen door Ludwig Siebert. Deze werd op zijn beurt in 1944 opgevolgd door Arthur Seyss-Inquart.[173]

Haushofer keerde echter nog één keer terug op het toneel van het *Auslanddeutschtum*. Aan de bakermat hiervan stond wederom Rudolf Hess en anderzijds het snel veranderende wereldbeeld. In 1938 waren de Tsjechen geofferd voor een tijdelijke vrede in Europa. De *Auslanddeutschen* waren niet meer zo in het *Ausland* als voorheen. Hess was in 1938 in overleg getreden met de *Volksdeutschen Mittelstelle* en de SS en de *Volksbund für Deutschtum im Ausland* (VDA) deed nog eenmaal een beroep op de kennis en het prestige van Karl Haushofer. Haushofer voelde zich waarschijnlijk geherwaardeerd na eerdere tegenslagen en gezien het feit dat hij niet vrij was van ijdelheid, maakte hij zijn rentree. Er waren praktische redenen de VDA weer nieuw leven in te blazen, maar mogelijk heeft ook Hess hiermee geprobeerd

Haushofer nogmaals voor de nazi-ideologie te winnen. De buitenland-activiteiten moesten door de snelle veranderingen geherstructureerd worden en samenwerking was noodzakelijk. Op 6 december 1938 was Haushofer naar Berlijn gelokt en na een twee uur durend gesprek in de *Tiergarten* had Rudolf Hess zijn oude leermeester nogmaals overgehaald.[174] In februari 1939 drukte Rudolf Hess door dat de VDA, waarbij inbegrepen de *Bund Deutscher Osten*, hiërarchisch gezien boven de *Volksdeutsche Mittelstelle* van SS-Gruppenführer Lorenz stond.[175]

Haushofers laatste politieke optreden was in feite een schijnvertoning. In de praktijk was het beleid nu volledig *gleichgeschaltet* met de nazi-politiek, wat Haushofer dus tot een spreekbuis voor het officiële standpunt maakte. In elk geval was dat in theorie zo. Persoonlijk had hij moeite met de strategie zoals deze zich ontwikkelde. Niet dat zijn mededogen in eerste instantie uitging naar de buitenlandse slachtoffers van Duitsland. De meningsverschillen zaten hem vooral in de wijze waarop Hitler ook *Volksdeutschen rücksichtslos* kon offeren voor zijn buitenlandse politiek. Het was een schok voor Haushofer te zien hoe Tirol werd opgegeven ten gunste van Italië. Maar liefst vijftigduizend Tirolers verloren huis en haard. Hitler stapte hier overheen en merkte in zijn tafelgesprekken op dat de Tirolers een 'nieuw land op de Krim' zouden krijgen, een gebied met 'een vergelijkbaar klimaat'. Haushofer, die vaak Tirolers te gast had, was verbitterd over deze politiek. Ook deden zich problemen voor in de Boekowina[176], Bessarabië en in de Baltische staten. De grove machtspolitiek van Hitler kende geen verfijnde principes en Haushofer voelde zich machteloos. Desalniettemin aarzelde Haushofer om eruit te stappen. Was het een vasthouden aan de macht, een prestigezaak, die hem zelfs een halfjaar na de vlucht van Hess naar Groot-Brittannië nog in het zadel hield? In een brief uit maart 1940 liet Haushofer Rudolf Hess weten dat het niet het 'eergevoel van een zeventigjarige was' waar het hem om ging, maar dat hij zijn veertigjarige ervaring in de *volkspolitischer Arbeit* op goede manier gecontinueerd wilde zien, en ook wilde zorgen voor een goede *Nachruf*'[177]

Uiteindelijk was het op sterk aandringen van Albrecht Haushofer dat Karl Haushofer zijn functie neerlegde. Er was een jong en energiek

iemand nodig voor deze baan, meende Haushofer in zijn politieke afscheidsbrief. Hij meende ook dat hij niet eerder had kunnen aftreden want dat had, gezien Hess' vlucht naar Groot-Brittannië, vraagtekens gezet bij zijn rol in dit historisch zeer wonderlijke voorval. Haushofer sloot zijn brief af met de wens Hitler en de *Reichsführer-ss* nog eenmaal persoonlijk te spreken.[178] Van de politiek nam hij afscheid met de zin: 'In Dank und Treue, mit Sieg-Heil.' Haushofer was 74 jaar toen hij zich terugtrok op de Hartschimmelhof.

HOOFDSTUK 3

Geopolitik: de mores van het vak

3.1 GEOGRAFISCHE PATRONEN EN POLITIEKE GESCHIEDENIS

Een jaar nadat Hitler aan de macht kwam schreef Karl Haushofer zijn bekende boek *Weltpolitik von Heute*. De toon van het boek is vol zelfvertrouwen. Aan de missie, en het belang van de missie – een 'alles of niets'-scenario – wordt allang niet meer getwijfeld. Mogelijk was dit mede het gevolg van het gevoel van een nieuw ontluikend, sterk Duitsland, dat onder Hitler een nieuwe grootmacht zou worden. Haushofer spreekt van de noodzaak van een geopolitieke *Selbsterziehung* van het Duitse volk. Immers, zo meent hij met overdrijving, het gaat om het *Ewige und um das Ganze*. Dat het een gevaarlijk spel is, deert de geopoliticoloog niet, het is een *Wagnis* meent hij. Daarom ook is het de plicht van alle *Volksgenossen* zich te wijden aan de *Weltpolitische Selbsterziehung*.

Hier komt ook het kunstzinnige element, een zeker esthetisch genoegen (strijd als scheppend element) om de hoek kijken. Volgens Haushofer is dit bouwen aan de staat, aan de positie van Duitsland, een stuk 'kunst' en komt er *Schöpfergeist* bij kijken. En dit alles, zo meent hij, dient te geschieden vanuit het diepe besef Duitser te zijn. Hij voegde hier zelfs nog een geografische dimensie aan toe. De kijk op het politieke wereldgebeuren zou iedere *Volksgenosse* zich vanuit *Mitteleuropa* eigen moeten maken, vanuit *Kernraum*, het *geometrische Ort* van waaruit de buitenwereld bezien moet worden.[179]

Het betoog is geschreven in de typische gedreven stijl van Karl Haushofer: vol vuur, passie en zelfoverschatting, eigenschappen waarop reeds zijn militaire superieuren hadden gewezen. De krullerige, bijna barokke schrijfstijl miste vaak kracht om concreet tot de essentie van iets door te dringen. De boodschap was voor Karl Haushofer vaak

belangrijker dan de onderbouwing van zijn betoog. Haushofer was niet erg formalistisch, wat zijn schrijfstijl zeer ten goede kwam, maar wel voor problemen zorgde. Naarmate de tijd verstreek en de oorlog voor Duitsland rampzalige proporties aannam, werd het gevoel zich te moeten verantwoorden sterker. De geopolitiek dreigde in een morele crisis te geraken. Karl Haushofer zelf was moegestreden en overspannen maar de definitieve synthese van het werk was nog niet klaar. Zelfs de definitie van geopolitiek was nog onderwerp van studie. Dat was ook wel begrijpelijk, gezien het holistische karakter van de geopolitiek.

De essentie van de geopolitiek laat zich nauwelijks door zijn definitie beschrijven. 'Geopolitiek is de leer van de invloed van de aardrijkskundige gesteldheid op de staatkundige vraagstukken', luidt de definitie volgens Van Dale en in de inleiding haalden we al Richard Hennig aan en Leo Körholz. Moderne wetenschappers die zich met geopolitiek bezighouden, zoals G.R. Sloan, concentreren zich meer op de vele deelaspecten, wat Karl Haushofer eigenlijk ook deed, al gaf hij wel een korte definitie: 'Geopolitiek is een theorie die aandacht vraagt voor de invloed van geografische patronen op de politieke geschiedenis.'[180] De vraag naar de definiëring is even noodzakelijk als academisch, maar de essentie van deze jonge wetenschap wordt snel duidelijk als we de meerkoppige onderbouwing van dit begrip zien zoals deze in haushoferiaanse kringen gebruikelijk was. Veelschrijver Karl Haushofer heeft zich in bijna al zijn werk actief met de geopolitieke praktijk beziggehouden. De meer theoretische uitwerking ervan gebeurde, mede onder zijn directe toezicht, door zijn zoon Albrecht Haushofer.

In zijn theoretische standaardwerk *Allgemeine politische Geographie und Geopolitik*,[181] dat in de oorlogsjaren bij Kurt Vowinckel verscheen, definieert Albrecht Haushofer geopolitiek als de *Zusammenschau Natur und geisteswissenschaftlicher Erkenntnis*. De essentie hiervan bracht hij concreet op papier:

* in het middelpunt van de geopolitiek staat niet de individuele mens maar de 'politieke levensvorm' van de mens en zijn wisselwerking met de ruimtelijke omgeving;

* het is van groot belang met terugwerkende kracht deze 'wisselwerking' in de geschiedenis te bestuderen;
* de daaruit voortvloeiende nieuwe inzichten dienen te worden gebruikt voor het plannen van de toekomst.

Allgemeine politische Geographie und Geopolitik had volgens Karl en Albrecht Haushofer tot doel de balans op te maken van de wisselwerkingen van verschillende takken van wetenschap die van invloed waren op de geopolitiek. Tot deze zwaar theoretische synthese voelde een steeds vermoeider rakende Karl Haushofer zich niet langer in staat.

Ook Albrecht Haushofer, die zich meer en meer in oppositionele kringen in Duitsland bevond, had moeite zijn geest vrij te maken voor dit loodzware karwei. Vanuit een somber voorgevoel, zo schreef Albrecht met vooruitziende blik, was er zijns inziens geen tijd meer langer te wachten, zodat het boek uiteindelijk in 1944 het levenslicht zag. Natuurlijk was dit werk de som van vele eerdere publicaties over geopolitiek waaraan vooral Karl Haushofers werk ten grondslag lag. Doel van het werk was mede de poging om de geopolitiek voor de toekomst als zelfstandige wetenschap veilig te stellen. 'Iedere deelwetenschap,' zo meende Albrecht in zijn voorwoord, 'moet zich aan de spottende vraag onderwerpen of zij *überhaupt* aanspraak kan maken op een eigen vakterrein.' Maar er waren ook voordelen voor deze jonge wetenschap. De andere wetenschappen waren vastomkaderd en daardoor beperkt in hun terrein. De geopolitiek verkende zijn grenzen en kende veel dwarsverbanden.[182]

In veel werken over de geschiedenis van het Derde Rijk is de geopolitiek vaak afgedaan als een pseudo-wetenschap. De bekende Duitse historicus Joachim C. Fest bijvoorbeeld omschrijft in *Das Gesicht des Dritten Reiches, Profile einer totalitären Herrschaft* de geopolitiek als *pseudowissenschaftliche Expansionsphilosphie*.[183] Maar dit is een wat te gemakkelijke conclusie. Het vraagstuk van een pseudo-wetenschap of niet spitst zich hier eerder toe op de wijze waarop kritiekloos het sociaal-darwinisme tot absolute standaard werd verheven in het geopolitieke denken, dan in de vraag of er conclusies zijn te trekken uit de invloed van geografie op staatskundige factoren. De recente (her)opmars

van de geopolitiek wijst daar ook op. Het feit dat de getallen verkeerd werden opgeteld, neemt niet weg dat de getallen bestaan. Het zijn vooral de methodes en de vooropgezette dogma's die de toets der kritiek volgens velen niet kunnen doorstaan. En juist deze dogma's zorgen voor het gebrek aan distantie en objectiviteit die immer om de hoek komt kijken als de term geopolitiek valt.[184]

3.2 FRIEDRICH RATZEL

Maar in de snel veranderende wereld van het einde van de negentiende eeuw en in de eerste helft van de twintigste eeuw leek geopolitiek een houvast in onzekere tijden. Zoals we zagen, beschouwde Haushofer het zelf als een opdracht, een les. Het was belangrijk de jonge wetenschap te verankeren in het academische veld en hiertoe werden leermeesters aangeboord en ruimhartig erkend (en ingelijfd). De vroegste leermeester van Haushofer was de Leipziger professor Friedrich Ratzel. In 1897 publiceerde hij zijn belangrijkste boek, *Politische Geographie*, dat bij uitgeverij Oldenbourg in München verscheen.[185] Dit werk werd door velen gezien als de voorloper van de geopolitiek, hoewel de term van Ratzel reeds in 1750 – *Geographie politique* – werd gebruikt door de Fransman Turgot, die met zijn term wees op het belang van geografische kennis voor de politici.[186] Ratzels boek was in meerdere opzichten een typisch product van zijn tijd. Het stond, net als veel ander wetenschappelijk werk, in het laatste kwart van de negentiende eeuw onder invloed van het werk van Charles Darwin. *Politische Geographie* was doordrongen van het *struggle for life*-concept: het leven als een strijd van het individu om het bestaan. Aan het woord 'individu' voegde Ratzel het begrip 'staat' toe. Tussen individu en strijd plaatste hij het begrip 'ruimte'.

De kerngedachte die het ideeëngoed van *Politische Geographie* in de lijn van het darwinisme bracht, was de opvatting dat de staat gezien moest worden als een organisme. Deze opvatting, ook wel organicisme genoemd, bracht een *Realpolitik* met zich mee. 'Der Staat, ein Stück Menschheit und ein Stück Boden', met deze gedachte formu-

leerde Ratzel de oerkern van zijn ideeëngoed. De politieke en culturele organisatie van het volk dat leefde op de grond zou bepalen hoe het organisme van de staat, in wisselwerking tussen bewoners en bodem, zich zou ontwikkelen. Ratzel onderscheidde hier direct doemscenario's en modelstaten. De 'negerstaat' werd door Ratzel opgevoerd als een primitieve vorm van staatshuishouding, wat hij *Elementarorganismus* noemde. Daartegenover stond de zogenaamde *Kulturstaat* waar de 'organisatie van de bodem' reeds in een verder gevorderd stadium was. Hij waarschuwde hierbij direct voor het gevaar van te veel mensen op een te klein stuk grondgebied, wat tekenend zou zijn voor het 'lage niveau' van de wisselwerking bodem-mensen. *Grösse und Gestalt* waren van groot belang voor een 'gezonde' ontwikkeling.

Bij zijn beschouwingen over de staat wees Ratzel op het feit dat iedere staat 'vitale delen' kende, zoals ieder individu zijn biologische beperktheden kende. Het verlies van deze vitale delen zou de ondergang van de staat betekenen. De geschiedenis kent legio voorbeelden van dergelijke doemscenario's, ook binnen de Nederlandse geschiedenis: 'Indië verloren, rampspoed geboren!' Daarnaast kende de staat ook geografisch waardevolle delen, bijvoorbeeld een bergmassief of een rivier welke als grens belangrijk kon zijn. In dezen wees Ratzel op de bijzondere functie van bijvoorbeeld de Pyreneeën, die Spanje van de rest van Europa scheiden. Dergelijke bergmassieven konden zeer belangrijk zijn, want Ratzel zag de onderlinge verhouding tussen volkeren en bodem als een van permanente strijd. De staat vocht voor het overleven als organisme, en de geschiedenis was een grote carrousel van *Auflösung* en *Neubildung* van staten. Staten werden voortdurend opgeslokt door andere staten. Ratzel voorzag een doemscenario van steeds minder staten met een steeds grotere oppervlakte. Aan het einde van de negentiende eeuw meende hij dat slechts 54 staten het predikaat 'zelfstandig' verdienden. De andere staten werden onderdrukt. De welvaart verplaatste zich naar de sterkste staten (vaak in Ratzels ogen ook de oudere staten). Interessant is te zien dat Ratzel verder constateerde dat er tussen deze sterke (oudste) staten een steeds beter verkeersnet ontstond, zodat het verschil tussen dit krachtencentrum en de zwakke periferie steeds groter werd.[187]

De tijdgeest knaagt sterk aan het werk van Ratzel: het fatalistische scenario, de fixatie op de grootte van het gebied, de invloed van het darwinisme op het denken, de raciale vooroordelen en het eurocentrisme waarmee de buitenwereld werd gezien, het geloof in de voortrekkersrol van de 'oude volkeren' en de daarachter verscholen grondgedachte dat Duitsland niet voldeed aan het klassieke beeld van een 'oud volk'. De Duitse natie was (te) jong, te klein – een *Volk ohne Raum*, of met een 'te snel groeiende' bevolking op een 'te klein grondgebied'. De noodzaak tot de *Umdeutung* van de Duitse geschiedenis, het zichzelf toekennen van een breed nationaal epos, de verbondenheid met oudheid en Middeleeuwen waren reacties hierop. Evenals de noodzaak zich te ontwikkelen tot een 'cultuurvolk', een *Herrenvolk*, met een *Herrenmentalität*, het zoeken naar de 'esthetische mens', de *Rembrandtdeutsche*, de ariër; het leidde tot een geestelijk dwangscenario. Ook de fixatie op centrum en periferie weerspiegelt de geest van die dagen; het debat over Midden-Europa en het dwepen met de Middeleeuwen. Men wilde in het oog van de storm, in de cultuurdynamiek staan, die uitwaaierde over de aardbol.

3.3 RUDOLF KJELLÉN EN SIR HALFORD MACKINDER

Van grote invloed waren ook Rudolf Kjellén en Sir Halford Mackinder. De Zweedse professor Kjellén, die in 1922 stierf, verkreeg door de inspanningen van Karl Haushofer zelfs een zekere bekendheid in Duitsland. Haushofer had ervoor geijverd dat sommige werken van de Zweedse wetenschapper in het Duits waren vertaald en had zichzelf als samensteller verzekerd van hun beider naam op het omslag.[188] Kjellén ging in zijn ideeën een stap verder dan Ratzel. Hij continueerde de darwinistische inslag van de *Politische Geographie* maar voegde hier nieuwe elementen aan toe. Het organicisme van Kjellén kreeg een sterk biologisch-raciaal element erbij. In het zwaar theoretische hoofdwerk van de Uppsula-professor, *Der Staat als Lebensform*, dat in 1917 in een Duitse vertaling verscheen[189], stelde Kjellén het begrip 'staat' wederom centraal in het vakgebied van de geopolitiek. De factoren waarmee de

geopoliticoloog rekende als *staatsbildende* elementen waren loyaliteit, nationaliteit, genealogie, linguïstiek, volkspsyche en etniciteit/raciale achtergronden. Deze elementen resulteerden automatisch in een even deterministische als duistere toekomstverwachting.

Aangezien ook Kjellén de strijd om het bestaan als de onafwendbare opdracht van iedere staat zag, was een botsing van staatsopbouwende elementen van de verschillende belangengroepen onontkoombaar. Kjellén onderscheidde hierbij een botsing tussen de volgende belangengroepen: het pan-germanisme, (pan-teutonisme), het pan-anglicisme, het pan-latinisme en het pan-slavisme. Deze machten zouden elkaar op leven en dood bestrijden. Vanuit dit oogpunt gaf Kjellén ook zeer praktische handwijzingen over de te volgen politiek, en ijverde hij openlijk voor een spoorlijn Berlijn-Bagdad over Duits grondgebied. Volgens Kjellén zou dan pas het werkelijke Midden-Europa ontstaan. Het *Kontinental-imperium* van Hitler begon zich af te tekenen. Het was Kjellén die de term 'geopolitiek' in 1917 introduceerde.[190]

De derde belangrijke geestelijke vader van de geopolitiek voor Karl Haushofer was de Brit Sir Halford Mackinder (1861-1945), hoewel deze zelf de term 'geopolitiek' nauwelijks gebruikte.[191] Haushofer deelde met Mackinder de fascinatie voor de wereldzeeën en het belang hiervan voor de machtsconstellatie op aarde. De oceanen, zo redeneerde Mackinder, besloegen 9/12 van het aardoppervlak. Europa, Azië en Afrika bedekten 2/12 van het overgebleven deel. De rest, 1/12, was voor Amerika en Australië. Dit onderscheid maakte Mackinder niet voor niets, want hij ging, in zijn al even polemische wereldbeeld als Ratzel en Kjellén, er voor het gemak vanuit dat er een conflictsituatie was. Mackinder deelde de wereld op in geografische imperiumblokken. Hij ging uit van het kamp Europa-Afrika-Azië versus Amerika. Mackinder meende dat de eerstgenoemde partij in het voordeel was. Amerika en Australië verhielden zich tot het water als Groot-Brittannië tot Europa en waren eigenlijk niet meer dan 'eilandjes' in zee. Tussen deze eilandjes en de 'oude wereld' zou de onvermijdelijke strijd uitbreken, waarbij Mackinder sprak van *the Heartland* versus de *the World Island*. Haushofer zou van de woorden *Kernraum* en *Kontinentalblock* en *Weltinsel* gebruikmaken.[192] Het is zeer interessant te zien wat Mackinder onder het *Heartland*

(Kernraum) verstond, want hiertoe behoorden ook de vlakten van Azië, de steppenvelden en naar het westen toe werd Parijs er voor het gemak ook toe gerekend. De belangrijkste vraag op het continent was dan ook wie het *Heartland* zou gaan leiden. Voor Mackinder kwamen eigenlijk maar twee machten in aanmerking: Duitsland en Rusland. Mackinder meende dat Moskou de beste kansen had. Hij wees erop dat de steppen altijd al grote krijgers hadden voortgebracht. Voor het veroveren van de wereldmacht zou een definitieve overwinning op het *Heartland* noodzakelijk zijn. Want wie het *Heartland* beheerste, had ook direct het *World Island* in zijn greep en was oppermachtig.

Mackinder introduceerde hiernaast ook nog de geo-economie, door te wijzen op het belang van het *Heartland* voor de economie, het ontstaan van een *Grosswirtschaftsraum*. De wereldhandel zoals men die kende, had volgens Mackinder zijn beste tijd gehad. Als voorbeeld droeg hij Nederland aan, dat slechts 'teerde op de gouden zeventiende eeuw'. De overzeese handel zou een peulenschil zijn vergeleken bij de enorme aaneengesloten en zichzelf bedruipende economie van het *Heartland*.[193]

Handhaving van de status-quo betekende volgens Mackinder dus de uiteindelijke (economische) ondergang en een strijd om het *Heartland* alsmede een conflict met het *World Island* werd als onontkoombaar beschouwd. Ratzel, Kjellén en Mackinder waren op dit vlak typische pan-denkers, die bouwden op een 'alles of niets'-scenario, wat het jonge vakgebied van de geopolitiek tot een dwangtheorie maakte.

3.4 ZOEKEN NAAR EEN SYNTHESE

Karl en Albrecht Haushofer moesten voor hun synthese van de opgedane kennis allereerst een duidelijke begripsvorming nastreven. Het was hierbij noodzakelijk het verschil uit te leggen tussen de *Politische Geographie* zoals Ratzel deze introduceerde en de geopolitiek. Beide vakgebieden lagen zeer dicht bij elkaar, maar er was toch een belangrijk onderscheid. *Politische Geographie* stelde de relatie tussen de ruimtelijke elementen en de mens centraal, terwijl geopolitiek niet de mens

maar de geografie en het politieke systeem centraal stelde. Een leidraad die de Haushofers overnamen was de definitie van Kjellén: '*Die Geopolitik ist die Lehre über den Staat als geographischen Organismus*'[194] Eigenlijk was deze korte definitie het gereedschap waarmee Haushofer en de zijnen al die jaren werkten, zoekende naar een vollere en completere wijze om hun bevindingen in uit te drukken. 'Kjelléns steen was de eerste in de rij, hij is de klassieker van de geopolitiek', meende Kurt Vowinckel in maart 1943 in een persoonlijke brief aan Karl Haushofer over de *Welträtsel-Lösungsversuche* die zij beiden nastreefden.[195]

Voor veel geografen bleef de definitie te vaag en velen trokken zich in de loop der jaren terug uit het terrein van de geopolitiek.[196] Geheel in de leer van zijn vader, plaatste Albrecht Haushofer de Eerste Wereldoorlog centraal in de ontstaansgeschiedenis van de moderne geopolitiek. Doordat de *Politische Geographie* een te sterk aardrijkskundig gehalte had, schoot zij tekort bij de problematiek die zich voordeed bij de snel verschuivende machtsconstellaties als gevolg van de Eerste Wereldoorlog. De geopolitiek moest dit vacuüm vullen.[197]

Zowel de geopolitieke praktijkstudies als de geopolitieke theoretische onderzoeken werden bovenal gepubliceerd in het *Zeitschrift für Geopolitik* dat vanaf het begin van de jaren twintig verscheen en onder redactie stond van Karl. In 1933 telde het blad vijfduizend abonnees. In de daaropvolgende jaren zou het tot een oplage van twaalfduizend stuks uitgroeien. Ook de uitgever Kurt Vowinckel speelde een belangrijke rol binnen dit tijdschrift, niet alleen als de man die publicatie mogelijk maakte, maar ook als 'meedenker' op het gebied van de geopolitiek. Ook bij hem was er aan het einde van de Tweede Wereldoorlog een neiging het vakgebied te beschermen en een eerste synthese te maken. In het januari-februarinummer van 1944 publiceerde hij het artikel *Geopolitik als Wissenschaft*.[198] Vowinckel presenteerde hierbij een paar elkaar opvolgende modellen die aantonen hoe de geopolitiek zich ontwikkelde uit de menselijke kennisvergaring.

Aan het begin stond de synthese natuur-geest centraal, met enerzijds de niet-organische en organische wereld der natuur, zoals wiskunde en natuurkunde, biologie en geneeskunde en de geest met bijvoorbeeld geschiedenis en filosofie. Vervolgens maakte Vowinckel

de stap naar *Raum* en *Mensch* waarbij hij bij *Raum* een onderscheid maakt tussen *Struktur*, bijvoorbeeld chemie en biologie, en *Gestalt*, waarbij hij doelde op bijvoorbeeld de geofysieke samenstelling en de geologie. Bij de *Mensch* stonden *Wesen* (biologie, rassenkunde), *Kultur* (taal, recht, kunst) en *Gruppenbildung* (stam, volk, staat) centraal. Geopolitiek putte uit een synthese tussen *Raum* en *Mensch* en maakte daarbij bovenal gebruik van de categorie *Gestalt* (*Raum*) en de categorie *Gruppenbildung* (*Mensch*). Hierdoor koppelde Vowinckel *Geophysik*, *Geologie*, *Ozeanographie*, *Meteorologie*, *Erdkunde*, *Botanik*, *Zoologie*, *Anthropologie* en *Biogeographie* aan *Sippenkunde*, *Volkskunde*, *Gesellschaftlehre*, *Staatswissenschaft* en *Geschichtswissenschaft*. Vowinckel gaf toe dat zelfs met deze uitgebreide indeling nog niet alle problemen van de baan waren. Maar dat kwam door het feit dat de wetenschap van de *menschliche Gruppenbildung* pas in de kinderschoenen stond.[199]

Om inzicht te krijgen in de praktijk van de geopolitieke onderzoekingen en ondervindingen staan ons 22 jaargangen van het *Zeitschrift für Geopolitik* ter beschikking en de vele boeken die Karl Haushofer heeft geschreven of waaraan hij op de een of andere manier heeft meegewerkt. In totaal, zo becijferde G. Bakker in zijn *Duitse geopolitiek 1919-1945*, leverde Haushofer zo'n vijfhonderd teksten af, voor kranten, tijdschiften en boeken.[200] De volgende onderwerpen vormden hierbij de zwaartepunten:

- *Raum*-politiek (*Lebensraum*)
- (Duitse) koloniën
- *Auslanddeutschtum*
- geopolitiek en *Das Militär*
- geopolitiek en *Das Bauerntum*
- ideologie en geopolitiek
- grenzen en grensproblematiek
- infrastructurele vraagstukken
- detailstudies op alle mogelijke terreinen, waarbij twee paradepaardjes van Haushofer zeker aan het begin van zijn carrière veel pennenvruchten opleverden: Japan en zijn fascinatie voor de zee.

Onder *Raumpolitik* versta ik hier de consequenties van het geopolitieke denken in de meest brede zin. Zoals we zagen ging de geopolitiek uit van het *Gruppenbildungs*-effect en ook de grootst denkbare groep, de wereldomvattende macht, maakte daar deel van uit. Maar ook het wereldomvattende rijk was uit een volk en een staat voortgekomen. Het centrale gegeven was hierbij telkens hetzelfde: strijd was de leidraad in het menselijk bestaan op aarde.

In het interbellum wees Karl Haushofer in zijn *Jenseits der Grossmächte*, dat hij schreef als een aanvullend boek op Kjelléns *Die Grossmächte vor und nach dem Weltkriege*, op het gevaar dat mondiale machten hun greep op de wereld zouden uitbreiden. Hij wees hierbij op de inspanningen van *the big five* (Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Frankrijk, Italië en Japan) om de machtsconstellatie in de wereld na afloop van de Eerste Wereldoorlog grondig te veranderen. Als wapen hiertoe werd de Volkenbond ingezet, met een conferentieoord in het Vredespaleis te Den Haag en zijn hoofdkwartier in Genève. Haushofer zag dit als 'Verkörperungsanläufe von Panideeën'.[201]

In feite zag Haushofer zelf meerdere machtsblokken ontstaan: de beide Amerika's, die in het *Zeitschrift für Geopolitik* werden benoemd als 'Raum des Machtanspruchs', de nieuweling dus op het machtspolitieke toneel. In het 'midden' lag *Kraftraum Neu Europa*, natuurlijk onder Duitse hegemonie, (Noord-)Afrika werd eenvoudigweg overgeslagen (*Saharisch Totraum*) en Oost-Europa werd afgeschilderd als 'Starr-Raum der Sowjet-Union und des "weltpolitischen Vakuums" der Erde'. In Azië ontpopte zich het *Kraftraum Gross-Ost-Asien*.[202] Opvallend zijn de bewoordingen voor de Sovjet-Unie en het communisme dat als een machtsvacuüm werd afgeschilderd. Dit was zeker niet alleen terug te voeren op de militaire ontwikkelingen aan het oostfront in de Eerste Wereldoorlog, maar ook op de kijk van de reactionaire krachten in Duitsland op het communistische experiment.

Als basis voor deze pan-ideeën (grens- en soms ook de bestaande machtspolitieke status-quo-overschrijdende ideeën) dienden, in de ogen van Karl Haushofer, vaak griezelig onrealistische meningen. Zijn kritiek op de Volkenbond was niet onbegrijpelijk. Haushofer constateerde al direct dat de terugtocht van de Verenigde Staten uit

deze bond een belangrijke tegenslag was voor de ideeën waarvoor de Volkenbond stond. 'De Verenigde Staten ontsloegen zichzelf van de medeverantwoording,' meende Haushofer.[203] Ook de pan-ideeën op basis van economische blokken of ideologieën spraken Haushofer niet erg aan. Het plan van een Verenigde Staten van Europa, een tolunie zonder grenzen, met gemeenschappelijke munt en regering, zoals geschetst door de in 1885 in Rusland geboren maar later in Duitsland en de VS woonachtige econoom Vladimir Saveljevitsch Woytinksy[204], of de verdeling van de aarde in een groep machtsblokken, zoals de pan-Europeaan Coudenhove-Kalergi voorstond, was in zijn ogen niet haalbaar. Coudenhove-Kalergi wilde de aarde opdelen in vijf machtsblokken, pan-Europa, pan-Amerika, *Ostasien*, *Russisches Bundesreich* en het *Britisches Bundesreich*.[205] Vooral het pacifistische karakter van de ideeën van Coudenhove-Kalergi vond Haushofer erg naïef. Hoe kunnen die weinige miljoenen in Australië nu op den duur in vrede leven met de opeengepakte miljoenen in Azië, vroeg hij.[206]

Zijn voornaamste bezwaar tegen de Volkenbond was dat naar Haushofers idee juist de volkeren niets te zeggen hadden in deze organisatie. Het waren immers niet de kiezers of het parlement die hun stem uitbrachten in de Volkenbond, maar de regeringen. De Volkenbond was een rationalistische anorganische organisatie,[207] geheel in strijd met het *völkische* wereldbeeld van Haushofer. Een poging van Coudenhove-Kalergi om Haushofer per brief op 14 juli 1928 voor de pan-Europese zaak te winnen, wees Haushofer dan ook af. *Aufbewahren!* noteerde hij er met zijn bijna kalligrafische handschrift onder: *mündl(ich) u.(und) schriftlich mit freundlich dankender Begründung abgelehnt. KH*.[208]

Overigens geloofde Haushofer geen moment in de oprechtheid van het door Coudenhove-Kalergi gepropageerde pacifisme. In werkelijkheid, zo meende Haushofer, was het de pan-Europeaan te doen om *Weltwirtschaft und Weltverkehr*, en was hij een vooruitgeschoven post van het *Hochkapitalismus*.[209] Haushofer was nog niet vergeten dat dezelfde krachten die achter het Coudenhove-Kalergi-wereldbeeld stonden de krachten van Versailles waren. Hij waarschuwde voor de overal ter wereld luxueus ingerichte bureaus van deze pan-ideeën en *überstaatliche* machten. Haushofer geloofde in een *Weltökonomie*, in

grote aaneengesloten blokken, maar zij moesten organisch zijn, door volkeren aan elkaar gesmeed en niet worden geleid vanuit een hotel als Palais Royal of een ander luxe onderkomen.[210] Dit was een typisch staaltje van denken volgens de *mitteleuropäische Geistesart*, welke ervan uitging dat tegenover de *völkisch*-organische ideeën de kwaadaardige en gekunstelde plannen van de modernisten stonden.

Haushofers gedachten hieromtrent hebben duidelijke overeenkomsten met de ideeën die ook vandaag de dag nog in zekere antroposofische kringen leven, zoals bij Renate Riemeck in haar omstreden boek *Mitteleuropa, Bilanz eines Jahrhunderts*. Riemeck meent dat de vernietiging van Midden-Europa een reeds voor de Eerste Wereldoorlog geplande zaak was waartoe *überstaatliche* modernistische groeperingen, ondergedoken in geheime organisaties als de vrijmetselarij, onder leiding van de *Prince of Wales*, de latere koning Edward VII, de draaiboeken hadden geschreven. Tot deze mengeling van *Wirtschaft und Hochfinanz* behoorden mannen als Disraeli, Chamberlain, Salisbury, Balfour, Edward Grey, Churchill sr., Buchanan, Cecil Rhodes, Lloyd George en anderen. Vanuit de *völkische* optiek waren dat joden en vrijmetselaars die gezamenlijk samenspanden tegen Duitsland.[211]

Niet geheel ten onrechte wees Haushofer op het feit dat de Volkenbond niet in staat was geweest de vrede in zijn tijd te handhaven. Tussen 1920 en 1931, vlak voordat *Jenseits der Grossmächte* verscheen, waren er tenminste 26[212] deels bloedige conflicten geweest die aantoonden dat het nationale sentiment en niet de internationale orde de lijnen op de kaart tekende. Een ander argument was dat veel belangrijke staten, zoals de Verenigde Staten, grote delen van Afrika, de Sovjet-Unie en Turkije, niet of pas heel laat tot de Volkenbond toetraden. Haushofers conclusie was dan ook dat er wel sprake was van een machtskristallisatie, maar dat het nog geen gelopen race was. Zo behoorde het grootste land ter wereld, de Sovjet-Unie, niet tot de *big five*, en evenmin het dichtstbevolkte land ter wereld, China. Een land als Nederland was met zijn koloniën veel groter dan de kleinste mogendheid van de grote vijf. De werkelijke wedloop moest dus nog beginnen en de Eerste Wereldoorlog was de les waaruit Duitsland lering moest trekken.

Haushofers visie sloot aan bij de visie zoals Kjellén deze formu-

leerde in zijn reeds tijdens de Eerste Wereldoorlog verschenen werk *Die Grossmächte vor und nach dem Weltkriege*. Hierin maakt Kjellén duidelijk dat door de opkomst van de *Principal Powers*, de grote vijf, na de Eerste Wereldoorlog eigenlijk drie landen tekort werd gedaan: Rusland, Oostenrijk-Hongarije en Duitsland. De *Dreikaiserbund* had aanzienlijk minder in de melk te brokkelen dan in de machtsconstellatie van voor de Eerste Wereldoorlog. Nog tot diep in de Tweede Wereldoorlog werd met zeker sentiment teruggekeken naar de dagen van de driebond, toen de drie keizerrijken bij *Oberschlesien* aan elkaar grensden.[213] Het was nu de kunst voor deze drie machten om hun drang naar *Weltgeltung* weer nieuw leven in te blazen. Zorgwekkend vond hij daarbij de situatie voor Duitsland. De Duitse machtspositie had zwaar geleden onder de val van de dubbelmonarchie, er was sprake van een demografische teruggang, Duitsland werd 'ingesloten' door nieuwe landen: Polen, Tsjechoslowakije en Joegoslavië. Het land was nog altijd niet *Blokkadefest* en men vreesde voedseltekorten. Verder had Kjellén angst voor de volksziel, omdat er te weinig sociale en politieke samenhang in het land was.[214] In het kort zien wij hier allemaal punten van zorg die Haushofer met Kjellén deelde en die hem ertoe brachten het werk van de Zweedse professor uit te laten geven op de Duitse markt.

Met het oog op de toekomst voor de grote *Raum*-politiek ging de aandacht van Haushofer veelal uit naar Midden-Europa. Midden-Europa werd hierbij in de verschillende publicaties, zoals we reeds zagen, verschillend gedefinieerd. In feite ging het goeddeels ook niet zozeer om de grenzen, maar bovenal om de (mythe van) de *Mitteleuropäische Geistesart*, de fictie van een Duitse landschappelijke idylle in het hart van Europa. Als gevolg van de traumatische Eerste Wereldoorlog was er in de ogen van Haushofer iets vreselijk misgegaan, niet alleen met Duitsland, maar ook met de regio aan de oostgrens van Duitsland. Er was nu sprake van een *politische Schütterzone*; een soort gevaarlijk experimenteergebied.

Na de val van Turkije in de Balkan aan het begin van de twintigste eeuw, waren regionale machten opgedrongen in Midden-Europa. Maar zolang de driebond had bestaan, waren de moeilijkheden controleerbaar geweest. Maar als gevolg van de vijandelijkheden tussen Rusland

enerzijds en Duitsland en het Habsburgse Rijk anderzijds waren de problemen onbeheersbaar geworden. Geopoliticoloog Kurt Trampler spreekt in dezen van de relatie Duitsland-Polen als een *etnopolitisch Problem*. Het lijkt alsof we hier spreken over een binnenlandse aangelegenheid. Inderdaad werden de natiestaten die waren ontstaan, nauwelijks als zodanig erkend. Trampler merkt op in *Jenseits der Grossmächte*, dat onder redactie van Haushofer verscheen, dat zelfs bij voorzichtige schattingen in Midden-Europa van de 65 miljoen inwoners ruim 28 miljoen uit etnische minderheden bestonden, en het zou dan nog om voorzichtige schattingen gaan.[215] In *Jenseits der Grossmächte* werd benadrukt dat het *Zwischeneuropa* dat nu ontstaan was, geen organische grondslag had en zich ook als *Raum* niet juist had ontplooid. De *statenbildender Faktor* was van buitenaf (Volkenbond) opgelegd. Eigenlijk kende *Zwischeneuropa* geen gezonde natuurlijke basis. Het was hetzelfde ongenoegen dat ook achter de Franse Revolutie schuilde, de machtsconstellatie was niet ontstaan maar geforceerd, een idee, een idee-fixe zo men wil.[216]

3.5 RUIMTE-POLITIEK

Haushofers eigen *Grossraum*-plannen beperkten zich overigens niet alleen tot Midden-Europa, waar de feitelijke machtsbasis veel minder natuurlijk en vanzelfsprekend was dan Haushofer en collega's deden voorkomen, maar gingen veel verder. In aansluiting op Mackinders *Heartland*-plannen en Kjelléns Berlijn-Bagdad-filosofieën en als antwoord op alternatieve modellen zoals die van Coudenhove-Kalergi, presenteerde Haushofer zijn *Kontinentalblock*. Dit *Kontinentalblock* dat hij in 1941 publiceerde, het jaar van operatie-Barbarossa (de Duitse inval in de Sovjet-Unie), omvatte *Mitteleuropa*, *Eurasien* en *Japan*. Volgens Haushofer was dit *Kontinentalblock* dermate krachtig dat een vereniging ervan de vernietiging van het Britse wereldrijk zou betekenen.[217] In aansluiting bij Mackinder meende Haushofer dat een vereniging van Midden-Europa met de steppenvolkeren het 'geopolitieke draaipunt van de wereld' aan Duitsland toevoegde. De les uit de

oudheid was immers dat het lot der klassieke machten immer gekoppeld was aan hetgeen de steppenvolkeren deden.[218] Mackinder zag in de *Verständigung* met de Slavische volkeren een kniebuiging van de Duitsers, die zich het beste 'op de linker Weichseloever konden terugtrekken' om hiermee het *volksdeutsche* probleem in Oost-Europa voorzover het de Russen aanging te beëindigen.[219]

Haushofer citeerde dit argument van Mackinder maar lijkt er zelf toch andere ideeën op na te houden. Hij meende dat die Russen die een *Sonderfriede* met Duitsland hadden nagestreefd in de Eerste Wereldoorlog, op dubieuze wijze aan de kant waren geschoven, ja zelfs vermoord.[220] Hierdoor dreigde de *Transkontinentalverbindung aus weltpolitischer Notwendigkeit* verloren te gaan, en dat terwijl nota bene Duitse ingenieurs bij de bouw betrokken waren geweest. Dit was een typisch Haushofer-argument waarmee hij niet-Duitse successen inschaalde bij de Duitse prestaties en daaruit ook direct zekere historische claims liet gelden. Haushofer sprak weliswaar over een Duits-Russisch-Japanse trojka, waarbij Duitsland en Japan zich zouden kunnen toeleggen op de vloot, terwijl Rusland de massa van het landleger zou kunnen verzorgen, maar dat de Russen op hun best een juniorpositie zouden innemen is duidelijk.[221]

De trojka-wens kwam zeker niet voort uit warme gevoelens voor het regime in Moskou. We zagen reeds Haushofers geërgerde reactie op het communistische experiment van Kurt Eisner en de zijnen in Beieren en hoe hij daarover sprak met Rudolf Hess. Hij gaf de schuld van deze onlusten overduidelijk aan 'niet-Duitse' elementen, waarbij hij verwees naar de Russisch-joodse achtergrond van de revolutionairen. Haushofer zag Moskou dan ook als een gevaarlijke concurrent bij de vraag wie het *Heartland* zou beheersen. Werd het een *Kontinentalblock* onder Duitse of Russische leiding? Niet alleen deze vraag vormde in Haushofers opinie een verbintenis tussen het Duitse en het Russische lot. Ook de Russen waren net als Duitsland in zekere zin 'omsingeld', meende hij in overeenstemming met Rudolf Kjellén in *Die Grossmächte vor und nach dem Weltkriege*. Als Haushofer over de Russen sprak dan doelde hij hierbij altijd op de *Grossrussen*, die omringd waren door een gordel van andere etnische groeperingen die zij succesvol hadden on-

derworpen. Hier kwam het gevaar van het Oosten om de hoek kijken. Rusland was een gevaarlijke imperialistische mogendheid, die een autoritair regime kende dat een *Caesarismus* als politiek principe had.[222] De machtspolitieke wensen van het grote rijk kende vier 'programma's' die een bijzonder gevaar voor de machtspolitieke constellatie in de wereld vormden:

1. Het Middellandse-Zeeprogramma, waarbij Rusland zijn oog liet vallen op het warme water van het zuiden, ijsvrije havens, de Krim en de Dardanellen.
2. Het Atlantische programma, dat gericht was op invloed in het Westen.
3. Het Aziatische programma dat na de Krimoorlog sterk opgekomen was en zich tot de Stille Oceaan had uitgebreid.
4. Het Indische programma dat vanuit de Transkaukasus werd gevoerd.[223]

De Russen volgden volgens Haushofer deze politiek verbeten. De dominante *Grossrussen* hadden reeds een honderdtal volkeren onderworpen en succesvol gerussificeerd en lieten hiermee zien dat hun ambities zeer serieus waren.[224] In zijn boek *Weltpolitik von Heute* benadrukt Haushofer nogmaals zijn angst voor de Russische *Fernziele*. Hij meende hierin dat de Sovjet-expansie in westelijke richting en in het Pacificgebied de belangrijkste stootrichtingen van Moskou waren.[225] In het *Zeitschrift für Geopolitik* wordt geschreven over de Russische '*Jagd nach der Grenze*'[226] en Haushofer vroeg zich af of er een Eurazië onder supervisie van Moskou voor de deur stond en of de Sovjet-Unie met 170 miljoen inwoners te stoppen was. Haushofer wees in *Weltpolitik von Heute* op de schuivende machtsbasis in de wereld, mede door de start van de Sovjet-vijfjarenplannen om de economie op te stuwen in meer gelijke tred met het Westen.[227] De resultaten hiervan werden in het *Zeitschrift für Geopolitik* op de voet gevolgd door geopoliticologen als Jurij Semjonow en Oskar von Niedermayer.[228]

Ook over de militaire capaciteiten van de ruige steppenvolkeren als militairen maakte hij zich zorgen. In zijn boek *Wehrgeopolitik*[229] stond hij uitgebreid stil bij de drijfveren van de volkeren om offensief te worden. Wat bracht de Germanen ertoe, steeds weer de Rijn, de grens van

het Romeinse rijk, te overschrijden? Wat bracht de Hunnen in beweging? Wat deed de Japanners beslissen in Mantsjoerije actief te worden? Volgens Haushofer was de *Bewegungslust* verankerd in geschiedenis van land en volk en bepaalde die de *Marschleistung* van soldaten. En hierbij waren opmerkelijke verschillen te constateren. Zo beweerde hij dat de Franse militairen in 1805-1806 als gevolg van de napoleontische en revolutionaire *Begeisterung* tot achtervolgingsmarsen van honderd kilometer per dag in staat waren.[230] Een opmerkelijke prestatie. Haushofer hield zijn hart vast voor de prestatiemogelijkheden van de taaie Slavische volkeren.

Het *Grossrussische* oostelijk blok vormde een voortdurende bedreiging voor Duitsland in de ogen van Haushofer. Daarbij waren er allerlei bondgenootschappen in de maak die deze verstikkende machtsconstellatie nog dwingender zouden maken. In zijn *Weltpolitik von Heute* wees Haushofer op de gevaarlijke situatie waarin het Duitsland hatende Frankrijk – hij lichtte vooral de 'revanche-politicus' Raymond Poincaré er uit, en Georges Clemençeau, die gemeend had dat er '20 miljoen Duitsers te veel waren in Europa' – afspraken maakte met de oosterburen van Duitsland.[231] Niet alleen Moskou was hierbij een gevaar voor Duitsland. Ook de kleine Entente, (Roemenië, Tsjechoslowakije en Griekenland) speelde hierbij een rol.

Als belangrijke actoren in deze Franse Ententepolitiek zag Haushofer de Roemeense minister van Buitenlandse Zaken Nicola Litulescu, de Griekse minister-president Benizelos en de Tsjechische voorman Eduard Benesj. Deze drie noemde hij alledrie pan-Europeanen, handlangers van Coudenhove-Kalergi.[232] De zaak zou zich later als eerste gaan toespitsen rond Tsjechoslowakije, een land dat Haushofer zag als een typisch product van Versailles, of St.-Germain in dit geval. Tsjechoslowakije was in de ogen van Kurt Trampler een voorbeeld van een *etnopolitisch Problem*, een staat waarbij niemand rekening had gehouden met de *Gruppenbildung*, een staat zonder 'organische grondslag'. Het was een product uit de diplomatieke wandelgangen der pan-Europeanen, meende Haushofer.

Inderdaad was het ontstaan van Tsjechoslowakije een staaltje diplomatie van de bovenste plank. Reeds in 1916 hadden Poincaré en Lord

Asquith hun steun toegezegd voor het oprichten van Tsjechoslowakije en reeds vanaf mei 1914 droomden de radicaalsten onder hen van een *Allslavische* federatie, die naast Tsjechoslowakije zelfs Rusland, Polen en Bohemen zou omvatten. Cynisch genoeg waren het uitgerekend de radencommunisten van Belá Kuhn die een einde maakten aan de opmars van de Tsjechoslowaken ten koste van Hongarije in 1919.[233] Maar voor de meer *völkische* elementen in Duitsland deed dat helemaal niet ter zake, communisten en Entente waren twee handen op één buik met één doel: het creëren van een Slavische omsingelingsgordel om Duitsland. Gedurende de Tweede Wereldoorlog bleef dit beeld in het *Zeitschrift für Geopolitik* gehandhaafd.

Voor Haushofer was het duidelijk dat de Britten liever de Sovjets aan de Rijn zagen, dan de Duitsers aan de Wolga. Het grootste gemeenschappelijke belang van Londen en Moskou was de vernietiging van Duitsland, waarbij Haushofer overigens vooral het gevaar voor de politieke leiding, het NS-regime benadrukte maar ook geen illusies liet bestaan over het lot van zijn vaderland bij Sovjet-bezetting en de liquidatiegolf die hierop zou volgen. Vanuit zijn typische geopolitieke visie was het na een ver doordringen van Moskou in Midden-Europa en tot Berlijn onontkomelijk dat het westelijk deel, het Rijndeel, zich als natuurlijke nieuwe grens zou losmaken van het oostelijk deel van Duitsland en een eigen weg in zou slaan. Haushofer sloeg hiermee de spijker op de kop.[234]

In een reeks verzamelde opstellen die onder de titel *Welt in Gärung* in 1937 onder redactie van Haushofer en dr. Gustav Fochler-Hauke verscheen,[235] werd mede onder invloed van de ervaringen uit de Spaanse burgeroorlog, waarvan de foto's van de geschonden nonnengraven de wereld over gingen, het expansieve gevaar van de Sovjet-Unie nogmaals benadrukt. De auteur die het hoofdstuk *Der Bolschewismus als weltpolitischer Gefahr* onder zijn hoede nam, was de na de oorlog nog immer zeer omstreden Theodor Oberländer. Oberländer wees ook op het gevaar dat er een Verständigung mogelijk was tussen de anti-Duitse westmachten en Moskou. Volgens Oberländer was het vooral Groot-Brittannië dat meende dat Moskou *Bündnisfähig* en *Gesellschaftsfähig* was. Net als Haushofer meende Oberländer dat communisten een dui-

delijk stappenplan uitwerkten. Oberländer signaleerde hierin drie fasen:
- de periode tot maart 1917;
- de periode van de revolutie in Rusland;
- de periode daarna, waarbij revolutionering van de rest van de wereld het doel was.

Bij dit laatste punt speelde voor Oberländer niet de vraag *of* het ging gebeuren, maar *hoe snel*. Dit vraagstuk lag aan de wortel van het conflict tussen Stalin en Trotzki. De eerste wilde temporiseren, de tweede een 'permanente revolutie'.[236] Volgens Oberländer konden de communisten reeds op een belangrijk deelsucces bogen en was er groot gevaar voor de toekomst. Hierbij verwees ook Oberländer indirect naar het joodse gehalte van de revolutie (achter de naam Karl Radek stond Sobelsohn vermeld) alsmede naar de snelle uitbouw van het Rode Leger.

Met zorg vroeg Oberländer zich af waarom Rusland in 1934 140 duizend mensen het vliegbrevet had laten halen. Ook meende Oberländer dat de Sovjet-Unie in 1937, tien jaar na de start van hun tankproductieprogramma, al bijna evenveel tanks (3500 stuks) had als Frankrijk, de wat dit betreft sterkste mogendheid in Europa. Ook de enorme mensenreserves waren zorgwekkend voor Oberländer, alsmede de grondstoffenreserves. In tijd van oorlog zou de Sovjet-Unie op termijn 14,5 miljoen soldaten in kunnen zetten. In het *Zeitschrift für Geopolitik* werd verder bericht over de nog onbekende schatten die de bodem van de Sovjet-Unie en aangrenzende gebieden (Mantsjoerije, Mongolië en Tibet) zou herbergen en daarom bron van conflict waren. In 1941 verscheen een artikel in het *Zeitschrift für Geopolitik* waarin werd beweerd dat Moskou jaarlijks heimelijk duizenden kilo's goud won uit geheime mijnen.[237]

Het *Kontinentalblock* dat Haushofer nastreefde was dus gebaseerd op een conflictmodel. Ook in zijn meer algemeen gestelde 'lessen' klonk Haushofers wens tot 'actie' door. Een belangrijke geopolitieke les, die tevens sterk darwinistisch geïnspireerd was, vormde de les dat *Dynamik* te prefereren was boven *Statik*.[238] In *Weltpolitik von Heute* meent Haushofer dat het tijd was voor een '*gerechte Neuverteilung*' van '*unbenützte Räume*'.[239] Wat Haushofer precies verstond onder *unbenützte Räume* wordt niet helemaal duidelijk. Het is in ieder geval wel evi-

dent dat hij van mening was dat de Sovjet-graanschuur, bovenal die in de Oekraïne, slecht werd benut.

Meer dan in andere boeken wordt voor de oplossing van de nieuwe tijd indirect verwezen naar de nieuwe leiders. *Weltpolitik von Heute* verscheen in 1934 bij uitgeverij Wilhelm Andermann en stond middenin de euforie rond het zojuist gestarte Hitler-regime. Het boek was opgedragen aan Rudolf Hess en Eduard Max Hofweber, de man die de plaatsvervangend nazi-leider bij Haushofer had geïntroduceerd. Als *Helfer des Führers* introduceerde Haushofer naast Hess ook Hermann Göring en de radicale ideoloog Alfred Rosenberg. Blijkbaar verwachtte Haushofer van deze mannen oplossingen voor zijn tijd. Het was, zo meende Haushofer, het historisch lot dat Duitsland niet 'raciaal' had kunnen 'binnendringen' in overzeese gebiedsdelen, zoals andere machten dat wel hadden kunnen doen. Bovendien stelde hij dat 'miljoenen van de beste zonen' hun beste krachten hadden gegeven voor de opbouw van vreemde mogendheden (de Trans-Siberische Spoorweg bijvoorbeeld).[240] Het is dan ook geen wonder, concludeerde hij, dat de sterkste drijfkrachten ten noorden en ten zuiden van de Alpen bestonden uit het verlangen naar expansie, naar uitbreiding van de krachten van het volk.'[241]

De *Sehnsucht* ging uit naar het continentale imperium dat in Europa zou moeten ontstaan. Dat de eindstrijd hierbij tussen Rusland en Duitsland zou gaan, was een logische consequentie. Mackinder schatte hierbij voor de Sovjets de beste kansen in. Haushofer heeft zich hierover niet uitgelaten, maar vanuit zijn eigen redenering was de situatie voor de Sovjet-Unie toch wel erg ideaal. In het *Zeitschrift für Geopolitik* schreef Oskar von Niedermayer dat Rusland de ideale situatie kende dat het 'moederland' over land verbonden was aan de 'kolonie'.[242] Hierbij doelde hij vooral op de negentiende-eeuwse veroveringen in het Aziatische deel van de Sovjet-Unie.

De geopoliticologen zagen in de enorme omvang van het Sovjet-rijk ook een kwaliteit van de Slaven. Niedermayer onderzocht 'Wachstum und Wanderung im russischen Volkskörper' en kwam tot de conclusie dat de Russen gedreven werden door een *Wandertrieb*.[243] Binnen de nationaal-socialistische kringen was dit een veelgehoord argument. Zo

meende de Nederlandse historicus F.J. Los in zijn boek *Rusland tussen Azië en Europa* dat de Russen een semitisch-nomadische inslag hadden, wat hij als het Scythische element van Rusland zag: 'Als de Scythen een stipje aan de horizon zien dan snellen zij er op af om dit te vernietigen.' Hun hartstocht ging uit naar de kale vlakten en de eindeloze afstanden, de natuur in zijn ongerepte naaktheid. Ook de bolsjewistische houding was vanuit deze oude instincten te 'verklaren'. Volgens Los bezaten de leiders van de bolsjewistische revolutie typisch nomadisch-ascetische gezichtskenmerken.[244] Zo ver ging het *Zeitschrift für Geopolitik* niet.

Geheel ook volgens de mores van hun vak kozen de geopoliticologen niet voor het menselijke maar voor het fysisch-geografische element als verklaring. Het was de natuur zelf, de aanwezigheid van het enorme gebied, welke het Russische veroveringsgedrag opriep. Vanaf het moment dat de Oost-Slaven vanuit het Karpatenbekken naar het oosten waren getrokken, hadden zij meer en meer land veroverd: tussen de achtste en de dertiende eeuw Wolchow en Dnjepr-Rusland, tot het midden van de vijftiende eeuw het Wolgagebied, in de zeventiende eeuw het Dongebied en in de negentiende eeuw hun imperialistische politiek die vooral richting het oosten spectaculaire resultaten had opgeleverd.[245]

In de loop van de oorlog werd het echter duidelijk dat Berlijn in het conflict om *Kernraum* Europa aan het kortste eind trok. De Sovjet-legers drongen steeds verder op richting westen. In een ongepubliceerde tekst die Haushofer schreef op de Hartschimmelhof stelde hij dat hijzelf een Russische inval niet zou overleven en dat dit alles met een orgie van geweld gepaard zou gaan. De Russen, zo meende Haushofer, kenden het ethische verschil niet tussen goed en kwaad, wat hun zwalken tussen wreedheid en medelijden zou verklaren. Slechts degene die in hun ziel kon kijken, meende hij steineriaans, zou iets kunnen bereiken. De leiding van de Sovjet-Unie nam verliezen en vernietigingen op de koop toe, waardoor het succes van Moskou volgens Haushofer verklaard kon worden. Deze verwoestingen zouden ook Duitsland bereiken, begreep Haushofer in oktober 1944, en hij noemde Stalin de opvolger van Dzjengis Khan. Hiermee legde hij het meer genuanceerde standpunt in het *Zeitschrift für Geopolitik* tien jaar eerder, van de hand van Oskar von Niedermayer, in de emotie van het moment naast zich

neer. Maar ondanks de voorspelling van zijn eigen ondergang, was er volgens Haushofer toch nog hoop. De *Hochkultur* kon zelfs door het ergste geweld niet definitief worden vernietigd. Als 'onkruid' zou het altijd weer te voorschijn schieten. Hij noemde zijn ongepubliceerde tekst van eind 1944 dan ook *Gedanken eines Optimisten*.[246]

Der Kontinentalblock was Haushofers eigen alternatief voor zijn andere, meer *Alldeutsche*, ideeën. Haushofer heeft voor het oplossen van het *Raum*-probleem natuurlijk ook de koloniale situatie bekeken. Hierachter school een onverholen bewondering voor Groot-Brittannië; de wijze waarop dit kleine eiland een enorm wereldrijk onder zijn vleugels had gebracht. Groot-Brittannië was natuurlijk een concurrent, en hieruitvolgend presenteerde Haushofer zijn *Kontinentalblock* dan ook als een remedie tegen de Britse overheersing. In zijn artikel *Die geographischen Grundlagen der deutschen Seestellung* meende Wulf Siewert in 1932 in het *Zeitschrift für Geopolitik*[247] dat Duitsland door zijn binnenlandse dynamiek – 'der Zwang zur Expansion' – gedwongen werd zijn heil op zee te zoeken. Onder deze dynamiek verstonden de geopoliticologen de ongunstige demografische en economische vooruitzichten van Duitsland zoals die ook tijdens de Eerste Wereldoorlog, alle inspanningen van Walther Rathenau ten spijt, gedurende de hongerblokkade duidelijk waren geworden. Volgens een berekening van Heinz Haushofer in *Das Agrarpolitische Weltbild* bedroeg de autarkie van Duitsland op het gebied van de voedselvoorziening slechts 83 procent.[248] Siewert wees erop dat Duitsland grondstoffen, afzetmarkten en voedselimporten nodig had en toegang moest hebben tot de wereldhandel. In 1871 leefde nog 64 procent van de Duitsers op het platteland, maar in 1925 bedroeg dit aantal, bij een stijgend bevolkingsaantal, nog maar 45 procent[249].

3.6 GROOT-BRITTANNIË

De 'vlucht naar de zee' leek dus onvermijdelijk, maar Rudolf Kjellén, Haushofers inspirator, had gewaarschuwd voor deze ambitie. Het is een fout van Duitsland te denken dat het een zeemacht zou kunnen

zijn naast Groot-Brittannië, meende hij. In feite had Londen volgens Siewert reeds aan het begin van de twintigste eeuw deze handschoen van Duitsland opgenomen. Vanaf 1906 was het zwaartepunt van de Britse vloot geconcentreerd op de Noordzee, dat voorheen het Middellandse-Zeegebied was. Om echter ook daar de zaak goed onder controle te kunnen houden, bestond er sinds 1912 de Brits-Franse marine-overeenkomst, een *Verständigung* tussen Londen en Parijs over dit gebied.[250] Deze noodzakelijke stabiliteit tussen Groot-Brittannië en Frankrijk als gevolg van de al even 'noodzakelijke' Duitse gang naar zee legde, zoals Siewert stelt, reeds de basis voor de Duitse nederlaag van 1914-1918. Dat ook Haushofer uiteindelijk tot de conclusie kwam dat een naast elkaar bestaan van de Britse en Duitse zeemachten een illusie was, moge blijken uit het *Kontinentalblock*-plan uit 1941. De Russen zouden hierbij het landleger moeten leveren en Duitsland en Japan de vloot. Van Groot-Brittannië was geen sprake meer.[251]

Zo ambivalent Haushofers houding ten aanzien van de nazi's vanwege zijn joodse vrouw was, zo dubbel was ook zijn houding ten opzichte van Groot-Brittannië. In zijn voorwoord van *Welt in Gärung* meent Haushofer dat de 'hoeders van de handhaving van de status-quo (1937) de ware vrede in de weg staan'.[252] Met 'ware vrede' bedoelde Haushofer een vrede waarin Duitsland ook zijn aanspraken zou kunnen laten gelden. Dat het Britse wereldrijk hierbij als voorbeeld diende, is zeker. Uit de bijdrage van Gustav Fochler-Hauke, een collega van Haushofer die ook in *Welt in Gärung* schreef, proeven we duidelijk de bewondering voor het Britse rijk. Een rijk dat als enige rijk op aarde aanspraak kon maken op de titel 'wereldrijk'.[253] De *völkische* historicus Anton Zischka had berekend dat in 1940 het Britse imperium maar liefst 611 landen, protectoraten en mandaten besloeg en dat er sinds de Duitse eenwording 31 landen aan het Britse wereldrijk waren toegevoegd.[254] Van dit wereldrijk was het Britse eiland het 'bloed en de hersenen' en het voortbestaan was '*Meerbedingt*', meende men in *Welt in Gärung*. De wereldzeeën moesten, zoals Cromwell het al had verwoord, beheerst worden door de *union jack*.[255]

Met bewondering en jaloezie bekeken de Duitse geopoliticologen de wijze waarop de Britten ten koste van relatief weinig verliezen hun

wereldrijk vanaf de zeventiende eeuw hadden opgebouwd en Spanje en Portugal van het toneel hadden gestoten. Door middel van een constante stroom van migratie waren de Britten in de nieuwe gebieden doorgedrongen[256] en hadden zij hun machtspositie van pool tot pool in handen gekregen. Van de 31 nieuwe landen die Londen sinds 1871 had veroverd, waren er slechts twee door Britse troepen veroverd: Oranje Vrijstaat en Transvaal.[257] Diplomatie stond in Londen met hoofdletters geschreven.

De parel in de Britse kroon was India, en de weg daarnaartoe via de Middellandse Zee en Kaap de Goede Hoop was veiliggesteld door allerlei steunpunten, zoals Gibraltar, Malta, Cyprus, het Suezkanaal en de Britse belangen in Soedan en Egypte, West- en Zuid-Afrika en Ceylon (Sri Lanka). In Afrika was bovenal Oost-Afrika een stevige Britse basis, terwijl West-Afrika na het stopzetten van de slavenhandel was ingedommeld. De *Europäisierung* van Afrika, zo meenden Haushofer en Erich Obst in *Jenseits der Grossmächte*, was grotendeels doorgevoerd. Dit was een directe reactie op het verlies van de Verenigde Staten in 1783, waarna Groot-Brittannië ter compensatie de *African Association* had opgericht. Na het einde van de slavenhandel in 1815 hadden de Britse inspanningen een meer diepgaand en investerend karakter gekregen. Rond 1932 beheerste Londen 33 procent van het Afrikaanse aardoppervlak, Frankrijk 35 procent. Maar liefst 38 procent van de bewoners van Afrika leefde in de Britse koloniën, tegen 26 procent in de Franse gebieden. In totaal bevond zich 58 procent van de spoorlijnen van het Afrikaanse continent in het door de Britten beheerste gebied, tegen 23 procent bij de Fransen. Maar liefst 70 procent van de totale uitvoer van het continent gebeurde vanuit de door Engeland gecontroleerde gebieden.[258] Weliswaar was Afrika geen economische reus, maar een groeimarkt was het wel, zo meende het *Zeitschrift für Geopolitik*. In 1900 bedroeg de export van het totale Afrikaanse continent 2,6 procent van de totale werelduitvoer. In 1938 was dit percentage bijna verdubbeld. Van groter belang nog was de invoer van niet-Afrikaanse goederen naar Afrika. Duidelijk was hierbij dat bovenal Groot-Brittannië en Frankrijk profiteerden.[259]

Haushofer en Obst hadden dus zeker reden de Britse successen te

benijden. In praktijk was het Afrikaanse continent opgedeeld tussen Parijs en Londen, zo meenden zij.[260] Concurrentie was er nauwelijks. De Iberische grootmachten Portugal en Spanje waren in het verleden internationale grootmachten geweest, maar speelden nu nauwelijks meer een rol van betekenis. De Duitse positie in Afrika was allerbelabberdst. Enige concurrentie meenden Haushofer en Obst te zien in de positie van de Italianen in Libië. Met vooruitziende blik meenden zij dat er hier conflictstof lag met de Britten (Soedan, Egypte) en de Fransen (Tunesië). De kans op een conflict werd sterker door het feit dat het Suezkanaal in de 'nabijheid' lag en deze route van enorm belang was voor de verbinding met India.

Interessant is hierbij te zien dat de Frans-Britse geschillen door Haushofer en Obst werden afgedaan als 'economische concurrentie', maar dat de Italiaanse belangen direct in militaire termen werden gezien.[261] Dit was een scherpe constatering. Eerder immers, met name rond het Fashoda-incident uit 1898 in Soedan, waren de spanningen tussen Frankrijk en Groot-Brittannië reëel geweest. Maar de insteek van de Franse politiek, grotendeels uitgezet door Theophile Delcassé en later – na de Marokkocrisis van 1905 – door Raymond Poincaré, legde de uiteindelijke prioriteit toch bij de alliantiepolitiek waardoor de relatie met Groot-Brittannië als vanouds toch gespaard bleef. Dieper in de Tweede Wereldoorlog constateerde Haushofer een Amerikaanse inmenging in Afrika, vooral gericht op strategische grondstoffen: olie en zeldzame metalen. Hierbij merkte Kurt Wirth in het *Zeitschrift für Geopolitik* op dat de Amerikanen *rücksichtslos* gebruikmaakten van de tijdelijke zwakheid van de Britten en verschillende posten van Londen in feite overnamen. Een belangrijke post hierbij was Koeweit, dat volgens Wirth vanaf 1942 op warme Amerikaanse belangstelling kon rekenen, een positie die tot vandaag de dag voortduurt.[262]

Australië, Nieuw-Zeeland en Canada vormden een stevige basis en in Klein-Azië lonkte de olie van Irak en Perzië. Alles bij elkaar, zo oordeelde *Welt in Gärung*, waren het vooral *Wirtschaftskolonien* van Groot-Brittannië die de Britse positie in de wereldhandel versterkten. Ook militair gezien putte Groot-Brittannië hier veel voordeel uit. Er waren hierdoor meer financiële reserves, alsmede mankracht. India, zo becijferde

Gustav Fochler-Hauke, had in de Eerste Wereldoorlog maar liefst een miljoen man op de been gebracht. Maar hier wrong hem ook de schoen. India had een verlies van honderdduizend man te betreuren gehad en gebruikte dit nu om grotere politieke zelfstandigheid te verkrijgen.

Het machtige Britse wereldrijk, zo hielden de Duitse geopoliticologen zichzelf voor, vertoonde haarscheurtjes. De *Wirtschaftskolonien* van Groot-Brittannië waren in feite *Streubesitz* en daardoor kwetsbaar. India was voor de Britten geen emigratieland en amper 320 duizend Britten heersten over 353 miljoen Indiërs. De Indiërs eisten nu hun politieke (Swaraj) en economische (Swadeshi) vrijheid, en een groeiende onrust als gevolg hiervan was voelbaar. Daarbij dreigde er ook intern onrust in India, tussen hindoes (240 miljoen) en moslims (80 miljoen). De ideeën van veel geopoliticologen zweefden dan ook tussen bewondering, afgunst en stille hoop op Brits verval en Duitse mogelijkheden. Keizer Wilhelm II heeft persoonlijk bijgedragen aan de Duits-Britse spanningen door gekoloniseerde volkeren op te roepen zich vrij te maken van Groot-Brittannië.[263]

Het koloniale tijdperk was voorbij, maar zou volgens de geopoliticologen worden vervangen door de nieuwe machtsblokken: het *Kontinentalblock Europa* onder Duitse supervisie zou zich over Afrika ontfermen, want Azië en Amerika werden gezien als autarkische mogendheden. Afrika was in de ogen van de Duitse geopolitiek de logische stap voor Duitse gebiedsuitbreiding in de oude koloniale gebieden. Afrika zou kunnen dienen als *Ergänzungskontinent*. Het samenvoegen van deze beide rijken zou de geofysische synthese zijn van beide continenten. De Italiaanse geopoliticoloog Paolo d'Agostino Orsini sprak in dezen van een 'ongezond heden' en een 'gezonde toekomst' van Afrika.[264] De traditionele machten die het in Afrika voor het zeggen hadden, Groot-Brittannië en Frankrijk, buitten het continent te veel uit en lieten daardoor grote mogelijkheden liggen. Het beste voorbeeld daarvan, en dat was een typisch geopolitiek standpunt, was de onjuiste *politieke* verkaveling van Afrika (het Congres van Berlijn), terwijl er sprake moest zijn van een *geografische* (geopolitieke) opdeling, als basis voor een natuurlijke ordening waarin 'de mens centraal zou staan' in het nieuwe 'Eurafrika'.[265]

Helemaal los van de wens overzeese gebiedsdelen te bezitten, zou Haushofer zelf nooit komen. Maar de oorlog ontwikkelde zich voor Duitsland na 1941 zo ongunstig dat het overzeese steeds meer een wensgedachte werd, die steeds minder werd uitgesproken. In 1939 had Haushofer zijn boek *Deutsche Kulturpolitik*[266] geschreven, een term waarmee hij in feite het Duitse imperialisme aanduidde, maar dit direct nog een extra lading 'Duits-idealisme' had meegegeven. Want *Kulturpolitik* was in Haushofers ogen de juiste sleutel tot *Machtpolitik* en *Weltpolitik*. Duitsland moest bij de strijd om het *Grossraum der Erde* concurreren met de andere mogendheden.

3.7 DUITSLANDS HISTORISCHE 'ACHTERSTAND' EN DE 'PLANNEN' VAN DE ENTENTE-MACHTEN VOOR MIDDEN-EUROPA

Terwijl de Westerse mogendheden zich verrijkten met overzeese gebiedsdelen sinds de vijftiende eeuw, leed Duitsland aan *Selbstausschaltung*. Deze uitschakeling was het gevolg van de religie-oorlogen waarin Duitsland verzeild was geraakt. Dat wilde echter volgens Haushofer nog niet zeggen dat de Duitsers hun plicht verzaakt hadden in het brengen van het Westerse licht in de wereld. Binnen hun *Gastländer* hadden Duitse migranten zich 'prima geweerd' en een 'belangrijke rol' gespeeld in allerlei belangrijke imperialistische ondernemingen. Niet zonder trots vermeldde Haushofer in *Deutsche Kulturpolitik* een lange rij Russische generaals van Duitse afkomst. Ook onder de waaghalzen die het Siberische oosten voor Rusland blootlegden waren Duitsers, zoals Unterberger, Butberg en Schilling die ook Wladiwostok hielpen bouwen.[267] In zijn euforie om de tsaristische en Sovjet-successen ook voor Duitsland te claimen, verwees Haushofer zelfs naar de joodse Sovjet-republiek Birobidjan (Birobischan) dat een modelprovincie moest worden en waarin hij een duidelijke 'Duitse inslag' herkende. Haushofer had toen al kunnen weten dat dit ongelukkige experiment in de jaren dertig op een grote mislukking was uitgelopen.[268]

Haushofer betreurde het dat al deze *Auslanddeutsche Dynamik* aan het buitenland vergeven was. Hun heldendaden werden in Duitse

kronieken niet vermeld. Dat alles had te maken met de *falsche Grundhaltung* van Duitsland ten opzichte van de overzeese gebiedsdelen en de *Kulturpolitik*.[269] Hij hoopte dat het tij alsnog zou keren, opdat de andere rassen en volkeren kennis konden maken met de rijkdom van de Midden-Europese cultuur.[270] Eindelijk zou Duitsland de 'statische' periode van Bismarck na 1871 moeten afsluiten. Met ergernis citeerde hij Caprivis in zijn boek *Deutsche Kulturpolitik*: 'je weniger Afrika, desto besser!'[271]

Directe samenhang bestond er tussen Haushofers *Kontinentalblock* en zijn fascinatie met het *Auslanddeutschtum*, bovenal dat in Midden- en Oost-Europa. Zoals wij zagen was Haushofer op dit terrein dankzij de ondersteuning van Rudolf Hess ook politiek actief, maar ook hier leverde hij vooral geestelijke munitie. De term '*Heim ins Reich*', alle Duitsers weer terug binnen de Duitse grenzen (die voor het gemak flink werden opgerekt), werd door de nazi's veelvuldig gebruikt, en Haushofers voortdurende zorgen over het *Deutschtum* buiten Duitslands grenzen leverde argumenten op voor het nazi-beleid.[272] De problematiek van de *Volksdeutschen* in Midden- en Oost-Europa had voor Haushofer dan ook meer te maken met het vraagstuk van 'invloedssferen' en 'natuurlijke grenzen' dan met de historische rechten en etnische realiteit in de regio.

In 1933 publiceerde Haushofer in het *Zeitschrift für Geopolitik* een doemscenario voor het *Deutschtum* in het oosten. Hij meende op grond van Tsjechische publicaties in het blad *Cas* (de tijd) uit 1926 te weten dat een opdeling van Oostenrijk op handen was. De kleine Entente was van plan een corridor tussen Duitsland en het *Deutschtum* in het oosten te trekken. Deze corridor moest lopen van de Oostzee tot de Adriatische zee. In het noorden was dit grotendeels al gelukt, door het ontstaan van de Poolse corridor en de afscheiding van Oost-Pruisen. In het zuiden was nu volgens Haushofer Oostenrijk aan de beurt. In *Cas* werd duidelijk gemaakt dat het noordoostelijke deel van Oostenrijk, het gebied rond Wenen, zou toevallen aan Tsjechoslowakije, terwijl het gebied rond Graz, meer zuidelijk, ten prooi zou vallen aan Joegoslavië. Deze verandering in de machtsconstellatie werd mogelijk door de druk van de nieuwe staten (Kleine Entente), de 'vijfde colonne' van Slaven

in Oostenrijk zelf en het feit dat Frankrijk militaire garanties aan Tsjechoslowakije had gegeven.[273] Dat er garanties waren, had Haushofer juist gezien, maar dat hun waarde beperkt was, zou later blijken.

'Bewijzen' voor het lot dat Midden-Europa te wachten stond, leverde ook het Franse tijdschrift *L'Illustration*. Het nummer van 16 maart 1940 toonde op het titelblad een foto van de toenmalige minister van Financiën Paul Reynaud in gesprek met een gezant van de Amerikaanse president Roosevelt, M. Sumner Welles, en M. Murphy, in zijn werkkamer op het ministerie te Parijs. Tot schrik van Haushofer en zijn zoon Albrecht, was er op de foto een enorme kaart te zien waarop een Europa herkenbaar was met een geheel andere grensindeling. Volgens Albrecht Haushofer ging het hier om een presentatie van de oorlogsdoelen van Fransen en Britten aan de Amerikanen. De kaart en de uitleg van Haushofer gaf het volgende beeld:

- de linker-Rijnoever is aan Frankrijk toegevoegd;
- Polen is enorm in omvang toegenomen ten koste van Oost-Pruisen en loopt deels zelfs door tot de rivier de Oder;
- Tsjechoslowakije is uitgebreid tot Leipzig;
- Beieren is losgemaakt uit het Duitse rijk;
- een romp van Duitsland is als een schaduw uit het verleden overgebleven.[274]

De consternatie die deze foto teweegbracht, riep vergelijkingen op met de reactie van keizer Wilhelm II op het gewraakte kaartje van het republikeinse Europa dat in 1890 in het Britse tijdschrift *Truth* verscheen. Reeds daar was Rusland afgetekend als een grote woestenij en was er in Midden-Europa om Duitsland heen een ring van nieuwe staten ontstaan. Keizer Wilhelm II meende destijds dat het hier ging om een samenzwering van vrijmetselaars tegen Duitsland.[275] Dit roept vergelijkingen op met hoe Haushofer reageerde op de pan-Europese ideeën van Coudenhove-Kalergi. De Haushofers meenden in *L'Illustration* een tweede Versailles ontdekt te hebben en spraken van een '*entlarvung*' van het plan van de *Kriegstreiber*.[276] Duitsland was al de oorlog verklaart in september 1939 na de Duitse inval in Polen.

Reynaud gedroeg zich volgens een publicatie in *Der Krieg 1939/40*

in Karten waaraan Albrecht Haushofer meewerkte, als een 'betrapte dief'. Hij haastte zich te verklaren dat het allemaal de schuld was van de fotograaf, die om de kaart op de foto meer reliëf te geven 'fantasie-grenzen' had ingetekend. Later herriep Reynaud dit met de bewering dat het hier om een verouderde kaart ging.[277] In het wereldbeeld van de alles-of-niets-geopoliticologen was het plan-Reynaud een voortzetting van een al lang durend complot tegen Duitsland. De wortels hiervan werden in de publicatie *Der Krieg 1939/40 in Karten* zelfs teruggevoerd tot 1648, de Vrede van Westfalen, waarbij al een verkruimeling van Duitsland en Midden-Europa was gerealiseerd.[278] Dit mocht misschien wat overdreven zijn, maar dat de Fransen meester waren in het diplomatieke en alliantiesteekspel, hadden Delcassé en Poincaré aan het begin van de twintigste eeuw reeds bewezen. Hun revanchepolitiek ten aanzien van Elzas-Lotharingen had geleid tot een ingenieus en uiterst geheim bondgenootschappensysteem en een militair draaiboek, waarbij de militaire verplettering van Duitsland voor Frankrijk centraal stond. Geen middel werd hiervoor geschuwd. In een studie van J.H.J. Andriessen wordt duidelijk dat zelfs Franse kranten via een diplomatieke omweg langs Moskou, massaal werden omgekocht om het anti-Duitse sentiment nog eens flink aan te wakkeren. Dat ook de opvolgers van Delcassé en Poincaré zich als schaakmeesters op de landkaart voelden, was vanzelfsprekend.[279]

3.8 GEESTELIJKE MOBILISATIE

Als wapen tegen de verkruimeling zagen de geopoliticologen de mobilisatie van de Duitsers door hen het geopolitieke inzicht te geven. De verkruimeling van de Duitsers in Midden- en Oost-Europa, maar ook wereldwijd, moest worden beëindigd. De Duitsers waren te veel 'ein Volk für andere',[280] zich inzettend voor het Britse of Franse wereldrijk of waar zij ook maar naartoe geëmigreerd waren. Het *Zeitschrift für Geopolitik* meende dat miljoenen Duitsers *ohne planvolle Leitung* waren uitgezworven over de wereld. Zij moesten opnieuw gemobiliseerd worden voor Duitsland. Het was een *traurige Tatsache* dat veel

Volksdeutschen in Oost-Europa *Splitter auf verlorenen Posten* waren.[281] Men had nu iedereen nodig voor de opbouw van het *Grossdeutsche Volksreich*. De eerste tekenen hiervan waren waarneembaar.

Zo besteedde het *Zeitschrift für Geopolitik* veel aandacht aan Haushofers concurrent *Reichsführer-ss* Heinrich Himmler die benoemd was tot *Reichskommissar für die festigung deutschen Volkstum* in 1941. Landverhuizingen tussen Balten en Duitsers waren hiervan het resultaat. Ook tienduizenden *Volksdeutsche* uit Bessarabië, Boekowina en Dobrudschka kwamen westwaarts.[282] In de ogen van Haushofer was dit een kortetermijnpolitiek, en getuigde het wel van praktisch maar niet van geopolitiek inzicht. Het ging Haushofer immers niet alleen om de geschiedenis, maar ook om de 'logische' gang der dingen, de natuurlijke ordening.

In het oktobernummer van 1942 van het *Zeitschrift für Geopolitik* werd een zeer bijzonder artikel gepubliceerd van de hand van Otto Muck, dat dit duidelijk demonstreert.[283] Volgens Muck was het een 'logisch' komen en gaan van veroveraars in westelijke en in oostelijke richting. Geheel binnen de visie van Haushofers *Kontinentalblock* ging Muck ervan uit dat de beide continenten 'vijandelijke continenten' waren. De omstredenheid van het gebied dat Europa aan Azië verbond was voor hen een gegeven. Muck ging er daarbij vanuit dat de omvang van Oost-Europa dermate groot was dat een volledige controle onmogelijk was. Een logische scheiding lag er in het West-Aziatische en Oost-Aziatische deel van de landreus, wat de bergketen van de Oeral vormde. Voor een succesvolle positie van het Westen jegens het Oosten was een eenheid van het Westen noodzakelijk.

Het moge duidelijk zijn welke politieke consequenties een dergelijke gedachtengang had. Rusland onder de Romanovs werd gezien als een 'façade van *Abenländische* cultuur', onbetrouwbaar dus. Met de komst van de Sovjets was er sprake van een 'terugval', meende Muck en hij sprak in Los-achtige bewoordingen van 'nomadische *Raublust*'. In zijn *Zeitkurve* haalde Muck historische voorbeelden aan. Vanuit het Westen kwamen bijvoorbeeld Alexander de Grote, de Teutonen, *Prinz* Eugen, Napoleon, de Krimoorlog en de veldtochten van de Zweedse koning Karl XII. De Oostvolkeren kwamen via de Perzen, Hunnen, Goten,

Wolgaren, Slaven, Magyaren, Mongolen en Tataren in westelijke richting. Deze steeds maar weer op- en neergaande veldtochten waren het logische gevolg van de enorme vlakte die er tussen de Oeral en West-Europa lag.[284]

De theoreticus Haushofer voegde hier het zogeheten 'debat over het Oosten' aan toe. Net zo goed als de term 'Midden-Europapolitiek' beladen was, zo constateerde hij hetzelfde voor het begrip 'Oosten'. Er was vanuit de verschillende wetenschappelijke, journalistieke en politieke disciplines sprake van steeds weer wisselend woordgebruik: *Ost, Ostmark*, *Far East*, *Fernost*, *To-A* (Japans), Oriënt, Morgenland, Nabije Oosten. Kenmerkend voor al deze begrippen was volgens Haushofer dat het bovenal politieke begrippen waren. Haushofer ging het met het oog op de belangen van Duitsland en het *Auslanddeutschtum* toch vooral om het Oosten in het licht van het denken in grenzen en grenszones van macht, cultuur en economie, wat een '*unabweisbare Pflicht*' vormde.[285]

In een grote reeks van geschriften van Haushofer en in veel artikelen in het *Zeitschrift für Geopolitik* worden steeds weer de geografische voorwaarden van politieke ontwikkelingen onderstreept. Deze hadden sterke elementen van militair-strategische geopolitiek (*Wehrgeopolitik)*, waarbij er aandacht was voor economie, militaire strategie, infrastructurele zaken en grensvraagstukken. Het idee dat hierachter lag was gebaseerd op de kjelléniaanse en ratzeliaanse opvattingen dat de staat onder een permanente invloed stond van de natuur. Akkerbouw, zo meenden de Düsseldorfse geopoliticologen Richard Hennig en Leo Körholz in hun *Einführung in die Geopolitik*,[286] die Haushofer in een radiotoespraak in 1931 als poging tot een *Gesamtwerk* loofde,[287] werd gezien als de basisvoorwaarde voor de staat. Van oudsher waren de gebieden met riviersedimenten hiertoe zeer geschikt. Niet voor niets bevonden de klassieke beschavingen zich in Egypte en Mesopotamië in het deltagebied van de grote rivieren. Minder bekend maar gelijkluidend was de ontwikkeling in het Gangesgebied (India) en rond de Hoanghorivier (China).

3.9 FYSISCH-GEOGRAFISCHE FACTOREN

Ook het klimaat speelde een belangrijke rol bij het vormen van staten. Zo zag de geopolitiek het Russische zoeken naar 'warm water' (ijsvrije havens) als een van de belangrijke drijfveren achter het ontstaan van het imperialistische Rusland. Opvallend was het verder dat de jaarisotherm van het Romeinse rijk aan zijn grenzen ongeveer nul graden bedroeg en dat de belangrijkste steden in de twintigste eeuw rond de 10 graden jaarisotherm lagen.

Van essentieel belang waren verder grondstoffen. De Saar-crisis die Duitsland na de Eerste Wereldoorlog in zijn greep hield, was slechts begrijpelijk vanuit de kolenreserves in het gebied. De Mantsjoerije-politiek van Japan kwam rechtstreeks voort uit het verlangen van Tokio een protectoraat te verkrijgen over deze gebieden, die rijk waren aan olie en steenkool. Reeds in de oude geschiedenis zag de geopolitiek hiervan voorbeelden, zoals het verlangen van de farao's naar de goudvoorraden van Nubië, of de middeleeuwse strijd tussen Saksen en Böhmen om het zilver, de strijd der Britten tegen Oranje Vrijstaat en Transvaal om diamanten en de Britse landing in de Kaukasus in augustus 1918 om de olie van Bakoe te winnen.

Ook de dieren- en plantenwereld ontglipte niet aan de aandacht van de geopoliticologen. De dierenwereld was zeker in de oudheid van groot belang; wat waren immers de Hunnen zonder hun paarden? De plantenwereld kende ook strategische invalshoeken. Zij kon als kleding dienen (katoen) of als bouwmaterialen (hout). Er waren zelfs geopoliticologen die katoen tot in de twintigste eeuw als geheime sleutel van de wereldpolitiek zagen, zoals Anton Zischka in zijn *Der Kampf um die Weltmacht Baumwolle* dat in 1935 verscheen.[288] Daarbij konden bossen ook een belangrijke strategische grens vormen. Een beroemd voorbeeld dat hierbij door de Duitse geopolitiek werd aangevoerd, was de slag in het Teutoburgerwald tussen 9 en 11 september in het negende jaar na Christus, waarbij een drietal Romeinse legioenen door de Germanen werden verslagen. Sindsdien, zo meenden de geopoliticologen Richard Hennig en Leo Körholz, kenden de Romeinen een heilig ontzag voor de Germaanse bossen.[289] Bossen vormden de grens van de veroverin-

gen van het Mongoolse rijk. De Poolse en Duitse oerbossen hadden ervoor gezorgd dat het land rond de Weichsel-Oder ongeschonden door deze dertiende-eeuwse veroveringsgolf was heengekomen. Het middeleeuwse Hongarije zette bosbouw in ter verdediging van haar grenzen en het Kohlenwald vormde in de oudheid het grensgebied tussen Kelten en Germanen.[290] Als bewijsvoering voor het belang van bossen als natuurlijke grens werd verder aangevoerd dat het islamitische gebied zich beperkte tot boomloze gebieden. Dit zou de reden zijn dat de islam niet kon doordringen tot Europa.

Bergen speelden van oudsher een belangrijke rol in de staatsverdediging. De verschillende stadstaten in Griekenland werden erdoor van elkaar gescheiden. De Andes vormde in Zuid-Amerika de grens tussen verschillende landen. Bergen vormden de grens tussen Bohemen en de Tsjechen, de Himalaya vormde de grens tussen Kashmir en India en de geopoliticologen wezen ook op de sterk door bergen bepaalde geografie van Tirol. Karl Haushofer sprak van *Passstaaten*.[291] Binnenwateren en rivieren speelden een rol in het grensgebied tussen Zweden en Finland, de Weichsel tussen Duitsland en Polen, de Rijn tussen Frankrijk en Duitsland. Interessant is hierbij dat de geopoliticologen het concept ontwierpen van de zogeheten 'centrifugale rivierligging'. Een prachtvoorbeeld hiervan was Moskou, de *Zentralraum* met uitwaaierende rivieren naar alle kanten.[292] Ook Frankrijk en Parijs kenden deze gunstige ligging. Duitsland kende het slechts op kleine schaal rond het Fichtelgebergte. In werkelijkheid leed Duitsland onder de hinderlijke *Parallelschaltung* van de rivieren, die evenwijdig naast elkaar lagen en geen natuurlijk hart kenden, de Weichsel, Oder, Elbe, Weser en de Rijn. Ook in Azië kende men dergelijke voorbeelden van *Parallelschaltung*, zoals bij de Irawada, Saiuen, Meram, Mekong en de Songkoi.[293] Ook moerassen konden natuurlijke grenzen opleveren, zoals aan de West-Afrikaanse kust of bij het Pripjet-moeras in de Sovjet-Unie.[294]

Ook de zee kon een belangrijke grens vormen. Klassiek voorbeeld hiervan was natuurlijk Engeland. De wens zeegrenzen te bezitten kon heel sterk aanwezig zijn bij landen die hierover niet beschikten. Zo was Abessinië (Ethiopië) door Eritrea en Somalië (destijds bezittingen van Italië en Groot-Brittannië) van de zee afgesloten. Het Russische rijk

had alles in het werk gesteld ijsvrije havens te krijgen. De Kaspische Zee leed onder het euvel dat het een binnenzee was. Corridors konden hier een oplossing bieden. Een belangrijk voorbeeld hiervan was na de Eerste Wereldoorlog natuurlijk Danzig. Rond de belangrijkste doorgangspunten van de waterwegen was altijd een internationale belangenstrijd geweest. Groot-Brittannië was hier verreweg de belangrijkste mogendheid geworden, met het bezit van de Bosporus en de Dardanellen, Gibraltar en Het Kanaal. Van oudsher waren er ook pogingen gedaan om water te beheersen, zoals de Italianen droomden van hun Mare Nostro en Carthago in de oudheid de Middellandse Zee in zijn greep kreeg. De Oostzee was in de dertiende eeuw in Deense handen.[295]

Tussen al deze natuurlijke factoren liep de menselijke interactie: bovenal het verkeer. Hierbij had men te maken met geschiedenis, zoals de Duitsers met hun *Zollverein*, en met de aanleg van strategische (spoor)wegen. Zo was de Perzische grootmachtstatus onder Darius volgens de geopoliticologen vooral te danken aan het feit dat deze over redelijk goede wegen beschikte. De manschappen konden in acht dagen tijd vele honderden kilometers overbruggen. Het Romeinse rijk had zijn machtspositie voor een belangrijk deel te danken aan het feit dat men over 130 duizend kilometer verharde weg beschikte. Het Russische rijk had het aan de aanleg van de Siberische spoorlijn tussen 1891 en 1901 te danken dat het na de nederlaag van 1905 tegenover Japan zijn positie in het oosten kon handhaven. Turkije daarentegen verloor de Balkanoorlogen omdat men niet had geïnvesteerd in het spoorwegennet.[296] Aan het einde van de negentiende eeuw was de 'industrialisering van tijd en ruimte' begonnen. De mogendheden die hierbij achter kwamen te liggen, verloren politiek terrein.[297] Daarnaast hield de geopolitiek ook nog rekening met toevallige ontwikkelingen door technische vernieuwing die ingrijpende invloed op staten en gebieden kon hebben, zoals de aanleg van het Panamakanaal en het Suezkanaal. Een geheel nieuw transportnet dat de aarde langzaam in zijn greep kreeg, was het luchtverkeersnet, van zeppelins tot vliegtuigen.

De holistische wetenschap van de geopolitiek had ook oog voor de wijze waarop de natuur de mens beïnvloedde. Ook hier kwamen weer

sterk darwinistisch getinte ideeën naar voren. Zo zou een vijandelijke en moeilijke natuur een geharde bevolking opleveren. De meest onderontwikkelde landen waren wat natuur betreft feitelijk paradijzen waarbij het voedsel als het ware in handen van de bevolking viel. Dit leverde een zwakke bevolking op. Vanuit deze visie was het voor de Duitse geopoliticologen logisch dat uitgerekend het armzalige Pruisen de voortrekkersrol ging vervullen in Duitsland, zoals het ook 'logisch' was dat het decadente Babylon door de Perzen onder de voet werd gelopen. Ook de Zevenjarige Oorlog had voor Duitsland sterk 'karakteropbouwend' gewerkt.

Aangezien de staat in de ogen van veel geopoliticologen een organisme was, kon deze ook ziek zijn en afsterven. Zo zag men Frankrijk als een staat op zijn retour. Frankrijk had in 800 reeds zijn hoogtepunt bereikt (hier was er ineens geen sprake meer van enig historisch besef, immers er bestond helemaal geen Frankrijk onder Karel de Grote) maar had zijn eerste tegenslagen te verduren gekregen bij de deling van Verdun (843) en de deling van Mersen (870) waarna het, na een korte tijd van herstel, bergafwaarts was gegaan. Ook het Spaans koloniale rijk, het Habsburgse Rijk en Turkije waren in verval.[298]

De situatie waarin de staat zich bevond had grote invloed op de bevolking. Zo was een agrarische bevolking volgens Körholz erg zelfgenoegzaam en dus weinig weerbaar. Vissersvolkeren waren vaak op zichzelf en vredelievend. Nomadenvolkeren waren echter roofzuchtig en immer op zoek naar buit. Handelsvolkeren ontbrak het aan een staatsgevoel. Dit waren de lessen die een volk dat vocht voor zijn plaats onder de zon en voor een voelbare invloed van zijn *Volkstum*, zijn cultuur en taalgemeenschap, goed in de gaten moest houden.

3.10 HET WATER EN DE ZEE

Naast al deze voortdurend terugkerende thema's waren er twee gebieden waar Haushofer een zeer sterke persoonlijke voorkeur voor had: de zee en Japan. Deze twee zaken hadden onlosmakelijk met elkaar van doen. Gedurende het begin van zijn militaire carrière was Haushofer

uitgezonden naar Japan en had daar dit ontkiemende eilandenrijk leren kennen en waarderen en ook zijn militaire en maritieme aspiraties gezien. Als voorvechter van het internationale *Deutschtum* was Haushofer ook bijzonder geïnteresseerd in de zeeën en de Duitse mogelijkheden op dit terrein.

Wat betreft de zee borduurde Haushofer voort op de ideeën van Ratzel en ook, zeker wat betreft de *Meereskunde*, op die van de Bonner professor, geograaf en Azië-specialist Ferdinand Richthofen. Haushofer verweet de mensheid dat zij water te veel als de grens van het menselijk kunnen zagen, terwijl het juist nieuwe kansen bood. Inmiddels, zo meende hij in 1937 wat optimistisch in zijn *Weltmeere und Weltmächte*[299], was het in iedere *Festlandhütte* van Duitsland doorgedrongen dat het water en de zee ook voor Duitsland belangrijk waren. De rivieren voedden de zee, in de afzetting van sedimenten ontstond vruchtbare grond. De zee leverde voedsel op en de zee was een poort naar de wereld en een karakteropbouwend element. Geheel in darwinistisch perspectief zag Haushofer de zee als leermeester. De eeuwige strijd tegen het water had karakteropbouwend gewerkt, en was een van de sleutels van het succes van het Britse imperium. Andere zeestaten die Haushofer adoreerde waren het oude Venetië als synthese tussen land en water en het eilandenrijk Japan.[300]

De zee moest volgens Haushofer niet langer worden afgezonderd van de continentale Duitse geschiedenis. De zee moest een *Tragrolle im Gesamtbau* op zich nemen, meende hij. De *Reichssturmfahne* moest op de wereldzeeën zichtbaar zijn, meende Haushofer niet zonder sentiment.[301] De strekking van zijn stelling was, dat als Duitsland wilde meedoen met de grote machten in deze wereld, een vlootpolitiek en liefde voor de zee van groot belang waren. Het moest afgelopen zijn met de *festländische* geschiedschrijving, en hij gaf zelf het goede voorbeeld door zijn hoofdwerk over het water, *Weltmeer und Weltmächte* op te dragen aan twee admiraals, Paul Behnke en Carl Hollweg.

Hij wees de Duitsers erop dat zij zeer zorgeloos met hun kustlijn waren omgegaan. Hierbij kwam direct de geschiedvervalsing aan de orde. De term 'Duitsland' werd, geheel in *völkische* traditie, te pas en te onpas gebruikt. Het *Stauffen*-rijk bijvoorbeeld, dat delen van Nederland en

geheel Italië besloeg, werd moeiteloos vergeleken met de huidige kustlijn van het post-wilhelminische tijdperk. De conclusies die Haushofer op basis van deze vergelijking kon trekken, vertelden eigenlijk historisch gezien niets, maar klonken zonder meer schokkend. Duitsland had in de loop der geschiedenis een groot deel, ja zelfs het grootste deel van zijn kustlijn verloren. Welk een onbegrip van de *Festlanddeutschen*... Haushofer onderbouwde alles wat hij deed altijd met cijfers, dus ook in dit geval. De kustlijn was van meer dan zeventienduizend kilometer teruggevallen tot 7100 kilometer.[302] Dit was volgens Haushofer zeer zorgwekkend. Zeker voor een natie, en daarin had hij niet geheel ongelijk, die moeite had zijn eigen snel groeiende bevolking te voeden en dus import nodig had.[303] Waar waren ze gebleven, die mooie *Stauffen*-tijd en het tijdperk van de Duitse Hanzesteden, die de Oostzee lange tijd hadden gedomineerd? *Lebensraum*, althans op het water, was verloren gegaan, verloren door onbegrip! Er lag veel werk voor Haushofer in het verschiet. Hij nam zijn taak dan ook serieus; met grote regelmaat presenteerde hij zijn geopolitieke geschriften aan het Duitse volk.

Haushofer zag het als zijn taak de Duitsers erop te wijzen dat zij een *Daseinsrecht* hadden op de wereldzeeën.[304] Water had in zijn optiek bijna een mythische betekenis. In zijn werk riep hij voortdurend het beeld van de lange platte waterspiegel op, waarop het eenzame schip voer, bemand door Nordische helden, eenzaam, maar dapper. De Duitsers moesten meer luisteren naar hun *Sehnsuchtsruf*: 'Thalassa!', de zee, de zee! Aan de hand van enorme kaarten van zee, zeestromingen en windrichtingen was Haushofer tot de conclusie gekomen dat Groot-Brittannië in het oog van de wereld lag en dat het hoog tijd werd, wilde Duitsland zijn opwachting als grootmacht maken en een *Meererlebnis* hebben.[305]

Haushofer wist mede vanuit de ervaringen van de Duitse admiraal en verdediger van maritieme belangen Von Tirpitz dat hij vanuit een achterstandspositie moest vechten voor zijn ideeën. Duitsland had tot het midden van de negentiende eeuw nimmer aan vlootpolitiek gedaan en vlootpolitiek was een typisch machtspolitiek facet waarbij er moest worden gepland. Uiteindelijk zou Haushofer in die mate zijn zin krijgen dat Duitsland zich tot driemaal toe liet verleiden door draai-

boekideeën die beschreven hoe de positie van de Duitse vloot in de toekomst eruit moest gaan zien. In 1848 meende de politiek dat de Duitse bond in ieder geval zijn continentale belangen, bovenal ten opzichte van Denemarken, moest kunnen veiligstellen. Aan het begin van de twingtigste eeuw droomde men onder Tirpitz van een dominantie op de Noordzee en de Atlantische Oceaan.[306] Maar ondanks deze grootse plannen was en bleef Duitsland toch vooral een continentale natie in het hart van Midden-Europa.

Haushofer keek bezorgd naar het groeiend *Oceana*, zoals de Brits-Victoriaanse zeefilosoof James Anthony Froude het eens had verwoord. Het wereldrijk van Groot-Brittannië dat de steunpunten en kanalen bezette, zoals Singapore, Suez, Panama, en dat zelfs de Indische Oceaan met eilandjes als de Seychellen, Mauritius en de Kokoseilanden in zijn zak had. Enige hoop had Haushofer gesteld in het nieuwste terrein van het transport, de luchtvaart. In zijn *Weltmeere und Weltmächte* heeft hij als voorbode op deze nieuwe tijd de trotse zeppelinroute Frankfurt am Main-Parijs-Dakar-Rio de Janeiro opgenomen. Verder, meende hij tot slot van zijn boek, waar hij nog een keer droomde over de Stauffse kustlijnen, waren ook andere oude cultuurnaties tot nu toe niet in staat geweest het belang van de zee te onderkennen, zoals China en India, die twee bijna slapende reuzen.[307]

In zijn in 1932 verschenen boek *Wehr-Geopolitik* vermilitariseerde Haushofer zijn ideeën over de waterpolitiek nog verder. Volgens Haushofer was er ook op dit gebied nog veel voor de Duitsers te leren, want zelfs de alom bewonderde Pruisische oorlogsfilosoof Carl von Clausewitz was een 'continentaal denker'.[308] Haushofer pleitte voor een diepgaande studie van wat hij de *Wehrmeereskunde* of de *Wehr-Ozeanographie* noemde. Hij was hiertoe geïnspireerd door Ratzel, met zijn *Anthropogeographie*, maar ook door Mackinder en maritieme denkers als Alfred Thayer Mahan, Sir Reginald Custance en Julian Corbett. Ondanks de in Haushofers ogen belangrijke studies van deze mensen, stond internationaal gezien de *Wehrmeereskunde* toch nog in de kinderschoenen. Dit had alles te maken met het feit dat integratie van de continentale en de maritieme belangen voor iedere regering een probleem vormde. Vaak, zo meende Haushofer, had of het een of het an-

der de overhand. Zo zag hij Napoleon en Nelson, twee tijdgenoten, als een *Kontrastpaar*. De een was een typisch continentaal product, de ander een zeeheld.[309]

In navolging van Mahan meende Haushofer dat er een integratie van de militaire strategie moest komen tussen de landmacht en de zeemacht. Dan zouden veel fouten – hij noemde de mislukte Britse operaties op de Dardanellen als voorbeeld – voorkomen kunnen worden. Haushofer verwees naar de jongste Japanse inspanningen op het vasteland van Azië om aan te tonen dat dit land wel *lernbereit* was de lessen uit het verleden te trekken en dat het nu door succesvolle toepassing van *Wehrmeereskunde* effectief kon opereren.[310]

In sommige gevallen in de geschiedenis was er een vreemd zigzagbeleid geweest tussen verschillende maritieme en continentale fases. Als voorbeeld haalde Haushofer Frankrijk aan, dat volgens hem Mediterrane fases, Atlantische fases, Rijn- en Alpen-fases en Pyreneeën-fases had gekend.[311] Het gevolg van dit inconsistente beleid was, dat veel kansen verloren waren gegaan.

In *Wehr-Geopolitik* hamerde Haushofer dan ook op het belang van kolenstations voor iedere vlootmogendheid. Als consequentie zou dit voor Duitsland betekenen dat met de status-quo van dat moment (1932) er eigenlijk voor Duitsland geen serieuze *Wehr-Geopolitik* te voeren viel. Mochten de kolenstations in de toekomst verkregen worden, dan had Haushofer ook al uitgedacht wat de beste plekken waren, want er bestonden *Schutzhafen* en *Ausfallhafen*. Gevaarlijk waren havens die maar één uitgang hadden naar de zee, zoals Pearl Harbor (!) en Port Arthur. Als veilig kwalificeerde hij Scapa Flow, dat maar liefst vier uitgangen telde.[312] Uitgerekend bij deze haven haalde duikbootcommandant Günther Prien in de Eerste Wereldoorlog met zijn U-47 een van de meest legendarische overwinningen in de onderzeebootgeschiedenis. Hij viel de grote Britse marinebasis aan en torpedeerde het Britse slagschip Royal Oak. Het schip zonk en 786 mensen kwamen om het leven.[313] Het einddoel van de *Wehrmeereskunde* was voor Haushofer de vrije wereldzee, vrij voor Duitsland wel te verstaan.

Een van Haushofers meest zorgvuldige studies met betrekking tot water had overigens betrekking op de rivier de Rijn. In 1930 ver-

scheen bij Kurt Vowinckel Verlag een enorme studie in drie banden, *Der Rhein, sein Lebensraum/sein Schicksal*, waarvan Haushofer samen met de Leipziger professor Kurt Wiedenfeld en de Düsseldorfer *Archivdirektor* Paul Wentzcke de samensteller was.[314] De boekwerken hadden een sterk aardrijkskundig karakter maar de eerste band was door Karl Haushofer voorzien van een voorwoord, waarin direct ook het geopolitieke, zo men wil het *Wehr-Geopolitieke*, element een belangrijke rol speelde. Hierin stond Haushofer niet alleen.

Reeds in 1924 was er van de hand van Hermann Stegemann het boek *Der Kampf um den Rhein. Das Stromgebiet des Rheins im Rahmen der grossen Politik und im Wandel der Kriegsgeschichte* verschenen.[315] De Rijn had een bijzondere klank in Duitse oren en was daarom ook in Haushofers geopolitieke visie van belang. Direct in het begin van de lijvige studie stelde Haushofer de vraag of er wetten waren die de mens konden vertellen hoe men langs een rivier als de Rijn zou moeten leven. Er paar alinea's verder spreekt Haushofer al over de *Lebensgesetze*, de levenswetten, die in zijn ogen even natuurlijk als onontkoombaar waren, wat allerlei onwenselijke dwangscenario's op politiek gebied met zich mee zou brengen. Hij wees erop dat de Rijn een historisch omstreden rivier was waar veelal door een politieke bril naar gekeken was, zoals door de Engelsman James Fairgriev, die meende dat het ontstaansgebied van de Rijn (heuvel- en bergachtig) werd afgelost door het noordelijker gelegen laagland aan de Noordzee. Fairgriev kende het gebied dus een tweedeling toe. Haushofer, die natuurlijk alles binnen het Duitse huis wilde houden, maakte op basis van 'natuurwetten' – 'die nooit liegen' – de kanttekening dat dit veel te eenvoudig was gesteld. De Rijn was geen verdelend maar juist een bindend element tussen tal van gebieden van verschillende aard, zoals Alpen en Jura, Zwarte Woud en Vogezen, Schwabenland en Lotharingen, Taunus en Hunsrück, Eifel en Westerwald om uit te monden in de *Niederrheinische Tief-Ebene* waar Nederland ook toe werd gerekend.[316]

Het zien van de Rijn als historische grens, zoals de Romeinen dat deden, was volgens Haushofer een veel te beperkte blik. Juist het land om de Rijn was voor een optimaal benutten van de macht van de rivier van groot belang. Hij uitte zijn teleurstelling over de *Raumnot* om de

Rijn en de begerige Franse blikken op deze rivier. Haushofer pleitte ook hier impliciet voor een verandering van de status-quo door de zijrivieren van de Rijn tot *Tributäre* – dus waterleveranciers – te bestempelen en te degraderen en te beweren dat deze (niet-Duitse) rivieren tot de *Territorial Gewässer* van het Rijnland behoorden. Een zo belangrijke (en mythische) rivier als de Rijn had een *Kernland* nodig, om de in Haushofers ogen hinderlijke *Parallelschaltung* van de rivieren tegen te gaan.[317]

3.11 JAPAN

Haushofers tweede paradepaardje was Japan. In 1942 volgde een journalist van *De Waag*, een groot-Diets en niet-partijgebonden fascistisch tijdschrift, een journalistiek-politieke stoomcursus aan de *Hochschule für Politik* te Berlijn. Tijdens deze cursus was er aandacht voor de internationale politieke verhoudingen. Aan de lunch kwam de student naast Haushofer te zitten en het gesprek kwam op de rol van Azië op het wereldtoneel. Haushofer meende dat Japan een bijzonder belangrijke mogendheid was maar waarschuwde tegelijkertijd dat op termijn de keuze voor Japan wel eens de verkeerde keuze zou kunnen zijn. Hij wees hierbij op de slapende reus China. Mocht die ontwaken dan zou Japan verpletterd worden onder het gewicht van deze continentale reus uit het oosten.[318]

Desondanks was Japan de keuze van Duitsland. Dit had mede te maken met het feit dat de geopoliticologen grote overeenkomsten zagen tussen Japan en Duitsland. Haushofers enthousiasme voor Japan, waar hij in 1909 en 1910 in een priesterhuis bij de Hoonji-tempel verbleef, was gebaseerd op verschillende factoren. Allereerst was daar zijn bewondering voor de Japanners als maritiem volk. Daarbij waren de Japanners een raciaal 'zuiver' volk en leden zij, evenals de Duitsers, onder andere (regionale) grootmachten die het Japanse eilandenrijk 'omsingelden'.

In veel van zijn belangrijkste werken over Japan, *Japan baut sein Reich, Dai Nihon. Betrachtungen über Gross-Japans Wehrkraft, Weltstellung und Zukunft*[319], en het minder geopolitiek getinte *Japan und die Japaner*[320] en

Japans Reichserneuerung [321] onderstreepte Haushofer het unieke van de Japanse samenleving. Japan was als eilandenrijk een prachtige synthese tussen water en land en het voerde een afwisselende politiek waarin het de voelhorens uitstak naar het continent en naar tijden waarin het terugviel tot een isolationistische politiek. De bevolkingsdruk waaronder Japan leed, leidde er uiteindelijk toe dat Japan in de 2500 duizend jaar van zijn geschiedenis meer en meer invloed verwierf op het Aziatische continent en ook op de zeeën die het eilandenrijk omringden. Het hart van het rijk vormde het zogenaamde *Stammreich* dat sterk door water was beïnvloed, waarbij Haushofer wees op de warme en koude golfstromen rond de eilanden en de binnenzeeën die Japan kent. Dit had geleid tot een 'amfibische politiek' van expansie en terugtocht. Het *Stammreich* was in die gehele lange geschiedenis nimmer bezet door vreemde mogendheden. Dit was volgens Haushofer een duidelijk bewijs van de *unbeugsamen Seelenwiderstand* van dit dappere volk dat qua karakter gestaald was door de eeuwige strijd met het water.

Naast het water als bouwend element wees Haushofer ook op de raciale factor die Japan maakte tot wat het was. Aanvankelijk was er sprake geweest van een Noord- en een Zuid-ras op Japan, zo meende hij, maar ten slotte was er een synthese tussen deze beide 'rassen' gekomen waaruit de moderne Japanners waren voortgekomen. Otto Koellreutter noemde dit in de serie *Schriften für Politik und Auslandkunde* het 'organisch samengroeien' van het Japanse volk.[322] Dit strijdlustige volk had de strijd aangebonden met het *Weltimperialismus* dat via de Westerse landen zijn opwachting maakte in de Pacific. Volgens Haushofer had deze nieuwe ontwikkeling machtspolitieke consequenties alsmede ook *rassenpolitische* gevolgen. Japan kenmerkte zich door zijn *Rassenkraft*[323] zo meende hij en nu diende een geheel ander soort raciale samenleving zich aan. Als schrikvoorbeeld droeg Haushofer Hawaï aan, waarbij hij zich beriep op een studie van ene dr. Tornau in de *Ostasiatischen Rundschau*. Volgens deze gegevens was Hawaï een '*Experimentierfeld für Rassenkunde*' en was de 'levenswil van de Polynesiërs' door de blanke invloed vernietigd. Dit had te maken met de vele gemengde huwelijken tussen de oorspronkelijke bevolking en Japanners, Chinezen, Amerikanen, Koreanen, Europeanen en negers. (Wat betreft deze laatste

groep merkte Haushofer op dat vooral zij, zeer *Kinderfreudig* waren.) Het gevolg van dit alles was wat Haushofer noemde een *Rassensalat*[324] waaruit de 'Neo-Hawaiaan' was voortgekomen.

Natuurlijk kon Japan in Haushofers ogen niet zomaar toekijken hoe deze nieuwe ontwikkelingen oprukten naar de grenzen van het duizendeilandenrijk dat al 2500 jaar lang niet door ongewenste voeten was betreden. De *Südseefrage* die zich aandiende, was voor de Japanners een gevaarlijke voorbode voor de vernietiging van dit land zoals zij dat kenden. Ook hier, zoals ook in de pan-gedachte, tekende zich een 'alles of niets'-scenario af. Japan vocht volgens Haushofer met *Selbsterhaltungsinstinkt*[325] en het bondgenootschap Berlijn-Rome-Tokio was in dezen een stap op weg naar '*das freie Meer*'.[326]

Het is opmerkelijk te zien dat Haushofer de kansen van Japan in geval van een confrontatie met het Westen opvallend positief inschatte. De Amerikaanse vloot, zo meende hij, was de traagste vloot van de wereld. De boten waren verouderd en voeren slechts 22 knopen (40 km per uur). De Japanse schepen voeren een paar knopen sneller en waren bovendien beter bepantserd. Op papier was de Amerikaanse vloot vrij sterk, maar een deel ervan voer in de Atlantische Oceaan en kon bij een *Entscheidungsschlacht* – waarover Haushofer onbekommerd schreef – van geen invloed zijn. Wel constateerde hij dat het Washington inmiddels was opgevallen dat de VS een bedenkelijke achterstand hadden op Japan, niet alleen wat betreft de conventionele oorlogsschepen, maar ook op het gebied van vliegdekmoederschepen (Amerika 2, Japan 6 stuks). In 1940 waren daarom allerlei herbewapeningsprogramma's afgekondigd en werden miljoenen dollars gepompt in de vlootopbouw. De uitbouw hiertoe was door de Amerikaanse militaire leiding goed uitgedacht.

In het *Zeitschrift für Geopolitik* schreef Klaus Mehnert in het julinummer van 1938 een opmerkelijk artikel over Amerikaanse vlootmanoeuvres in de Pacific. Volgens Mehnert dienden deze oefeningen twee doelen. In de eerste plaats lieten de manoeuvres zien hoe moderne zeestrijdkrachten vijandelijke eilanden konden helpen veroveren. Als doel was het 'vijandelijke' eiland Oahu ten noorden van de '*Rassensalat Hawaï*' gekozen. Onder admiraal Bloch slaagde een grote Amerikaanse

vloot erin het eiland 'moeiteloos te veroveren'. Doel van deze 'verovering' was de Amerikaanse senaat miljoenen dollars af te troggelen, bestemd voor de uitbouw van de nu aantoonbaar belangrijke vloot. In de tweede plaats was deze manoeuvre een duidelijk dreigement aan het adres van Japan, meende Mehnert. Er was een speciale dag van vlootbewegingen geweest, waarover niets bekend was gemaakt. Zonder twijfel, zo concludeerde Mehnert, was de Amerikaanse vloot op deze dag het Japanse eilandenrijk het dichtst genaderd.[327]

Ook de Britten en Australiërs deden wat zij konden, wat het 'omsingelingsgevoel' voor Japan (die op het vasteland ook nog China en Rusland moest vrezen) deed toenemen. Net als Duitsland dreigde voor Japan de *Einkreisung* door vijandelijke mogendheden. Haushofer wees op de versterking van Wake-island en Midway door de Amerikanen.[328] Het zouden sleutelpunten in de Pacific-oorlog worden. Japan stond met zijn rug tegen de muur, was de sleutelboodschap uit zijn *Japan baut sein Reich*, en de tijd tikte niet in Japans voordeel. Onontkoombaar tekende voor Haushofer de *Entscheidungsschlacht* zich af. In het woord lag wederom de kern uit de geopolitieke boodschap: alles of niets!

Het patroon van het vak was overal gelijk. Net als veel tijdgenoten zocht Haushofer binnen de wetenschap naar de zin van het bestaan. Met empirische kennis en methodes van denken hoopte Haushofer zijn dynamische en destructieve tijd in de greep te krijgen. Opvallend was dat Haushofer hierbij het individu en daarmee ook de ethiek buiten beschouwing liet en zich concentreerde op de onvermijdelijke processen. Hiermee zien we de persoon Haushofer ook wetenschappelijk de *Sonderweg* inslaan die ook zijn vaderland kenmerkte. Terwijl de socioloog Max Weber in diezelfde tijd de '*Entzauberung der Welt*'[329] verkondigde en meende dat het empirische denken de mens moest helpen bij het maken van zijn morele keuzes, meende Haushofer dat deze keuzes in werkelijkheid al grotendeels door de natuurlijke gesteldheid der gebieden waren gemaakt en dat de mens in wetmatige harmonie hiermee moest opereren. Juist in deze *völkisch*-wetenschappelijke benadering zag Haushofer de morele en ethische kant van zijn werk.

HOOFDSTUK 4

Haushofers invloed op het nationaal-socialisme

4.1 HAUSHOFER IN DE CANON VAN DE LITERATUUR

Met de vraag wat de invloed van Karl Haushofer was op het nazisme, stuiten we op een aantal obstakels. Zowel op het gebied van ideologie en theorie als op Haushofers persoonlijke macht en invloed die we alle nader zullen moeten bekijken. Belangrijk is vooraf in onze gedachten te nemen dat Haushofer zelf geen nazi was, althans in die zin dat hij bewust nimmer lid werd van de NSDAP, ondanks pogingen van Rudolf Hess om zijn oude leermeester van het gelijk van Hitler te overtuigen. Haushofer was een overtuigd patriot en net als Hitler (en Mussolini) gevormd door de Eerste Wereldoorlog. Hier deed hij zijn idee op om na de oorlog zijn heil niet langer in *das Militär* te zoeken maar om zijn 'levensles' – de geopolitiek – uit te dragen, waarbij hij een synthese voor ogen had tussen het universitaire leven, de maatschappij en de politiek. Maar patriottisme en nazisme waren verschillende zaken.

Haushofer deelde een zekere *völkische* mystieke opvatting over Duitsland met de bruine beweging. Ook hij vreesde het bolsjewisme en had zijn afkeer van de Vrede van Versailles en het feit dat Duitsland zijn koloniën waren ontnomen. Ook hij droeg daartoe allerlei radicale oplossingen aan. Maar Haushofer had moeite met het rabiaat antisemitisme. Daniel Goldhagen heeft het antisemitisme van de nazi's ook wel eliminatie-antisemitisme genoemd. Voor de wereldwijze Karl Haushofer waren Hitlers rassentheorieën te doldriest. In een Duitse voortrekkersrol wilde Haushofer zonder meer geloven, maar de ariërthese en bovenal het eliminatie-antisemitisme vindt men niet terug in zijn werk. Een reden daarvoor is zonder meer ook het feit geweest dat zijn vrouw halfjoods was, waardoor een zekere afstand ten opzichte

van het ariosofische aspect onontkoombaar was. Haushofer kon zich ook ergeren aan het plompe racisme van sommige nazi-voormannen en liet dit bijvoorbeeld Rudolf Hess schriftelijk weten.[330]

De relatie tussen Haushofer en het nazisme is hierdoor begrijpelijkerwijs complex. Zo complex dat de geestelijke vader van de *Lebensraum*-gedachte later werd genoemd in verband met Rudolf Hess' vlucht naar Groot-Brittannië. Deze vlucht is een van de grootste diplomatieke raadsels van de twintigste eeuw. Dit was in 1941 het eerste publieke teken van de breuk tussen het huis Haushofer en de bruine beweging. Haushofers latere opsluiting in concentratiekamp Dachau en de moord op een van zijn zonen door de Gestapo zouden het dramatische slot vormen.

Naast deze complexe persoonlijke kant aan de relatie tussen Haushofer en nazi-Duitsland zorgde ook de ingebouwde contradictie binnen de geopolitieke gedachte en het nazistische gedachtegoed voor onenigheid. De kloof die hieruit voorkwam probeerde Haushofer, die meer getalenteerd dan diplomatiek was, steeds te overbruggen. De kloof zat hem in het volgende. De geopolitiek ging bovenal uit van fysisch-geografische factoren die van grote invloed waren op mens en ruimte. Met andere woorden: Haushofer rekende minder vanuit de mens en meer vanuit de omstandigheden. Het nationaal-socialisme draaide dit om. De ariër stond hierbij als *Uebermensch* centraal, het omliggende gebied was 'zijn recht'. Het recht van de veroveraar.

Mede hierdoor blijft de perceptie van Haushofers invloed op het Derde Rijk grillig en moeizaam. Misschien daarom wordt de man die de argumentatie achter de termen *Lebensraum* en *Heim ins Reich* schiep, welke belangrijke geestelijke munitie voor de nazi's vormden, opvallend vaak vergeten in belangrijke literatuur over dit thema. In de Nederlandse literatuur komt Karl Haushofer, evenals Albrecht Haushofer, enige malen voor in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van L. de Jong.[331] F.P. ten Kate noemt Karl Haushofer slechts eenmaal in zijn tweedelige studie *De Duitse aanval op de Sovjet-Unie in 1941*,[332] maar dicht hem wel een belangrijke rol toe. Hitlers geopolitieke ideeën, zo meent Ten Kate, zouden onder invloed van Karl Haushofer zijn ontstaan en zich hebben gemengd met Hitlers eigen rassenideeën 'in nadelige zin'.[333]

Een van de meest vergaande inschattingen van Haushofers invloed is afkomstig van de Duitse historicus Michael Freund, die in zijn zesdelige *Deutsche Geschichte, von den Anfängen bis zur Gegenwart*[334] Haushofer in één adem noemt met Karl Marx. Hij constateert dat beiden ideeën hadden die te groot waren voor hun land (Duitsland) en dat daardoor hun gedachtegoed werd overgenomen door andere mogendheden (bovenal de Sovjet-Unie) die hiertoe wel het potentieel hadden.[335] In andere historische handboeken, zoals *Ploetz Deutsche Geschichte, Epochen und Daten*[336], Treue's *Deutsche Geschichte*[337] of het *Europe a History* van Norman Davies[338] ontbreekt Haushofer. Opvallend genoeg duikt een werk van Heinz Haushofer, de minst bekende van het gezin Haushofer, op in de *Bücherverzeichnis zur deutschen Geschichte.*[339]. Het gaat hier om het boek *Geschichte der deutschen Landwirtschaft im technischen Zeitalter* dat in 1963 werd gepubliceerd. De keuze voor juist deze onbekende Haushofer lijkt eerder voort te komen uit een politiek correcte keuze dan dat de werkelijke invloed van het werk de doorslag heeft gegeven. Het biografische lexicon van de Tweede Wereldoorlog van Mark M. Boatner III noemt Haushofers ideologie 'erg belangrijk voor de nazi's'. In Gerhard Schreibers *Hitler Interpretationen 1923-1983* wordt Haushofer slechts zijdelings genoemd, in andere inventariserende studies zoals van John Lukacs en Ron Rosenbaum of van Günther Stökl, specialist in de Duits-Russische betrekkingen, wordt Haushofer niet genoemd.[340]

Een groeiende schare van tijdgenoten en historici dicht Haushofer een rol toe in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog. Een van de eerste serieuze pogingen tot samenvatting van de invloed van Haushofers gedachtegoed door de geallieerden werd reeds tijdens de Tweede Wereldoorlog gepubliceerd. In een uitgave van de Oxford University Press uit 1943, *The Origins and Background of the Second World War* van C. Grove Haines en Ross J.S. Hoffman,[341] werden Haushofers ideeën de brandstof voor een wereldrevolutie genoemd en werd hij uitgebreid geciteerd. Interessant hierbij was dat het stuk dat werd aangehaald, een stuk tekst was dat stamt uit 1924, de tijd dat Hitler in de gevangenis van Landsberg am Lech *Mein Kampf* schreef.[342] In een bijdrage in *The Daily Express* van december 1939 noemde G.M. Thomson Haushofer

'de man achter Hitlers ideeën'[343] en *The New Statesman and Nation* van augustus 1939 meende dat Haushofer het geestelijke werk van Hitlers wereldrevolutie had bedacht.[344]

Reader's Digest deed er nog een schepje bovenop en meende in 1941 dat Haushofers duizend man tellende instituut (in werkelijkheid had Haushofer enkele tientallen medewerkers en collega's) in München, Hitlers stappen had gedicteerd.[345] *Foreign Affairs* noemde Haushofer in 1943 de *ghostwriter* van *Mein Kampf*.[346] Ook de Franse ambassadeur in Berlijn André François-Poncet[347] wees op de invloed van Haushofer (en Kjellén) op Hitler, evenals Gauleiter Rudolf Jordan.[348] *Die Neue Weltbühne* van januari 1940 meende dat alles wat Hitler deed het programma was van de generaal en geopoliticoloog Karl Haushofer.[349]

De bekende historicus Stefan Zweig schreef in zijn boek *Die Welt von Gestern*[350] dat hij de twee kanten van Haushofer had gezien. Deze 'kaarsrechte magere man met benig gezicht en scherpe adelaarsneus, die uit een beschaafde goed-burgerlijke familie kwam', zette hem aanvankelijk op het verkeerde been. Hij leek Zweig aanvankelijk vooral een Spengleriaan maar later begreep Zweig de gevaren van Haushofers *Lebensraum*-gedachten. Volgens Zweig was dit een 'filosofische dekmantel voor naakte agressiedrang' en begreep hij de reacties in de straten van München toen hij de naam Haushofer liet vallen: 'O, die Hitlervriend?'[351] Zijn tijdgenoot en Azië- en Rusland-kenner Klaus Mehnert was veel milder en meende in zijn memoires dat Haushofer toch boven alles een patriot was en een tegenstander van de dictaatvrede van Versailles.[352] Dit laatste aspect wordt ook benadrukt door de Brit James Douglas-Hamilton, neef van de man naar wie Hess in Schotland vloog. Voor hem was Haushofer vooral een 'patriottistische officier' die 'vocht tegen Versailles' en de geopolitiek 'het geografisch geweten van de staat' had gemaakt.[353] De Krefeldse geopoliticoloog Paul Kleinewerfers meende dat Haushofer de naar binnen gerichte Duitsers (hij sprak van *Binnendeutschen*) de wereld introduceerde, om zo herhalingen van 1914-1918 te voorkomen.[354] Ook een lange rij historici, onder wie Werner Maser, Reinhard Opitz, John Toland, Bruno Hipler, Donald Norton en Max Weinreich hebben Haushofer een niet onbelangrijke rol toebedeeld.[355]

De historicus Dietrich Bronder noemde Haushofer in 1975 'een van de interessantste figuren' uit de tijd van het nationaal-socialisme en een belangrijke exponent van de theoretische school van het regime.[356] Ulrich Ante noemde hem in het gerenommeerde wetenschappelijke tijdschrift *Erdkundliches Wissen* 'Duitslands belangrijkste geopoliticoloog'.[357] Niet meer dan logisch is ook de aandacht die de relatie Hess-Haushofer opleverde in verschillende werken over Rudolf Hess of het tijdvak waarin Hess een belangrijke rol speelde, onder andere van de hand van Hans-Günter Richardi, David Irving (die zwaar steunt op Hans-Adolf Jacobsen) en het meer journalistiek getinte duo Roger Manvell en Heinrich Fränkel.[358] De laatste jaren zijn hier nog de meer occult gerichte teksten aan toegevoegd, wat Haushofer een *new age*-(internet)reïncarnatie opleverde.[359]

Om Haushofers invloed in het Derde Rijk te kunnen bestuderen moet er eerst duidelijkheid zijn over de belangrijkste doeleinden van het nazisme. Vandaag de dag lijkt dit een open deur, maar de zaak ligt gecompliceerder dan deze in eerste instantie lijkt. Duitse beroepsdiplomaten, want we zullen ons vooral moeten richten op de buitenlandse politiek van het Derde Rijk, werden in de loop van het Hitler-regime in toenemende mate gefrustreerd door de vreemde mengeling van machiavellistische machtspolitiek en politiek dogmatisme die bij Hitler elkaar op een grillige wijze opvolgden. Zowel voor de Duitse beroepsdiplomaten, zoals blijkt uit de herinneringen van Rudolf Rahn en Peter Kleist[360], als voor de Duitsland omringende landen leverde dit soms een tegenstrijdige politiek op, waar Hitler meer dan eens garen bij spon. Naarmate echter de oorlog vorderde en Hitler, zeker na de start van operatie-Barbarossa in de zomer van 1941, zijn einddoel naderde, verloor deze zijn soepelheid en werd het *Weltanschauungs*-element in de oorlog snel groter.

4.2 ANTISEMITISME

De *Weltanschauung* was de werkelijke kern van Hitlers ideeëngoed. In verband met het onderzoek naar de invloed van Haushofer is het van

belang te constateren dat deze kern van Hitlers gedachtegoed reeds in het begin van de jaren twintig zijn definitieve vorm had gekregen, in de tijd dat Hitler en Haushofer met elkaar in contact stonden. Toch zou het tot eind jaren zestig duren voordat de kernpunten van Hitlers wereldbeschouwing door historici herkend en benoemd werden. De oorzaak van dit alles was het feit dat Hitlers geschiedenis de geschiedenis is van zijn onderschatting, zoals de Duitse historicus Karl Dieter Bracher het treffend verwoordde.[361] Harold Laski meende ten onrechte in 1921 dat Hitler principeloos was, Hermann Rauschning vond dat de bruine revolutie bovenal een 'nihilistische revolutie' was en voor Allan Bullock (1953) ging het Hitler vooral om de macht. Georg Lukácz meende dat Hitler geen 'gesloten ideeënsysteem' had en A.J.P. Taylor zag Hitler toch bovenal als een extreem machiavellistisch politicus. Het was de Duitse historicus Helmuth Heiber die de grote sprong maakte door te stellen dat Hitler en het nationaal-socialisme identiek waren.

In 1969 kwam de Duitse historicus Eberhard Jäckel met een baanbrekend werk, *Hitlers Weltanschauung*, waarin hij de kernpunten van Hitlers gedachtegoed helder onder woorden bracht. Hitlers ideologie bestond uit twee componenten: het meest bekend waren zijn rassenideeën die zouden uitmonden in de *Endlösung*, de vernietiging van de joden. Zijn tweede doelstelling was de verovering van *Lebensraum* in het Oosten.

Deze constatering viel ongeveer samen met de 'ontdekking' – ook rijkelijk laat – van de holocaust als historisch onderzoeksthema. In 1964 had Raul Hilberg zijn grote studie van de holocaust afgerond.[362] Collega's hadden hem gewaarschuwd dat dit onderzoek het 'einde van zijn universitaire carrière' zou betekenen, maar toen de studie eenmaal uit was, zorgde het voor een vloedgolf van nieuwe studies die Martin Broszat een *Nacherlebnis* noemde.[363]

Haushofers problematische relatie met de joden begint met zijn geloof in de dolkstootlegende. De dolkstootlegende en de vrede en het gevoel dat men alleen het boetekleed aanhad. De Vrede van Versailles (vooral de Duitse *Alleinschuld*) deed weinig recht aan de historische waarheid en deze was ook al zoek in de dolkstootlegende. Brede kringen binnen de Duitse politieke elite en ook 'de man in de straat' geloof-

den niet dat het Duitse leger aan het front verslagen was. Integendeel, antipatriotten hadden het leger verraderlijk in de rug gestoken, zoals Erich Ludendorff het letterlijk zei in een interview met een Britse krant. De daaropvolgende revolutiepogingen in Beieren hadden op Haushofer een onmiskenbare antisemitische invloed. Als man van het Beierse militaire establishment waren de internationalistische ideeën van de joodse Kurt Eisner en zijn (tevens vaak joodse) medestanders, een onbegrijpelijk fenomeen.

Haushofer was vervlochten met het romantisch-*völkische* idee – inclusief de Duitse Middeleeuwen en de Duitse voortrekkersrol in de wereld. De anti-houding van een deel van de joodse Duitsers plaatste hij dan ook in het 'andere kamp', samen met de ideeën van de Franse Revolutie, het communisme, het liberalisme en de pan-Europa-gedachte van Coudenhove-Kalergi. In feite dook hier bij Karl Haushofer een aantal elementen op van de verschillende varianten van antisemitisme die in Duitsland welig tierden in die jaren.

Een relatief kleine of zelfs te verwaarlozen rol speelde een aantal, bovenal religieus en economisch getinte verdachtmakingen aan het adres van de joden, zoals de jood als godsmoordenaar, de rituele moordenaar, de pleger van bloedschande, de woekeraar, de lichamelijk inferieure jood en de jodin als erotische verleidster. Veel sterker ontwikkeld waren Haushofers verdenkingen dat joden onderdeel waren van een groot wereldcomplot, de *Dunkelmänner* van hun tijd: de jood als laffe verrader, maar ook als intellectueel en kapitalist, communist en Israëliet (zionist).

Ook vertegenwoordigden de joden *der Urbantype*, de grootstadse verleider van het *völkisch*-agrarische Duitsland; de 'Duitse denker uit de bossen' – de filosoof Hans Joachim Beyer sprak van '*Walddeutsche*'.[364] De geograaf P. Schöller heeft in 1982 Haushofer beticht van '*Grossstadt feindlichkeit*', waarin we *völkische* sentimenten kunnen zien.[365] Ook de *Ostjude* speelde in Haushofers gedachten een kwaadaardige rol, we herinneren zijn opmerking over Lenin, de *Gewaltmensch*, en zijn (joodse) handlangers, die 'niet gekwalificeerd' waren, en eigenlijk 'kleermakers' waren. Hen ontbrak het caesarengevoel dat een leider moest hebben. Zijn leerling Rudolf Hess schreef in zijn universitaire opstel letterlijk

dat het nieuwe Duitsland vrij moest blijven van de invloed van joden en vrijmetselaars.

Haushofer zelf is nooit erg concreet geworden in zijn antisemitische beschuldigingen. Nimmer kende zijn pen de toon van een Anton Zischka, die in zijn geopolitieke studie *Englands Bündnisse, Sechs Jahrhunderte britischer Kriege mit fremden Waffen* openlijk sprak van *der Pakt mit den Juden*.[366] Ook de *Protocollen van Zion*, het meest gebruikte 'document' (een vervalsing) om het joodse complot tegen de wereld te 'bewijzen', werd door Haushofer niet als bewijs aangehaald. Dergelijke gedachten, die in Duitsland door Alfred Rosenberg werden geïntroduceerd, waren Haushofer te expliciet.

Haushofer liet zich als man van de wereld minder snel verleiden tot generale benoemingen van de joden en uitte zijn kritiek bovenal in meer persoonlijke zin. Vooral Kurt Eisner moest het hierbij ontgelden, waarbij Haushofer voortdurend diens joodse achtergrond (Eisner-Salomonsky/Kosmanowsky) benadrukte. Blijkbaar ondersteunde dit voor Haushofer de stelling dat Eisner een *Fremdkörper* binnen zijn *völkische* idee van Beieren was. Eisner als de man die alles vertegenwoordigde wat Haushofer verafschuwde: de internationalist, de communist, de anti-Duitser die Beieren wilde afscheiden, de complotdenker die met de Fransen gemene zaak wilde maken, de grootstadse intellectueel met verre vrienden in Moskou. In *Mein Kampf* vinden we deze gedachten ook terug. Hitler sprak over de 'internationale jood Eisner' die het katholieke Beieren probeerde op te zetten tegen het protestantse Pruisen terwijl de joden zich vergenoegd in de handen wreven. Eisner 'werkte in opdracht', zoveel was voor Hitler zeker.[367]

Haushofers fixatie op namen, wat hij niet alleen bij Eisner maar ook bijvoorbeeld bij de communistische leiders in Rusland had, geeft inzicht in Haushofers angst voor geheime machten – zoals de vrijmetselarij. Deze angst deelde hij met Hitler, die de vrijmetselarij, samen met de pers, als de twee geheime wapens van het jodendom zag.[368] Een dergelijke fixatie is eigenlijk niet zo vreemd als we beseffen dat het Groot-Duitse en ariosofische ideaal in Beieren ook grotendeels gedragen werd door min of meer ondergrondse organisaties, zoals het Thulegenootschap. Sommigen menen dat Haushofer hier lid van was,

anderen niet, maar het is onmogelijk dat Haushofer als lid van de *inner circle* het bestaan van deze organisatie ontgaan zou zijn. De 'mimicry-joden', de onherkenbaar geassimileerde joden, zullen mogelijk ook tot zijn 'spirituele wereld' hebben gesproken, waar het zoeken naar verborgen waarheden achter de zichtbare werkelijkheid een belangrijk bestanddeel was. Ten dele zouden we dit kunnen opvatten als een aspect van religieus getinte anti-joodse gevoelens bij Haushofer.

Het gevaar van de 'mimicry-joden' was dat zij door het aannemen van andere (arische) namen onzichtbaar de Duitse samenleving konden binnendringen. Om de onzichtbare vijand zichtbaar te maken werd op 15 september 1941 de gele jodenster ingevoerd.[369] De naamsontmaskering leidde tot vreemdsoortige debatten en speculaties in Duitsland. Goebbels vroeg zich af of zijn politieke opponent Robert Ley niet in werkelijkheid Robert Levy heette en Carl von Ossietzky vroeg zich op zijn beurt af of Goebbels niet eigenlijk Goebbeles heette. Duitsland was in de ban van *Nathan Kohn, der wunder Sohn* en dat leverde soms paranoïde situaties op.[370]

Dat uitgerekend de pan-Europeaan Coudenhove-Kalergi een verdedigingsboek voor de joden schreef, zal Haushofer in zijn achterdocht tegen alles wat internationalistisch was niet hebben verbaasd. Coudenhove-Kalergi probeerde in zijn *Das Wesen des Antisemitismus* dat in 1935 verscheen een aantal theorieën over het jodendom te ontkrachten. Zo benadrukte hij dat de geheime joodse machtspositie in de wereld sterk overdreven werd door te wijzen op de volstrekte armoede waarin veel Galicische en Algerijnse joden leefden. Ook wees hij op het harmonische samenleven van joden en Turken in Turkije, waarmee hij de bal terugspeelde naar de antisemieten. Hun antisemitisme was niet zozeer het gevolg van joodse acties, maar van paranoïde denkbeelden van het gastland.[371]

In het *Zeitschrift für Geopolitik* werden de joodse leiders verschillende malen slechte eigenschappen toegedicht. Zo werd de brute wijze waarop de oorlog in het oosten verliep 'verklaard' door de militaire politiek die Trotzki – een van de 'mimicry-joden' – had geïntroduceerd; de wetteloze *Freischärler*.[372] Verder was een van de redenen waarom de Verenigde Staten tegen Duitsland mobiliseerden het antisemitisme

van Berlijn.[373] Niet onbelangrijke raciale aspecten vormden ook het karakter en de volksaard die hele volkeren werden toebedeeld door Haushofer en het *Zeitschrift für Geopolitik*. Frankrijk werd in de *völkische* ogen van het tijdschrift een volledige exponent van zijn revolutie. Het land was niet meer meegeëvolueerd met zijn tijd, wat zich, zo meende Wolfgang B. von Lengerecke symboliseerde in het zich verschuilen achter de Maginotlinie als een bescherming van het bestaande. De Franse Revolutie was misschien van *epochaler Bedeutung* geweest, maar de voortrekkerstijd van Frankrijk was voorbij.[374] In een ander nummer van het tijdschrift werd de Britse minister Disraeli laatdunkend *der alte Jude* genoemd.[375]

Haushofers anti-joodse gevoelens zijn ook van belang als we kijken naar het gebied van zijn grootste interesse: Midden-Europa. Uitgerekend in dit *vielvölker* deel van Europa vormden de joden het cement tussen de volkeren. Daarbij waren zij een van de weinige minderheden met wie de Duitsers in hun eigen taal konden communiceren. Niet voor niets zagen bijvoorbeeld de Polen aanvankelijk in 1939 de joden als de Duitse vijfde colonne in hun land.[376] Ook Haushofers gedachte dat het voor de toekomst van het *Kontinentalblock* Europa tussen Duitsland en Rusland zou gaan, bracht het joodse vraagstuk naar voren. De strijd met de Sovjet-Unie was niet alleen een onoverkomelijke krachtmeting tussen twee natuurlijke dingers naar de macht, maar ook de botsing tussen twee wereldbeschouwingen. Dat Haushofer zich geen illusies maakte over het communisme zagen we ook in zijn ongepubliceerde stuk *Gedanken eines Optimisten*, uit 1944.

Hoewel dus een aantal antisemitische labels op Haushofer toepasbaar zijn, hadden deze geen directe invloed op de ideeën van Hitler of op diens politieke programma. In het *Zeitschrift für Geopolitik* wordt veelal meer gekozen voor een sterk sociaal-darwinistische aanpak dan voor een dogmatisch-racistische aanpak. In zekere zin zat er ook een kloof tussen de vooraf bepaalde raciale kwaliteiten, en de fysisch-geografisch bepaalde eigenschappen van een volk zoals Haushofer die zag. Maar beide ‘kampen’ speelden leentjebuur bij elkaar, wat ook mogelijk was aangezien de rassendefinitie binnen het Derde Rijk altijd zeer vaag bleef. Deze discrepantie leverde van twee kanten druk op. Er wa-

ren geopoliticologen die vonden dat Karl Haushofer en het *Zeitschrift für Geopolitik* meer afstand moesten nemen van de rassenleer, zoals Richard Hennig betoogde in het voorjaar en de zomer van 1938. Maar er waren ook bruine ideologen die meenden dat het tijdschrift de rassenleer dermate negeerde dat men het communistisch getint vond.[377] Haushofer schipperde tussen deze kampen. Ook de ongemakken welke hij ondervond als gevolg van zijn halfjoodse vrouw maakten dat Haushofers rassenideeën slechts een zwakke reflectie vormden van het officiële gedachtegoed van nazi-Duitsland. Dit tekende zich af in de wijze waarop het *Zeitschrift für Geopolitik* met deze thematiek omging. Wel was het antisemitisme van anderen geen reden voor Haushofer om met mensen te breken.

Toen Rudolf Hess in 1924 Spandau kon verlaten, bood Haushofer hem een baan aan als wetenschappelijk assistent op de universiteit. Haushofer had Hess zijn politieke activiteit vergeven. Toen Hess na de heroprichting van de NSDAP in 1925 ervoor koos privé-secretaris van Hitler te worden, betekende dat voor Haushofer een teleurstelling maar geen breuk.[378] Hess balanceerde tussen zijn beide boegbeelden en zowel Haushofer als Hitler was op 20 december 1927 getuige bij diens huwelijk dat in kleine kring bij uitgever Hugo Bruckmann werd gevierd.[379] Ook Haushofers werkzaamheden in de buitenlandse politiek, waar hij Hess vertegenwoordigde, tonen aan dat Haushofer vanwege het antisemitisme geen principiële beslissingen nam. Typerend in deze zaak mag ook zijn bewondering voor Erich Ludendorff worden genoemd, die samen met zijn tweede vrouw, dr. Mathilde von Kemnitz, een sterk antiklerikale en antisemitische beweging had opgericht, de *Tannenbergerbund*, die het tegendraadse tijdschrift *Am heiligen Quell Deutscher Kraft* uitgaf.[380] Dit blad stond bol van de samenzweringstheorieën en maakte gewag van het geloof in de dolkstootlegende. Het hoorde tot het *Umfeld* van de *inner circle*, waarbinnen Haushofer meer was dan een *bystander*, om met Hilberg te spreken.[381]

4.3 *LEBENSRAUM*

Veel belangrijker was Haushofers invloed met betrekking tot het tweede aspect van de nazi-ideologie, *Lebensraum*, dat Eberhard Jäckel in beeld bracht. In wetenschappelijke kring gaat het debat nog altijd door, wie nu precies de bedenker was van de term *Lebensraum*. Woodruff D. Smith wijst bovenal naar Friedrich Ratzel, en waarschijnlijk ook wel terecht.[382] Haushofer heeft de term nimmer voor zich opgeeïst, dat deden naoorlogse historici voor hem. Ratzel werd door Haushofer niet gezien als concurrent. In de praktijk was Karl Haushofer de man die de gedachten van Ratzel en Kjellén bij een breed publiek introduceerde. Haushofer was vooral het twintigste-eeuwse boegbeeld van de *Lebensraum*-filosofie en de man die het begrip rijp maakte voor introductie als actueel politiek gegeven. Het was ook binnen Haushofers periode dat de *Lebensraum*-filosofie zijn specifieke lading kreeg, waarbij, zoals Smith opmerkt, racisme en *völkische* ideeën meer en meer een legitimatie vormden voor deze expansiepolitiek. Smith spreekt reeds vanaf de wilhelminische periode van een *Lebensraum*-politiek, maar aan deze aanpak kleven bezwaren. De expansiepolitiek van het wilhelminische tijdperk is in de allereerste plaats sinds Fritz Fischers *Griff nach der Weltmacht* uit 1961 en zijn latere *Hitler war kein betriebsunfall* (1992) tot aan zijn dood op 1 december 1999 een blijvend onderdeel van debat.[383] En daarbij was de explosieve combinatie van *Lebensraum* en Hitlers rassenpolitiek bovenal een kernmerk van de nazi-periode.

Hitlers en Haushofers politieke drijfveren ontsproten uit dezelfde bron, de Eerste Wereldoorlog. Hitler vertelde later altijd dat hij in november 1918 politicus was geworden. Dit was feitelijk gezien niet juist, maar emotioneel sloeg hij de spijker op de kop. Het waren zijn frustraties over de *Siegfrieden* (Brest-Litowsk) en de *Schandfrieden* (Versailles) die hem aanzetten tot zijn daden. Vanaf het begin was oorlog hierbij een vanzelfsprekend middel.[384] In vroege partijprogramma's werd al duidelijk wat de nazi's onder buitenlandse politiek verstonden: 'Zusammenschluss aller Deutschen auf Grund des Selbstbestimmungsrecht der Völker zu einem Gross-Deutschland.'[385] Aanvankelijk leek Hitlers idee over de buitenlandse politiek van Duitsland te zweven tussen revisionisme

van de vrede, de Duitsers *Heim ins Reich* en een aarzelende *Ostpolitik*. Aarzelend omdat Hitlers antipathie jegens Rusland vooral uitging naar de joden die naar zijn idee de macht over Moskou verworven hadden. Op 27 juni 1920 meende Hitler dat samenwerking met Rusland pas mogelijk zou zijn als 'das Judentum abgesetzt wird'.[386]

Er was bij Hitler verder sprake van een zwevend beeld van de Slavische bevolking, die enerzijds als een slachtoffer werd gezien van joodse onderdrukking, anderzijds meer en meer ook tot een rassenvijand werd. Dat gold ook voor de Polen. De nationaal-socialistische filosoof Hans Joachim Beyer meende bijvoorbeeld dat Polen werd geleid door 'magnaten, renegaten en *Mischlinge*', die weliswaar een *Herrschaft* uitoefenden maar geen *Führung* en joden voor een grap en een grol tot in de tiende generatie belasting kwijtscholden.[387] Het is typerend voor het Derde Rijk dat er nimmer eenduidig werd gekozen tussen de twee standpunten. Een zeer duidelijk voorbeeld hiervan was het boek *Klinzy* over de gelijknamige plaats van de hand van Walter Engelhardt, waarin de auteur laat zien 'hoe goed' het deze stad met ijverige boeren ging sinds zij was bevrijd van het bolsjewisme (lees joden).[388] Anderzijds werd de Slavische bevolking snel tegen de Duitse bezettingsautoriteiten opgezet wegens hun harde optreden tegen de bevolking en het laten sterven van miljoenen Sovjet-krijgsgevangenen.

Jäckel meent dat Hitlers definitieve besluit met betrekking tot Oost-Europa in Landsberg am Lech is genomen. Wie *Mein Kampf* (of zijn zogenaamde 'tweede boek' – dat geschreven werd in 1928 maar pas na de oorlog werd uitgegeven) erop naslaat, kan niet anders dan dit beamen. Hitlers onzekerheid was weg. Hij had zijn beslissing genomen; de oorlog in het oosten was onontkoombaar. Vooral in hoofdstuk 14 (tweede band), *Ostorientierung oder Ostpolitik,* is Hitler zeer specifiek. Hij meende dat het vraagstuk van het Oosten het belangrijkste was binnen de Duitse buitenlandse politiek en dat het de *testcase* zou zijn voor de jonge nationaal-socialistische beweging om te laten zien dat zij de juiste keuze zou maken en deze ook zou kunnen uitvoeren.[389] Geheel in het teken van de geopolitiek stond Hitlers definitie van de buitenlandse politiek die nazi-Duitsland zou moeten volgen: 'Die Aussenpolitik des völkischen Staates hat die Existenz der durch den Staat zusammenge-

fassten Rasse auf diesem Planeten sicherzustellen, in dem sie zwischen der Zahl und dem Wachstum des Volkes einerseits und der Grösse und Güte des Grund und Boden andererseits ein gesundes, lebensfähiges, natürliches Verhältnis schafft.'[390] Het was een typische pan-redenering. 'Nur ein genügend grosser Raum auf dieser Erde sichert einem Volke die Freiheit des Daseins', voegde Hitler er nog aan toe.[391]

Wat betreft de omvang van het grondgebied moest Duitsland volgens Hitler niet alleen naar het heden kijken, maar ook naar de toekomst en voor volgende generaties gebied veiligstellen. De machtspolitieke sterkte hing volgens Hitler (geheel naar geopolitieke visie) samen met de geografische positie van Duitsland.[392] Hitler zag in de eerdere Duitse oriëntatie op het Oosten een voorbeeld: *Ostmark*, Oost-Elbische gebiedsuitbreiding en de wilhelminische focus op Brandenburg-Pruisen, zonder welke Duitsland nooit een rol had gespeeld. Deze 'oostgerichtheid' werd dan ook het belangrijkste punt op het programma van de Duitse buitenlandse politiek.[393] Wat Duitsland nu nodig had, was de kracht om *kühn* en *zielbewusst* de uitbreiding van zijn grondgebied na te streven.[394] De tijd van de burgerlijke politiek en het *Hurra-Patriotismus* was hiermee definitief voorbij. De nieuwe buitenlandse politiek mocht niet sentimenteel zijn. Staatsgrenzen werden door mensen gemaakt en gebroken![395] Hitler sloot zijn betoog af met een echte pan-gedachte: Deutschland wird entweder Weltmacht oder überhaupt nicht sein.[396]

Voor de verovering van het nieuwe grondgebied verwees Hitler naar Rusland en diens invloedssfeer.[397] Interessant is het hierbij dat Hitler opmerkt dat het noodlot Duitsland ook een vingerwijzing in deze richting heeft gegeven. De bolsjewistische revolutie had de 'Germaanse' bovenlaag uitgeroeid en het gebied 'zijn intelligentsia ontnomen'. In de plaats daarvan waren volgens Hitler de joden gekomen die op den duur het rijk niet in stand zouden kunnen houden. Het Russische rijk stond op instorten. Duitsland stond voor een nieuwe *Alexanderzug*: met ploeg en zwaard zou Duitsland het nieuwe land veroveren.[398]

Hitler had zijn besluit dus reeds in 1923-1924 genomen. Haushofer lijkt op dat moment nog te twijfelen en zeker niet zo resoluut te zijn als Hitler in zijn conclusies. Hitler heeft zijn besluit op drie argumenten gefundeerd:

1. Vanuit een soort sociaal-darwinistische, malthusiaanse visie; door toenemende bevolkingsdruk moest Duitsland zijn grondgebied uitbreiden, en net als in het verleden en in de toekomst was Oost-Europa de meest voor de hand liggende oplossing.
2. Er waren ideologische redenen; het bolsjewisme werd als ideologische concurrent van het nationaal-socialisme gezien.
3. Strijd tegen Rusland na 1917 betekende strijd tegen het jodendom dat Hitler in *Mein Kampf* bestempelde als de '*Gegensatz zum Arier*'.[399]

Karl Haushofer stond het dichtst bij het eerste argument van Hitler, de sociaal-darwinistische redenen, die pleitten voor een gebiedsuitbreiding. Ideologie speelde hierbij een ondergeschikte rol, want Haushofers geopolitiek zag de dwingende redenen tot pan-politiek vooral vanuit de geopolitieke omstandigheden en niet vanuit het type regime. Haushofer volgde hierbij, minder beïnvloed door de andere twee argumenten van Hitler, een machiavellistische politiek waarbij Rusland als een machtsfactor kon worden gezien, die men via pacten kon uitspelen tegenover Frankrijk en met name Groot-Brittannië. Rusland dus als bondgenoot of tegenspeler.[400]

Haushofer publiceerde meermaals over een mogelijk pact tussen Duitsland, Rusland en Japan (*Der Kontinentalblock*) dat volgens hem fataal zou zijn voor de Brits-Franse machtspositie in de wereld. De herinnering aan de comfortabele Rapallo-dagen, de *comradeship in misfortune* zoals Winston Churchill het aanduidde,[401] zal hierbij ongetwijfeld een rol hebben gespeeld. Deze uit 1922 stammende Duits-Russische samenwerking was een 'trauma' voor Frankrijk geweest, zoals de Franse historica Renata Bournazel terecht opmerkte. Nationalistische kringen (*Bloc National* met Poincaré) meenden een groot Duits-Russisch complot te zien tegen de wereldvrede, waarbij Duitsland ruimschoots kon putten – men sprak van 'koloniseren' – uit de Russische grondstoffenvoorraden. Een politiek-militaire alliantie tussen Berlijn en Moskou gaf wind in de zeilen van een gevaarlijk militair revanchisme. Antisemieten uit Frankrijk meenden zelfs dat er een deal was gesloten tussen de joods-marxistische leiding in Moskou en het Duits-semitisme van Walther Rathenau. Rathenau had immers,

zo meende *L'Action française* reeds tijdens de Eerste Wereldoorlog een soort 'staatssocialisme' ingevoerd. Ook bracht men in herinnering dat de keizer destijds Lenin had 'gekocht', waarmee de vroege banden tussen de communisten en Berlijn 'bewezen' waren.[402] Naarmate het antibolsjewisme in nazi-Duitsland steeds sterker werd en dit sentiment overduidelijk de koers bepaalde van het regime, lijkt Haushofer meer overtuigd te zijn geraakt dat aan een eindstrijd niet te ontkomen was. Haushofers kritiek hierbij op de Sovjet-Unie ging bovenal uit naar de oorlogszucht van het communisme en de 'wetmatigheden' van de botsende *Lebensräume* en (wederom) minder naar het joodse element.

Hitlers reeds zeer vroege gedachten over een uiteindelijke aanval op de Sovjet-Unie weerhielden hem er niet van in de tussentijd gewoon met Moskou samen te werken. Dit maakte dat de afgekondigde '*Kampf gegen den Weltbolschewismus*' van 31 maart 1937 vooral een papieren tijger was.[403] Weliswaar heette het in dit besluit dat de strijd tegen het bolsjewisme de hoofdlijn van de Duitse politiek was, maar in de praktijk werd de 'anti-komintern' vooral erg praktisch en weinig principieel uitgelegd. Dit had alles te maken met het feit dat de anti-kominterngedachte niet als bron van wereldwijd enthousiasme uitpakte en het in de praktijk Duitsland eerder isoleerde dan versterkte. Het niet benutten van de diplomatie en strategische kansen van het anti-kominternpact lijkt ten dele ook te zijn voortgekomen uit diplomatieke en militaire tegenslag van Stalin. De Sovjet-Unie leed een zwaar prestigeverlies toen duidelijk werd dat zij bij het Verdrag van München geen zeggenschap had. Daarbij hadden grootschalige zuiveringen in het Sovjet-leger plaatsgehad en had het leger een modderfiguur geslagen in de oorlog met Finland, eerder succes in Azië ten spijt. De Sovjet-Unie leek naar de periferie van Europa te zijn gedrongen. Daarom onderschatte Hitler Moskou. Volgens Hitler was het een verrot bouwsel, waarvan men slechts de deur hoefde in te schoppen en alles zou in elkaar storten.[404]

Het opportunistische karakter van Hitlers Rusland-politiek heeft recentelijk bij sommige historici, zoals Oscar van Heffen,[405] tot het idee geleid dat ideologische factoren eigenlijk nauwelijks een rol speelden in Hitlers aanvalsbesluit in 1941. Barbarossa zou slechts het gevolg zijn geweest van Hitlers opportunisme en de machtsconstellatie die

voortkwam uit de mislukte *Blitz* op Groot-Brittannië. Maar dit staat in fel contrast met alle aanwijzingen die we hierboven besproken hebben. Van Heffen keert met zijn stelling eigenlijk terug naar de tijd van Trevor-Roper en Bullock, de jaren dat men nog zocht naar Hitlers *Weltanschauung* en eigenlijk twijfelde of er naast Hitlers grenzeloos opportunisme nog wel iets anders te vinden was. Dat was, om met de historicus Bracher te spreken, de grote onderschatting van Hitler in de historiografie, die deels tot vandaag de dag voortduurt. Hitler greep als volleerd politiek tovenaar zijn kansen en zijn ondergeschikten waren vaak het spoor bijster. Dat had ook alles te maken met de wijze waarop de Duitse buitenlandse politiek versnipperd was over concurrerende instanties, zoals we reeds zagen bij de activiteiten van Haushofer in de adviesraad. Hierdoor bestonden er in de politieke uitvoering en richtlijnen veel tegenstrijdigheden en was de politieke lijn vaak niet duidelijk. Maar toen operatie-Barbarossa eenmaal werd ingezet, was het helder dat Hitler in Landsberg duidelijke taal had gesproken. Zijn politieke zigzagbeleid en strategische flexibiliteit verdwenen als sneeuw voor de zon. Hitler had zijn tanden gezet in *zijn* oorlog...

Met de dagelijkse gang van zaken in de buitenlandse politiek had Haushofer weinig te maken. De erefuncties waarin Hess hem naar voren had geschoven, waren al evenzeer papieren tijgers als het antikominternpact. Haushofers invloed was dan ook vooral te vinden in geestelijke munitie die hij en zijn instituut en tijdschrift hadden aangeleverd en waarin parallellen met het gedachtegoed van de nazi's zichtbaar waren. Zo'n overeenkomst was bijvoorbeeld zichtbaar in de wijze waarop Hitler verwees naar de *Alexanderzug*. Door te verwijzen naar Alexander de Grote, gaf Hitler aan te geloven in een *consistentie* in de Duitse oorlogssituatie met het Oosten.

In zijn overzichtswerk over de historiografie rond Hitler vroeg de Amerikaan John Lukács[406] zich in 1997 af of de periode Hitler-Duitsland een kort fragment of een episode vormde. Voor Hitler was dit duidelijk: een episode.[407] Dit sloot aan bij ideeën die ook in het *Zeitschrift für Geopolitik* werden verkondigd. Otto Muck had in zijn artikel *Der Sinn von fünftausend Jahren Kampf im Osten* uit oktober 1942 de veldtocht van 1941 'gelegitimeerd' door haar in een 'historische context' te plaatsen.[408]

Meermaals maakte Hitler in *Mein Kampf* melding van het feit dat de boeren in Rusland weer orde op zaken moesten stellen. De benadrukking van de term 'boer' was een typisch *Blut und Boden*-argument waarvan de nazi's zich bedienden. In documenten uit die tijd kunnen we ook lezen dat de Vikings Hitler al voorgingen naar het Oosten, als *Bäuerlicher Seefahrer*.[409] Dat was een soort combinatie tussen de ideeën van de trotse zeevaarders van Haushofer en de koppige soldatenboer van Richard Walther Darré, die droomde van het nieuwe boerendom, als 'levensbron van het noordras'.[410] In de ogen van de nazi's waren afstammelingen van deze Germaanse Vikings eeuwenlang de intelligentsia en adel van Rusland geweest maar nu vermoord door de Slavische massa, geleid door de communisten.

Ook de Baltenduitser Alfred Rosenberg bediende zich in zijn *Der Mythus des 20. Jahrhunderts* van het argument der continuïteit, maar voegde hier raciale theorieën aan toe. Hij beriep zich hierbij op het feit dat er al van oudsher een directe link had bestaan tussen de ariërs in India en die in het Westen. Het kastenstelsel in India (deels gebaseerd op rassenverschillen) zou zijn ingevoerd door arische veroveraars en hij pleitte er dan ook voor de landbrug naar het Oosten (de spoorlijn Berlijn-Bagdad-Bombay) te herstellen. Hij bediende zich hierbij van hele en halve waarheden en esoterische kennis, waarbij hij zich, bij zijn verwijzingen naar Atlantis als oer-*Heimat* van de ariër, sterk had laten inspireren door de oermoeder van de *new age*-beweging, de theosofische leidster Helena Petrovna Blavatsky.[411]

Ook de *Reichsführer-ss* Heinrich Himmler ging uit van de continuïteitsgedachte. Tot en met 1939 had hij als speciale raadgever de esotericus Karl Maria Wiligut in dienst, een runenspecialist, die Himmler had aangeraden de Wewelsburg bij Paderborn te kopen als epicentrum van de ss. Wiligut, ook wel bekend onder de naam *Weisthor* (*weis* = van *wissen*; weten en Thor = god, dus 'wetende god') was tot dit inzicht gekomen wegens een oeroude sage over de slag bij de berkenboom, die zou hebben plaatsgehad in de directe omgeving van de Wewelsburg. Destijds waren daar de Magyaren gestopt. Nu moest vanuit deze burcht wederom de slag met de Hunnen (communisten) worden gevoerd. Himmler bevorderde deze zonderlinge raadgever tot de rang van *ss-Brigadeführer*, wat gelijk stond aan een divisiecommandant.[412]

4.4 BLOKVORMING

Haushofers geopolitieke ideeën klinken ook door in verschillende fragmenten uit Hitlers tafelgesprekken die bewaard zijn gebleven. Op 17 oktober 1942 meende Hitler dat men de aziatische steppe moest 'europeaniseren'. Er moesten wegen worden geconstrueerd opdat kolonisten zich konden vestigen in het gebied. Op 13 oktober zei hij dat Rusland belangrijk was als woonruimte voor de overtollige bevolking in Europa. Niet alleen voor Duitsland, maar ook voor de andere Germaanse landen van Europa. Ook kwam de economische plundering van het land meermaals ter sprake. Hitler meende dat er geen grotere autarkie dan Europa bestond, en dat de natuurlijke rijkdommen van Rusland hierbij een cruciale rol speelden. De verkregen rijkdommen zouden, geheel conform Haushofers theorieën, over het water (rivieren) naar de kern van het nieuwe Europa, Duitsland, vervoerd kunnen worden. De Donau zou hierbij een hoofdrol vervullen. Deze rivier was via de Zwarte Zee met de Dnjepr en de Don verbonden en zo zouden de rijkdommen westwaarts vloeien.[413]

Opvallend in deze bewaard gebleven notities is het gemak waarmee Hitler rekende op één aaneengesloten Europa, een *Kontinentalblock*. In zijn bekende Hitler-biografie meende Werner Maser dat Hitler onder Duitse leiding een Europees blok wilde vormen. Doel daarvan was het weerstaan van de Verenigde Staten[414]: de klassieke geopolitieke gedachte, het *Heartland* versus de *Weltinsel*! Ook wat betreft de oorlog in het westen bediende Hitler zich van typische geopolitieke pan-gedachten. Bij zijn toespraak, gehouden op 10 mei 1940 in Berlijn, meende Hitler, terwijl de kanonnen aan het westfront bulderden, dat de Britten en Fransen driehonderd jaar lang de vereniging van Duitsland in de weg hadden gestaan. Dat Duitsland systematisch zijn *Lebensgüter* waren onthouden en dat die nodig waren om 80 miljoen mensen te voeden. Hitlers tijdverwijzingen geven aan dat hij ook hier uitging van de continuïteitsgedachte. Zo meende hij dat Frankrijk de afgelopen tweehonderd jaar Duitsland al 31 maal was binnengevallen.[415] Hitlers continuïteitsdenken was geen politieke farce, het leefde werkelijk in zijn gedachten. Het *Heim-ins-Reich*-streven was geen politieke kapstok. Op

18 mei liet hij officieel aankondigen dat Eupen, Malmédy en Moresnet weer bij het Duitse Rijk hoorden; gebieden die slechts van emotioneel belang waren.[416] Voor Hitler was het een onderdeel van de '*wieder Erhebung des deutschen Volkes*', de revisie was *naturnotwendig*.[417]

Een ander gemeenschappelijk element met betrekking tot *Lebensraum* was de wederzijdse afkeer van zowel Hitler als Haushofer van de Entente-vrienden in het Oosten, de landen die als gevolg van Versailles, St.-Germain en Trianon het levenslicht hadden gezien. Haushofer beschuldigde, zoals we hebben gezien, verschillende van deze politici van logelidmaatschap en geheime intriges, typisch pan-Europeanen van het slag van Coudenhove-Kalergi, samenspanners tegen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. De kleine Entente bevond zich volgens Haushofer in zijn *Weltpolitik von Heute* volledig in de klem van de Entente-machten en de Volkenbond. Het was tot 'wonderlijke afhankelijkheidsmodellen gekomen', meende hij.[418] Doordat Tsjechoslowakije als een soort vliegdekschip 'Duitsland in stak', was het mogelijk geworden 'over Duitsland heen te schieten', wat Haushofer voor zeer gevaarlijk hield. Het binden van de kleine Entente-machten, Tsjechoslowakije, Roemenië en Joegoslavië, behoorde tot dezelfde strategie die de Verenigde Staten en de Volkenbond in Zuid-Amerika volgden; daar waren de zogenaamde ABC-landen (Argentinië, Brazilië en Chili) de steunpilaren van de Westerse Wereldorde geworden.[419] Haushofer stond niet alleen in zijn zorgen. Ook dr. Otto Strasser, geen Hitler-vriend, meende dat Duitsland het *Sperrfort* Tsjechoslowakije ernstig onderschatte, zeker gekoppeld aan een snelle Franse mobilisatie. Hij voorspelde zelfs de nederlaag voor Duitsland in de komende oorlog als het hier mis mocht gaan, wat niet onaannemelijk was voor Strasser.[420] Somber was Haushofer ook over Joegoslavië, het *Trag-Skelett* dat daar was ontstaan, een *zusammengesetzter Staat*, zoals velen het zagen, dat was voortgekomen uit die 'Liebe zum Gegenstand' zoals Haushofer in het voorwoord van Josef März' boek *Jugoslawien. Probleme aus Raum, Volk und Wirtschaft* schreef.[421]

Door hun ontstaansgeschiedenis waren deze landen inderdaad verbonden aan Frankrijk, dat probeerde door deze druk op Duitsland het Duitse gevaar voor de toekomst weg te nemen in een veiligheidscollec-

tief. Hitler wist dit echter te omzeilen door een toenadering tot Polen tot stand te brengen. In 1934 werd een vriendschapsverdrag met Polen gesloten, waardoor tijd werd gewonnen om de dienstplicht in te voeren (1935) en een eerste vuurproef te doorstaan (Spaanse Burgeroorlog 1936). Het sterker wordende Duitsland werd hierdoor een steeds zwaardere opponent voor het Westen en Hitler kon zijn vrije hand in het Oosten afdwingen, althans voorlopig. Voor Tsjechoslowakije was dit de doodsteek en op termijn had Hitler de Polen niet veel te bieden, hoewel Hitler en Haushofer beiden een zekere sympathie koesterden voor de *völkisch*-nationalistische elementen in Polen en de halsstarrige politiek van Pilsudski en kolonel Beck.[422]

4.5 *LEBENSRAUM* EN RASSENLEER

Het verschil zat hem echter in de groeiende raciale factor. F.J. Los had reeds gewezen op het Scythische element in de Slavische mens.[423] Hitler voegde daar de jood aan toe. Op ariosofische wijze plaatst hij de ariër lijnrecht tegenover de jood. Iets wat zich ook al vertaalde in de bovenstaande continuïteitstheorieën: de eerlijke plattelandsman tegenover de grootstadse jood, *der Urbantyp*, die de Slaven met hun 'nomadische inslag' – die zij zelf ook 'nauwelijks konden onderdrukken' – inzetten tegen het Westen. De joodse woonachtigheid in de steden had *an sich* niets geheimzinnigs, het was simpelweg een gevolg van het feit dat joden in het verleden geen grond mochten bezitten, waardoor in Duitsland in 1910 67 procent van hen in de stad leefde, tegen 27 procent van de totale Duitse bevolking.[424] Aan de andere kant waren de nazi's wonderlijk genoeg weer trots op het feit dat de Slavische 'boerenkinkels' vaak 'de stedenbouwers van het oosten' waren.[425]

De meest expliciete combinatie van zijn drang naar *Lebensraum* en zijn ariosofische taken stelde Hitler in een vroeg geschrift, een interview met zijn enige erkende leermeester, Rosenberg-ontdekker en uitgever van *Auf gut deutsch*, Dietrich Eckart in *Der Bolschewismus von Moses bis Lenin*. De lezer zal zich direct afvragen welk bolsjewisme Hitler dan in de bijbelse dagen bedoelde? Het antwoord is dat Hitler het joden-

dom en het bolsjewisme volledig gelijkstelde. In de nieuwe tijd was de strijd tussen nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie dezelfde strijd als die tussen Germanen en joden in het verleden. Op de achtergrond, maar daar zullen we in deze studie niet verder bij stilstaan, speelden daarbij Hitlers antiklerikale gevoelens ook nog een rol: het christendom werd door hem gezien als een dissidente vorm van het jodendom. In praktijk was dit de ultieme pan-gedachte, van een alles-of-niets-strijd. Strijd was, zoals de onderzoeker Frank Ebeling ook benadrukt, voor Hitler een doel op zichzelf, in tegenstelling tot Haushofer. [426] Het lijkt erop dat Hitler later spijt kreeg (zoals hij dat ook had van *Mein Kampf* en een later geschrift dat hij nimmer uitgaf) van zijn openlijke bekentenissen in dit interview met Eckart en hij liet Eckarts boekje na diens dood uit de handel nemen.[427]

Het raciale denken doorspekte ook Hitlers denkbeelden met betrekking tot het Westen. Churchill was, getuige Hitlers uitspraken in zijn tafelgesprekken, een pop aan een joods touwtje (21 oktober 1941). Hitler kenmerkte zich ook door een zekere bewondering voor Groot-Brittannië, wat ook bij Haushofer het geval was. De Slag om Engeland was 'niet Hitlers idee', meent de Britse historicus A.J.P. Taylor en had 'nimmer zijn belangstelling'.[428] In de tafelgesprekken van 7 januari 1942 beweert Hitler dat de gewone Brit hem eigenlijk wel begreep. Hij had nog nimmer een Brit ontmoet die niet ook vond dat Churchill, die 'lawaaierige journalist', niet goed bij zijn hoofd was. De gewone Brit begreep dat Duitsland – en dit is interessant – vocht tegen het bolsjewisme om de hegemonie van Europa. De gewone Brit zou bij een val van Duitsland deze taak overnemen. Hitler meende dan ook dat de dagen van de 'pro-joodse' Churchill geteld waren en dat Groot-Brittannië zich spoedig op zijn echte belangen zou moeten concentreren, want Londen had slechts te verliezen in dit conflict.[429]

4.6 BEWONDERING VOOR HET BRITSE WERELDRIJK

Deze ideeën van Hitler sloten aan bij de ideeën van de Duitse geopolitiek. In het *Zeitschrift für Geopolitik* werd, zoals we hebben gezien,

meermaals het einde van het oude koloniale tijdperk afgekondigd. Het Britse wereldrijk, volgens de geopoliticologen (met enige nijd) het enige echt letterlijke wereldrijk, met zijn mondiale steunpunten en mandaten vertoonde haarscheurtjes. In januari 1942, de historische dagen waarin Hitler de slag om Moskou streed en de Verenigde Staten tot de oorlog waren toegetreden, meende hij dat door het verlies van Singapore de positie van Groot-Brittannië snel verder zou verzwakken.[430]

De vernietiging van het Britse wereldrijk was niet zozeer het doel van Hitler. Hij hield het, zo vertelde hij in zijn tafelgesprekken, voor mogelijk dat Groot-Brittannië zich zou terugtrekken uit het conflict om haar (overzeese) belangen veilig te stellen.[431] Diep in het Duitse hart van Haushofer en Hitler was er eigenlijk grote bewondering voor de Britse prestaties. Haushofers *Alldeutsche* ideeën werden in feite door de Britten toegepast voor hun eigen volk. Zoals we zagen schreef Erich Obst in het *Zeitschrift für Geopolitik* over de *europäisierung* van Afrika door de Britten[432], het was dezelfde uitdrukking die Hitler gebruikte voor zijn veroveringen in het Oosten. De haat-liefdeverhouding van Berlijn tot Londen strekte zich over een langere Duitse periode uit. De Duitse keizer Wilhelm II was door zijn moeder zeer pro-Brits opgevoed, maar zijn Pruisisch-chauvinistische inborst en omgeving bogen deze liefdesgevoelens om in een bittere concurrentiestrijd. Alfred Rosenberg, altijd zeer resoluut in zijn meningen, herzag verschillende malen zijn visie op Groot-Brittannië. Enerzijds zag hij het land als verjoodst en behept met een logementaliteit. Anderzijds zag hij het land als zijnde raszuiver en arisch. Hans Grimm, auteur van het melancholieke boek dat de ziel van deze dagen blootlegde, *Volk ohne Raum*,[433] meende zijn *Englische Rede*[434] te moeten openen met een zeer typerend citaat van Hegel: 'Tragik ist der Konflikt, nicht zwischen Recht und Unrecht, sondern zwischen Recht und Recht.'

Een belangrijk punt van geopolitiek inzicht dat Hitler blijkens *Mein Kampf* reeds in een vroeg stadium omhelsde, was zijn kijk op de grenzen. Voor Haushofer was dit een belangrijk thema, waarbij hij voortdurend wees op de natuurlijke factoren waaraan een grensbepaling moest voldoen. Het is belangrijk te constateren dat Hitler zich (geheel in de geopolitieke traditie) niet bekommerde om het herstel van de

grenzen van 1914 – wat hem vanaf het begin af aan dus duidelijk meer maakt dan een revisionist – maar dat hij nieuwe grenzen nastreefde. De oude grenzen uit 1914 waren niet 'logisch' in Hitlers ogen en door 'toeval' ontstaan.[435] Het gevolg daarvan was dat Duitslands militair-geografische positie zeer ongunstig was, ingeklemd tussen Frankrijk en Rusland, en men werd ook nog eens geconfronteerd met de Britse vloot. Net als Haushofer verwees Hitler hierbij naar de ongunstige kustlijn die Duitsland had om de maritieme krachtmeting met de Britten aan te gaan.[436]

4.7 AZIË

Grote gelijkenis was er tussen de Duitse politieke relatie met Azië en de dubbelzinnige houding die Haushofer jarenlang aannam in dezen. China was hierbij steeds de grote belofte en Japan de praktische keuze. De relatie met beide landen was zeer pril, gezien het late ontstaan van Duitsland. In China stond Pruisen, men sprak van *Pa-lang-ting-p'u* (Brandenburg) in 1853, vooral bekend om zijn porselein (!) dat even goed zou zijn als het Chinese porselein. Ook sprak men in China met lof over de prachtige kerken en kathedralen van Duitsland.[437] In Japan ontstond er grote consternatie toen Pruisen in mei 1860 probeerde diplomatieke banden aan te knopen met Japan. Toen de Japanse afgevaardigde vroeg wie die Duitse *Zollverein* nu precies was en hoorde dat het om dertig afzonderlijke gebieden ging, was er grote verbazing en verwarring aan het hof. Het uitzoeken van de vraag wie nu eigenlijk die Duitsers waren, nam enkele jaren in beslag.[438] De start van de diplomatieke betrekkingen tussen China en Pruisen verliep al even moeizaam. Toen minister Guido von Rehfues naar China voer, beschoten de Pruisische schepen drie Deense boten in Chinese territoriale wateren. China bevroor hierop de relatie met Pruisen voor enkele jaren.[439]

Maar op den duur moest men elkaar wel ontdekken. China vormde hierbij voor Duitsland al snel een aantrekkelijke afzetmarkt voor (eind)producten, terwijl China grondstoffen kon leveren aan Duitsland. Maar net als Karl Haushofer was Berlijn toch ook vooral

geïnteresseerd in wat China geopolitiek voor Duitsland kon betekenen. In 1877 was de eerste diplomatieke post van China in Berlijn geopend en na een aantal jaren verplaatste de ambassade zich naar de prestigieuze Kurfürstendamm, wat een signaal was voor serieuze toenadering en samenwerking. De Duitse veroordeling van de Japanse agressie jegens China in Korea in 1895 werd in China met enthousiasme ontvangen. Toch was het een verkeerde gedachte dat de Duitse keizer Wilhelm II hiertoe was overgegaan vanwege zijn pro-Chinese sympathieën. De keizer wantrouwde eenvoudigweg de wijzigingen in de machtsconstellatie in de regio en waarschuwde meermaals tegen het 'gele gevaar', of dat nu van Japan of China kwam. De gebeurtenissen in 1896-1897 en 1900, gedurende de Duitse bezetting van de baai van Kiaochow en Tsingtao alsmede de Duitse deelname aan het neerslaan van de Bokseropstand, waarbij negentienduizend Duitse soldaten tot in de Verboden Stad doordrongen, verslechterden de verhoudingen tussen China en Berlijn.

Ook een van de belangrijkste intermediairs tussen Azië en Berlijn, Alexander von Falkenhausen, zweefde tussen zijn fascinatie voor het onmetelijke China en het gedisciplineerde Japan. Deze opvattingen komen sterk overeen met Karl Haushofers visie. Net als bij de Münchener geopoliticoloog koos Falkenhausen, die jarenlang militair attaché was in Tokio, uiteindelijk voor Japan, omdat Japan zo duidelijk het Westen imiteerde wat het inschatten van dit land als machtscomponent gemakkelijker en betrouwbaarder maakte.

Maar tot aan de Eerste Wereldoorlog spande het erom welke kant Duitsland op zou gaan. Er was zelfs een Duitse universiteit in China opgezet, om Chinezen Duits te leren. Vanaf 1912 was er ook een Chinese faculteit te Berlijn. Toen in 1937 de vijandelijkheden tussen China en Japan uitbraken, aarzelde Hitler de betrekkingen met China te schaden. Daarvoor was de handelspositie van het grote rijk (ruim 436 miljoen inwoners in 1938) te belangrijk. De Chinese import bedroeg in 1938 699,3 miljoen mark waarvan 133 miljoen mark uit Duitsland afkomstig was. De totale export van China bedroeg 516,7 miljoen mark waarvan 114 miljoen mark naar Duitsland ging.[440] Daarmee was de Chinese handel met Duitsland veel groter dan die met Japan. Japan

importeerde uit Duitsland jaarlijks voor 75 miljoen mark en exporteerde voor 24 miljoen mark. Maar de directe potentie van de Japanse markt was aanzienlijk groter dan die van China. De totale import van Japan bedroeg 2624,9 miljoen mark, de export 2584,5 miljoen mark.[441]

Toch koos Hitler uiteindelijk voor Japan. De beweegredenen waren zowel praktisch als ideologisch van aard. Praktisch in die zin dat met het meer Westers georiënteerde Japan eenvoudigweg gemakkelijker was samen te werken. Aanvankelijk, bij de eerste toenadering tussen Berlijn en Tokio, meende de Duitse denktank rond Canaris (inlichtingen buitenland) en Blomberg (ministerie van Defensie) nog dat er op haushoferiaanse wijze een samenwerkingsverband zou kunnen ontstaan tussen Duitsland, Japan en Groot-Brittannië ter intoming van China en Rusland.[442] Toen de verhoudingen tussen Groot-Brittannië en Japan echter verslechterden omdat Londen de uitbouw van de Japanse vloot wantrouwde, kwam het tot een bijna vanzelfsprekende toenadering tussen Japan en Duitsland.

Hoewel Hitler in *Mein Kampf* niets heeft geschreven over zijn Aziëpolitiek had hij wel een zekere waardering voor Japan. Japan was een eiland zonder joden, meende hij, wat vanuit de nazi-visie natuurlijk een pre was en om de Aziaten met zijn rassendenkbeelden niet te veel te schofferen, werd toch vooral benadrukt dat het ging om een *Verschiedenartigkeit* en niet zozeer om een *Verschiedenwertigkeit* der rassen. Het laatstgenoemde boze etiket werd 'slechts' geplakt op de verhouding tussen ariërs en joden.[443] Een belangrijke ideologische component was het feit dat Hitler Japan zag als een belangrijk lid van het anti-kominternpact. Hitler had bewondering voor de *Yamado damashi*, de Japanse geest, het doorzettingsvermogen en hun zendingsgeloof.

Op een 'Japandag' in 2000 in Trier gehouden, meende de Duitse historicus Christian W. Spang dat Hitlers bewondering voor Japan mede kwam door de invloed van Haushofer. Dat Hitler kennis had van in elk geval enkele van Haushofers publicaties over Japan – en dat was een hele reeks, beginnende met *Dai Nihon* – bleek onder andere uit een brief van Rudolf Hess, waarin hij schreef dat Hitler bezig was in Haushofers *Japanbuch* (welk is onbekend). Ook uit Hanfstaengls memoires, waarin Hitler zich over Japan uitliet als een '*Volk ohne Raum*',

net als de Duitsers, was volgens Spang het gevolg van de invloed van Karl Haushofer. Terecht meent Spang dat Haushofers invloed groter was op het ministerie van Buitenlandse Zaken dan die van Von Ribbentrop. Deze laatste voelde wel voor een 'dubbelstrategie' jegens Moskou en Tokio, waardoor de *Kontinentalblock*-gedachte in zicht kwam. Ook is wel eens gemeend dat Haushofer een 'geestelijke patent' had op het Molotov-Ribbentrop-pact. Dat Von Ribbentrop Haushofer serieus nam moge blijken uit een dagboeknotitie van Martha Haushofer op 24 september 1939 waaruit opgemaakt kan worden dat Haushofer was gepolst voor een ambassadefunctie in Japan. Andersom was er ook interesse. Een groot aantal titels van Haushofer, waaronder *Bausteine*, *Weltmeere und Weltmächte*, *Geopolitik des Pazifischen Ozeans*, *Dai Nihon*, *Japan baut sein Reich* en natuurlijk *Der Kontinentalblock* werden in het Japans vertaald. *Bausteine* zelfs tweemaal en *Geopolitik des Pazifischen Ozeans* zelfs driemaal, wat is terug te voeren op het feit dat Japan twee instituten voor geopolitiek had, die hun eigen uitgaven verzorgden.[444]

Maar bij Hitlers Japan-beeld gingen ideologie en praktische politiek hand in hand. Het anti-kominternpact had natuurlijk zijn wortels in de nazi-ideologie die een sterke relatie tussen het bolsjewisme en het jodendom benadrukte. In praktijk was het anti-kominternpact bovenal ook een anti-Sovjetpact dat het directe gevolg was van de toenemende invloed van de Sovjet-Unie in Mongolië, het Russisch-Franse bijstandsverdrag uit mei 1935 en het uitbreken van de Spaanse Burgeroorlog, dat gezien werd als revolutie-export.

Haushofer stond niet alleen in zijn fascinatie voor Japan. Niemand minder dan de *Reichsführer-ss* Himmler was een groot bewonderaar van de krijgshaftige Japanners. In 1937, dus nog lang voordat er een directe militaire 'noodzaak' was voor een steunbetuiging aan Japan (na de aanval op Pearl Harbor in december 1941) liet Himmler in een *Sonderdruck* voor het ss-blad *Schwarze Korps* de brochure *Die Samurai* van de hand van Heinz Corazza verschijnen. Natuurlijk was Himmlers insteek meer raciaal dan die van Haushofer; de Japanners waren zeer raszuiver en hielden vast aan hun oude wetten, wat hun 'voortreffelijke eigenschappen' verklaarde. Ook was het trouwbeginsel voor de ss zeer

interessant. Corazza riep de 47 samoerai van Ako in herinnering die hun meester wreekten nadat deze beledigd was in het paleis van een andere vorst. Deze had daarop zijn wapen willen trekken, maar was door de bewakers overmeesterd. Op het trekken van het wapen stond de doodstraf en deze straf wilden Ako's samoerai wreken.

4.8 DIRECTE CONTACTEN EN DE VREDESMISSIE VAN RUDOLF HESS

Naast de uitwerkingen van Haushofers ideeëngoed moeten ook nog zijn directe persoonlijke contacten en politieke invloed gewogen worden in de vraag naar Haushofers invloed op het Derde Rijk.

In *Mein Kampf* zijn duidelijk tekenen van geopolitiek denken waarneembaar bij Hitler en als we ons de geschiedenis uit de gevangenis van Landsberg weer voor de geest halen, waar *Wahlsohn* Hess grote hoeveelheden boeken van Haushofer ontving; onder andere het *Zeitschrift für Geopolitik* en het standaardwerk van Friedrich Ratzel, dan is het niet minder dan logisch dat deze of Hess of rechtstreeks ook Hitler zelf onder ogen zijn gekomen. Ook in persoonlijke ontmoetingen met Hitler zal Haushofer hem op de vruchten van zijn geopolitieke werk hebben gewezen. Voor Haushofer was het immers een missie die hij te vervullen had. Zijn enorme vitaliteit, ondanks zijn wankele gezondheid, zal zonder twijfel niet geheel zonder uitwerking zijn gebleven op Hitler. Zij deelden in elk geval de eerste mythe van de Duitse *Sonderweg*-these en de lessen die zij beiden trokken waren sterk gelijkluidend. *Mein Kampf* staat letterlijk bol van de *völkische* demagogie, zoals het ontbreken van de nationale trots[445] dat Hitler een *Erbfehler* noemde[446], het gebrek aan energie van de Duitsers, het te pacifistische karakter van hen, het gebrek aan nationalistische opvoeding en de ergernis over het grote gehalte aan hoera-patriottisme in Duitsland.[447]

Op het persoonlijke vlak is het tussen de twee echter nooit wat geworden. Hitler had een ingebouwd wantrouwen tegen wetenschappers en koos liever voor adepten als Rudolf Hess om zich mee te omringen. Hitlers adjudant Julius Schaub meende dat buiten Landsberg Hitler en Haushofer elkaar nog zo'n tienmaal hebben gezien. Van een echt

innig contact was dus geen sprake, ondanks enige correspondentie en vriendelijke kaarten van Hitlers kant en een bezoek ook van Albrecht Haushofer aan Hitler. Haushofer zal Hitler vooral gesterkt hebben in een basisgedachte die hij al had, zijn woede jegens de Entente en de kleine Entente, zijn angst voor het communisme en kapitalisme als *wesensfremde* machten die het *völkische* Duitsland bedreigden. Binnen de eerste Duitse mythe, de *völkische* mythe, konden de twee elkaar vinden. Het ariosofische pad ging Hitler grotendeels alleen.

Nu is het over het algemeen moeilijk Hitlers leermeesters te leren kennen. Hij erkende ze meestal eenvoudigweg niet, omdat de *Führer*, van God gezonden, natuurlijk geen aardse leermeester had. Haushofer vormde hierop geen uitzondering. Maar niet onaannemelijk lijkt het feit dat Hitler de *Grossraum*-ideeën van Haushofer alsmede zijn op dit punt zeer gepolariseerde pan-gedachte van het zijn of het niet zijn geprojecteerd heeft op de geschiedenis (de expansie naar het Oosten, zoals in *Mein Kampf* benoemd) alsmede de toekomst van Duitsland. Waar Haushofer theoretiseerde, had Hitler zijn beslissing reeds lang genomen. Haushofer had Hitler hiermee op een 'voorsprong' gezet en moest zelf inlopen. Hij liet hierbij op den duur zijn oude stokpaardjes meer en meer vallen, want Haushofer was toch aanvankelijk vooral een traditionele koloniezoeker geweest. Iemand die de historicus Woodruff D. Smith een traditioneel imperialist zou noemen. Haushofer lijkt zelf soms niet geheel begrepen te hebben hoe destructief zijn ideeën zouden uitwerken. Daarvoor moest de kaart verschuiven, niet in Oost-Afrika, maar in het *Kernraum*-Europa.

Een ander punt van invloed van Haushofer was diens betrokkenheid bij de vlucht van Rudolf Hess naar Schotland in 1941. De betrokkenheid van Haushofer in deze wonderlijke diplomatieke stap laat zich verklaren door Haushofers persoonlijke strijd tussen zijn geloof in de *völkische* mythe en zijn afkeer van de arische mythe. Reeds vanaf de zomer van 1940 was het Rudolf Hess namelijk duidelijk geworden dat er een nieuwe grote militaire operatie op stapel stond: operatie-Barbarossa, de Duitse aanval op de Sovjet-Unie. Na de laatste 'vredestoespraak' van Hitler op 19 juni 1940 in de Kroll-opera te Berlijn was

het stil gebleven in Londen. Duitsland voerde zijn Blitz, maar deze zou spoedig vervaagd worden door een Blitzkrieg in het Oosten. Op 15 juli had Winston Churchill de legendarische bloed-zweet-en-tranentoespraak gehouden waarin hij onderstreepte dat Groot-Brittannië zou vechten tot de overwinning, en begin september deden de Verenigde Staten Groot-Brittannië een substantiële militaire leverantie. Eind augustus troffen Rudolf Hess en Karl Haushofer elkaar in de Beierse Alpen. In deze historische dagen werden beiden gekweld door grote twijfel. Weliswaar was de oorlog in het Westen glorieus verlopen, maar er dreigde, nog voor de afronding van het conflict met Groot-Brittannië, een nieuw conflict in het Oosten. Het gevolg hiervan was een tweefrontenoorlog.

Haushofer had zich tot dan toe niet ontpopt als een antioorlogsman. De overwinning op Frankrijk, met 'slechts' veertigduizend man Duitse verliezen – Marc Bloch sprak van '*l'etrange défaite*'[448] – vormde in zijn ogen een *Wiedergutmachung* van het Verdrag van Versailles, een revanche. Duitsland had het eigen lot weer in handen genomen en daarmee was de *völkische* wedergeboorte van Duitsland een feit. Met Groot-Brittannië leefde Haushofer in een haat-liefdeverhouding. Er was grote bewondering voor Groot-Brittannië, maar ook lieten revanchegedachte en koloniale naijver zich hier gelden. De dreiging van een nieuw conflict in het Oosten zorgde ervoor dat men over deze factoren heen stapte. Het *Kontinentalblock* van Haushofer en van Kjellén voorzag immers niet in een tweefrontenoorlog, want het was duidelijk dat het communistische Rusland natuurlijk niet tot het anti-kominternpact kon toetreden, al had Von Ribbentrop hierover gegrapt toen hij het Molotov-Ribbentroppact in Moskou tekende. Met de oorlog in het Oosten stond een *Weltanschauungskrieg* op het punt van uitbreken. Het zou de grootste en meest diepgaande krachtmeting van Duitsland worden, de meest ideologische oorlog van Hitler. De oorlog die hij reeds in *Mein Kampf* had aangekondigd en die sterk ariosofisch beargumenteerd zou zijn.

Rudolf Hess, ingeklemd tussen zijn beide 'leermeesters', vroeg Haushofer om raad. Kon een oorlog met Groot-Brittannië niet beëindigd worden met de hulp van een Engelsman – bijvoorbeeld de Schotse

hertog Hamilton – op neutraal terrein? Karl Haushofer, die in de loop der jaren steeds vermoeider was geraakt van zijn niet-aflatende productie, en verteerd werd door zijn zorg over de koers van Duitsland, besloot deze vraag door te spelen aan zijn zoon Albrecht Haushofer. Rond 9 september 1940 kwamen ze bij elkaar in Bad Gallspach en hier herhaalde Hess zijn verzoek om bemiddeling via Hamilton. Albrecht Haushofer toonde zich pessimistisch. Duitsland had, in Albrechts ogen, het vertrouwen van Londen verspeeld.[449]

Als vertrouwensman van zowel Hess als Von Ribbentrop was Albrecht Haushofer vele malen in Groot-Brittannië en Londen geweest, zeker vanaf het moment dat Von Ribbentrop daar was aangesteld als Duits ambassadeur. Deze had daar direct veel sympathie verloren door tijdens zijn audiëntie bij de Britse vorst de Hitler-groet te brengen. Kort daarvoor had Von Ribbentrop, tijdens de Rijn-crisis van 1936, geprobeerd de banden tussen Londen en Berlijn aan te halen. Von Ribbentrop was 'van goede wil', maar even onhandig als koppig in zijn streven succes te behalen. Hij zette voor de tweede maal foutief in op Stanley Baldwin, 'de' Britse conservatief, met wie hij meende een band van 'volledig vertrouwen' te hebben.[450] Kort na het aan de macht komen van Hitler was Von Ribbentrop erin geslaagd om via Baldwin in contact te komen met de toenmalige premier MacDonald. Hierbij had Von Ribbentrop aangedrongen op een sterke Duits-Britse band. Von Ribbentrop was in de wolken toen hij vertrok, maar MacDonald noteerde in zijn dagboek dat men moest oppassen voor Duitsland, 'dat als een verwend kind zijn zin wilde hebben'.[451]

Ook in Stanley Baldwin had Von Ribbentrop zich vergist. Deze was helemaal niet geïnteresseerd in buitenlandse politiek en zag dit terrein van werkzaamheden als het exclusieve veld der diplomaten.[452] Als Von Ribbentrop slim was geweest, had hij zijn inspanningen ook overgelaten aan beroepsdiplomaten, maar wederom probeerde hij in 1936 Baldwin, die volgens hem 'net als Hitler was'[453], tot een ontmoeting met de *Führer* aan te sporen. In april had Ribbentrop hiertoe al een 'vredesvoorstel' van Hitler gelanceerd, maar Buitenlandse Zaken, middels Anthony Eden, waarschuwde Baldwin dat het Von Ribbentrops bedoeling was Londen en Parijs uit elkaar te drijven, en Baldwin wees

Von Ribbentrops verzoek beleefd af. Deze keerde zijn Engeland-politiek verbitterd de rug toe en legde zich toe op een ander (onhandzaam) project: het anti-kominternpact.[454] Maar tot Von Ribbentrops eigen schrik benoemde Hitler hem kort na dit debacle tot ambassadeur in Londen. Vriend en vijand in nazi-Duitsland bekritiseerde deze beslissing en zelfs nazi-adept Unity Mitford meende dat dit een *joke* was[455], maar Hitler liet zien dat hij een paladijn op deze positie belangrijker vond dan een kenner van het vak.

Op dit dieptepunt van de Brits-Duitse betrekkingen vond er echter een gebeurtenis plaats die Albrecht Haushofer in zijn *Talleyrand*-rol bracht: de Olympische Spelen van 1936. Tijdens de Spelen kwam Albrecht Haushofer namelijk in contact met de markies van Clydesdale, die vanaf 1940 de Duke of Hamilton werd (zoals we hem verder zullen noemen). Hamilton had reeds kennisgemaakt met de moeilijke persoonlijkheid van Von Ribbentrop tijdens een diner bij Lord Londonderry ten tijde van de Rijn-crisis. Als jongste lid van het parlement en avonturiervlieger (hij vloog als eerste over de Mount Everest waarover hij in avontuurlijke boeken berichtte) was Hamilton zeer geïnteresseerd in de rol van het nieuwe Duitsland in de internationale machtsconstellatie. Vooral de nieuwe in het geheim opgebouwde luchtmacht van Duitsland sprak tot zijn verbeelding. Tijdens een van zijn bezoeken aan Duitsland was hij 'per ongeluk' geland op een van de geheime Duitse militaire luchtbases bij Mannheim.[456] Een onverschrokken man dus, die plezierig verrast werd door de open geest van Albrecht Haushofer, die direct al grappend op zijn neus wees en vermeldde dat 'deze niet arisch was'.[457] Met veel meer flair uitgerust dan de stijve Von Ribbentrop begreep Albrecht Haushofer direct dat hier een unieke kans lag op een nuttig contact in de Duits-Britse betrekkingen. Hamilton was niet alleen een veelbelovend politicus, maar ook een goede bekende van Churchill en MacDonald en andere vooraanstaande politici. Albrecht benutte de uitstekende contacten van zijn vader en Hess om Hamilton een plezierige rondleiding te geven langs verschillende beroemde eenheden van de Duitse luchtmacht, zoals het Richthofen-Squadron, dat in de Eerste Wereldoorlog nog onder bevel van Hermann Göring gevlogen had. Tevens introduceerde hij Hamilton

bij Milch, de man die de Duitse luchtmacht moest doen herleven.

Tot een ontmoeting tussen Hess en Hamilton kwam het niet. Tijdens het grote galadiner van 11 augustus 1936 ter gelegenheid van de Olympische Spelen, waar Hamilton en Hess aanwezig waren, zat de Duke naast Robert Ley. De band tussen Albrecht Haushofer en Hamilton werd echter dermate hecht dat zij later de sleutel tot de Hess-vlucht zou gaan vormen. Hamilton zocht Haushofer op tijdens zijn skivakanties op het continent, en Albrecht bezocht Hamilton in Schotland op zijn landgoed Dungavel en werd zelfs uitgenodigd bij zijn huwelijk met Lady Elizabeth Percy in Edinburgh.[458] In april 1938 was Albrecht voor het laatst te gast bij Hamilton. Een zwaar gefrustreerde Von Ribbentrop was inmiddels teruggekeerd naar Duitsland en Albrecht Haushofer schreef een zwaarbeladen rapport over de Brits-Duitse betrekkingen toen hij weer terug was op het continent. Hij voorzag de oorlogsschaduw die snel naderde.

Hess' ijzeren wilskracht zette, na de ineenstorting van Frankrijk en aan de vooravond van operatie-Barbarossa, de vredesbesprekingen met Groot-Brittannië weer op de agenda tijdens de ontmoeting in Bad Gallspach. Ondanks alle gemiste kansen in het verleden zette Albrecht Haushofer zich aan het werk en schreef een memorandum met de titel *Gibt es noch Möglichkeiten eines deutsch-englischen Friedens?* Het vraagteken aan het einde van de titel was veelbetekenend. Albrecht stuurde dit *Denkschrift* op naar zijn vader. Karl Haushofer en zijn zoon meenden dat er kostbare tijd verloren was gegaan. De *Verständigung* die er tussen Berlijn en Londen nodig was, was nu juist aan het ontstaan tussen Londen en Washington. Er was dus geen tijd te verliezen en Hess vroeg Albrecht met Hamilton in contact te treden, wat met een wat cryptische brief via Lissabon werd geprobeerd. Het initiatief vond in het geheim plaats tussen twee oorlogvoerende naties, wat voor vertragingen zorgde. De brief werd op 23 september 1940 verstuurd, maar met veel gevoel voor symboliek geantedateerd met 3 september, de dag dat Groot-Brittannië een jaar daarvoor Duitsland de oorlog verklaarde.[459]

Al met al deed de brief er maanden over om Hamilton te bereiken en Hess werd ongeduldig. Hij bereidde zich voor zelf naar Schotland

te vliegen om het vredesaanzoek te doen. Op 9 oktober 1940 ontbood hij zijn *Chef der Auslandorganisation* Bohle bij zich in zijn Berlijnse dienstwoning en dicteerde de brief die Bohle vervolgens in het Engels vertaalde. Tot in januari 1941 werd er aan deze brief gewerkt. Het is interessant te zien hoe Hess zich zijn entree bij de hertog van Hamilton voorstelde. Hij meende dat hij simpelweg kon aanbellen bij diens slot en het visitekaartje van diens vriend Karl Haushofer kon afgeven. Hierop zou de hertog hem direct binnenlaten om vervolgens verbaasd te constateren dat de plaatsvervanger van Hitler in Schotland was gearriveerd om de vrede aan te bieden.[460] Maar er deed zich ook nog een alternatief voor, waarbij Hess wederom een beroep deed op de Haushofers. Op 28 april 1941 reisde Albrecht Haushofer naar Genève voor een onderhoud met de Zwitserse oud-commissaris van de Volkenbond en hoogleraar geschiedenis Carl Jakob Burkhardt. Het is niet duidelijk of het bij dit onderhoud om een privé-actie van Hess ging of dat ook Hitler van deze poging heeft geweten. Albrecht Haushofer verklaarde in elk geval aan zijn ouders dat Hitler van deze vredespoging van Hess op de hoogte was.[461] Op 3 mei 1941 noteerde Martha Haushofer in haar dagboek dat de missie van haar zoon 'nicht völlig fruchtlos' verlopen was.[462] Maar van doorslaggevend succes was ze ook niet. Hess had zijn besluit genomen en zou persoonlijk afreizen in de Me (Messerschmidt) -110 die hij hiertoe speciaal had laten voorzien van grotere brandstoftanks.

In totaal deed Hess drie pogingen, op 10 januari, 30 april en op 10 mei 1941. Vlak voor deze laatste en geslaagde vlucht had Hess nog een luid gesprek gehad met Hitler, dat door personeel was gehoord. 'Hess, Sie sind doch ein rechter Dickkopf,' had Hitler als laatste zin tegen zijn eigenzinnige maar trouwe plaatsvervanger gesproken toen deze afscheid nam.[463] Mogelijk heeft Hess hierbij Hitler reeds op zijn voornemen gewezen. Hij deed Hitler ook direct de oplossing aan de hand als hij geen succes mocht hebben. Hitler kon hem nog altijd voor gek verklaren, wat uiteindelijk ook gebeurde. Hitler kreeg het bericht van de vlucht van Hess reeds op de avond van 10 mei,[464] maar wachtte nog enkele dagen. Hij hield de missie van Hess geheim voor Himmler en Goebbels. Toen er geen bericht kwam, werd het doel schadebeperking. Hess werd geestesziek verklaard. Het duurde niet lang of de Duitse in-

lichtingendienst was het werk van Albrecht Haushofer op het spoor. Per speciaal vliegtuig werd Albrecht opgepikt in Berlijn en overgevlogen naar de Berghof. Hitler zelf kreeg hij hier niet meer te zien, maar hij werd gedwongen zijn visie op Duitsland en Groot-Brittannië op papier te zetten. De jonge Haushofer probeerde in *Englische Beziehungen und die Möglichkeiten ihrers Einsatzes* zichzelf op dit gebied onmisbaar te maken. Haushofer had de neiging zijn eigen kansen te overschatten en had blijkbaar de rijke fantasie van zijn vader geërfd. Als een Duitse Talleyrand wilde hij de man zijn achter Duits-Britse contacten die een uitweg uit de impasse moesten bieden. Hitler deed hier verder weinig meer mee. Haushofer jr. werd afgevoerd naar Berlijn, waar de Gestapo hem acht weken gevangen hield. 'Ik voel me als een door de wind omgeblazen kever,' vertrouwde Albrecht zijn ouders toe. Zijn rol was voorlopig uitgespeeld. Meer uit respect voor Hess dan voor de Haushofers, liet de Gestapo hem uiteindelijk weer vrij.

Overigens waren het niet alleen de Duitsers die vraagtekens zetten bij de geestelijke toestand van Rudolf Hess. Ook verschillende Britse psychologen en psychiaters die hem onderzochten concludeerden dat Hess geestesziek was. Van belang is wat de Duitse psychiater Bürger-Prinz hierover heeft opgemerkt. Volgens hem was Rudolf Hess het typische product van de Duitse gezinsstructuur, die vaak sterk autoritair en patriarchaal van karakter was. In overeenstemming met de noodzaak om de houding van de vader als liefhebbend te ervaren, accepteert de zoon diens strengheid en verheft hem tot ideaalbeeld, om strevingen, die gericht zijn op het vormen van eigen identiteit hierdoor te onderdrukken. Om toch tot een eigen ontwikkeling te komen – en uiting te geven aan onvermijdelijke haatgevoelens ten opzichte van de vaderfiguur – moest de zoon een daad stellen, zijn mannelijkheid bewijzen, wat tegelijkertijd een losmaking van de vaderfiguur was.[465] In die zin zou Hess' vlucht naar Groot-Brittannië gezien kunnen worden als zijn ultieme daad en offer aan zijn beide 'vaders': Hitler en Haushofer. Voor Hitler deed hij de heroïsche daad, de dappere en onverschrokken voorwaartse 'aanval', voor Haushofer liet hij zijn hart en geweten spreken.

4.9 ONGENADE

Voor Karl Haushofer en zijn gezin was dit het begin van een steeds verder verslechterende relatie met het nazi-regime. Hij feliciteerde Hitler en Hess met hun inspanningen en succes. Maar Haushofer maakte zich ook zorgen over de zich aftekenende situatie en over het vliegplan van Hess. Er zijn sterke aanwijzingen dat Haushofer van tevoren op de hoogte was van het plan van Hess. Max Hofweber, door wie Hess bij Haushofer was geïntroduceerd, had Hess op 25 januari 1941 nog gezien. Toen had Hess' adjudant Karlheinz Pintsch hem gewaarschuwd voor het geheime plan van Hess' vlucht naar Schotland. Volgens een verklaring van Hofweber zelf, uit oktober 1961, was hij nog diezelfde avond naar München gereden om de enige man te spreken die Rudolf Hess zou kunnen stoppen: Karl Haushofer. Haushofer koos voor een geheel eigen aanpak, waaruit vooral zijn romantische en mystieke inborst bleek. Hij sprak Hess niet letterlijk aan, maar vertelde hem dat hij een droom had gehad. De inhoud van deze droom was een verkapte waarschuwing voor Hess. Deze luisterde beleefd, maar ging niet in discussie.

Dich hab ich, Parsifal – und habe
Dich zweiundzwanzig Jahre Freund genannt.
Dann hast Du rätselhaft Dich fortgewandt:
Verweht, versenkt, mit Wunderwerk verbrannt –
Wie einer Sarghe, eines Märchens Gabe...
Ganz so, wie Parsifal und Ikarus
Aus einem Erdenleben schwinden muss
Der uns verlässt mit rufender Gebärde,
Zu einem neuen Stirb und werde!
So gehst Du hin und lässt den Grund zurück,
Du warst mir tiefstes: Sorge, Leid und Glück;
Sendung von Gott, vielleicht von Anbeginn,
Als lezte Lösung;
Frage ohne Sinn,
Und ein Verlust, wie mich noch keiner schlug:

Wie alle Schicksalgabe:
Glanz und Trug –
Und dennoch: scheint es mir auch ohne Sinn.
Fahr, fliege hin![466]

Deze woorden schreef Haushofer ergens rond de 10de mei, gevolgd door nog een reeks gedichten waarin verwijzingen naar het lot van Hess waren af te lezen. De gedachten van Haushofer wisselden tussen noodlot, onbegrip en heldendaad. '*Tollkühnheit wohl! Die grenzt an Wahnsinn* [...].'[467]

Intussen werd er reeds aan de stoelpoten van de Haushofers gezaagd. *Reichsleiter* Martin Bormann liet een schrijven uitgaan: '*die beiden Haushofers seien mit als intellektuelle Urheber des Unternehmens vom 10.05 anzusehen*'[468] en moesten daarom naar een tweede plan. De situatie verslechterde verder in 1944. Haushofer, inmiddels bijna 75 jaar oud, leefde reeds teruggetrokken op zijn landgoed. De Stauffenberg-aanslag in de Wolfsschanze van 20 juli 1944 bracht Albrecht Haushofer, die contacten had met het verzet, in de verdachtenbank. Op 28 juli 1944 vond er bij de Haushofers een huiszoeking plaats. Hoewel er niets verdachts werd gevonden, werd Karl Haushofer in *Ehrenhaft* genomen door de Gestapo en opgesloten in het concentratiekamp Dachau bij München. Albrecht Haushofer had op 1 augustus afscheid genomen van zijn moeder en was ondergedoken.

Aanvankelijk was Martha Haushofer verteld dat haar man slechts enkele dagen zou worden vastgehouden, maar de dagen werden weken. 'Hij ziet er oud en slecht uit,' meende Martha – 'Du Mein letzter Sturmanker der Seele' – over Haushofer na een bezoek aan Karl Haushofer vanwege zijn verjaardag.[469] Haushofer had inmiddels zijn moed bij elkaar geschraapt en Hitler een persoonlijke brief geschreven. In dit schrijven van 31 juli schreef hij dat het logisch was dat Churchill, Eden en Roosevelt hem achter prikkeldraad wilden hebben en dat Moskou hem een nekschot zou geven. Maar onbegrijpelijk vond hij het dat uitgerekend de NSDAP hem in Dachau opsloot. Ondanks de verbitterde toon sloot Haushofer af met: 'Mit Heil Hitler trotz Allem der Ihre'.[470] Naast Karl Haushofer waren voor korte tijd ook de jongere

zoon, Heinz Haushofer, en zijn vrouw Louise in Wenen gearresteerd. Ook zijn oudste kleinzoon Rainer Haushofer, pas vijftien jaar oud, zat enige tijd gevangen, net als de vrouw van de opzichter van het landgoed van de Haushofers, Barbara Esser.[471]

Op 31 augustus was Karl Haushofer weer op vrije voeten. Thuis probeerde hij als remedie de bergwandelingen weer op te pakken. Maar het viel hem almaar zwaarder. Hij had last van hartklachten. Zelfmoordgedachten kwamen in hem op. Hij was bang voor de nieuwe tijd die door de kerende oorlogskansen naderbij kwam. Hij vreesde een cultuurverval. Na 65 dienstjaren, Haushofer telde zijn tropen- en overzeese jaren alsmede zijn oorlogsjaren dubbel, was de dank voor zijn inzet voor de nationale beweging Dachau geweest. Slechts zijn kleinkinderen hielden hem nog op deze aarde, aangezien zij aan de zorg van Karl en Martha waren toevertrouwd. Want Albrecht Haushofer was inmiddels gearresteerd in verband met de Stauffenberg-aanslag en Martha en Karl Haushofer vreesden voor zijn leven. Albrecht Haushofer had zich met zijn even dromerige als intelligente natuur gewaagd op het pad van het verzet. Waarschijnlijk heeft Karl Haushofer hier niets van geweten, en hij verweet dit zijn zoon ook.[472]

4.10 ALBRECHT HAUSHOFER

Albrecht Haushofer had een zekere flair voor het diplomatieke spel en zijn contacten met bovenal Britse politici in het conservatieve kamp waar Hamilton deel van uitmaakte, binnen de regering, Halifax en Chamberlain, met de Britse ambassadeur in Washington, Lord Lothian en de Britse ambassadeur in Spanje, Sir Samuel Hoare, maakten hem tot een aantrekkelijke partij voor het verzet dat wilde lonken naar de Westelijke geallieerden. Daarnaast vormden de Haushofers ook een toegang tot de NSDAP-top (Hitler en Hess) waardoor zij een inkijk hadden in de besluitvorming binnen het Derde Rijk. De jonge Haushofer werd door dr. Carl Langbehn, nota bene Himmlers buurman aan de Beierse Tegernsee, benaderd om zitting te nemen in het zogenaamde *Mittwochgesellschaft*. Dit was in begin 1940. Dit waren critici van het

Derde Rijk die regelmatig bij elkaar op bezoek gingen in Berlijn en daar de politiek bespraken. Voor het overgrote deel bestond deze groep uit Pruisisch-conservatieven waar onder anderen Johannes Popitz, de oud-Pruisische minister van Financiën en Ludwig Beck, de vroegere chef van de generale staf van het leger, alsmede oud-ambassadeur in Rome, Ullrich von Hassel. Deze stonden op hun beurt weer in verbinding met andere bekende verzetsmensen als Karl-Friedrich Goerdeler en generaal Hans Oster.[473] Deze groep probeerde verbinding te krijgen met de Britse *Friedenspartei*. Maar het historische lot, bovenal de successen van Hitler, maakte hun taak niet gemakkelijker. In elk geval heeft Albrecht Haushofer voor dit *Mittwoch*-gezelschap missies uitgevoerd en was het plan-Hess waarschijnlijk niet het enige plan dat Albrecht meenam naar Jacob Burckhardt in Genève.

Voor Albrecht Haushofer, die aanvankelijk tot grote zorg van zijn ouders werkeloos had rondgehangen totdat zijn vader hem tot professor kon bombarderen aan de *Hochschule für Politik*, was de politiek nu niet langer meer theoretische kennis maar keiharde praktijk en direct op het moeilijkste niveau. In een driedubbelleven – zijn missie voor Hess, zijn vader en de *Mittwoch*-club – probeerde hij als een Talleyrand het lot van Duitsland om te buigen. In een van zijn gedichten sprak Albrecht Haushofer van *Der Schatzträger*.[474] Misschien heeft hij zichzelf zo gezien, maar het gewicht van de schat die hij op wilde tillen, overtrof zijn kracht en werd zijn graf.

Op 1 april 1945 probeerde Haushofer de Japanse ambassadeur Oshima zover te krijgen voor Albrecht Haushofer een goed woordje te doen. Albrecht Haushofer was in de nasleep van de mislukte Von Stauffenberg-aanslag op Hitler gearresteerd. Maar in deze hectische dagen was er weinig oog voor deze zaak.Oshima kon niets doen. Haushofer schreef vervolgens een brief aan Hitler. *Gnadengesuch* schreef hij erboven en begon de brief met *Mein Führer*. In deze brief benadrukte Karl Haushofer dat zijn zoon, die hij sinds augustus 1944 niet meer had gezien, naar zijn overtuiging onschuldig was. Haushofer herinnerde in de brief aan het feit dat zijn contact met Hitler ver terugging en dat de kennis van Hitler over Haushofer borg moest staan voor het feit dat dit geen 'onwaardig verzoek' was. Hij tekende met *Heil*

Hitler. Naar het schijnt is deze brief uiteindelijk nimmer verzonden. Op de bewaard gebleven kopie is met de hand geschreven: *Dit verzoek is nimmer verzonden, het origineel door mij persoonlijk vernietigd*, Heinz Haushofer 20 maart 1946. [475]

Op 6 juli 1945 kreeg Haushofer via zoon Heinz uiteindelijk het slechte nieuws dat Albrecht Haushofer in de nacht van 22 op 23 april in Berlijn met een nekschot om het leven was gebracht. Over de precieze omstandigheden rond zijn dood werd later een verklaring afgelegd door de communist Herbert Kosney, die samen met de jonge Haushofer in de gevangenis Lehrterstrasse te Berlijn had gezeten. Ongeveer twintig gevangenen waren door een SS-commando meegenomen en in de buurt van de Invalidenstrasse vermoord.[476] Slechts in de poëzie leek Haushofer troost te vinden:

> Reue-tage, 6-8 Juli 1945
> *Albrecht*
> *Vor vielen Jugendgräbern bin ich schon*
> *Im Kriege und im Frieden still gestanden.*
> *Jetzt liegt im Grab in feindgewordnen Landen*
> *Der Geisteserbe mir, der älteste Sohn.*
> *Noch klingt vom letzten Sang sein weher Ton;*
> *Er durfte nicht im offnen Kampfe fallen!*
> *Nein! Mit Genickschuss musst' ihn niederknallen*
> *Vom eig'nen Volk ein Mörderpeloton.*
> *Wo liegt die Schuld, die hohe Geistesgaben.*
> *Selt'ne Kultur zu solchem End' geführt?*
> *Wie viel davon mag Deine eigne sein?*
> *Jetzt überlasst sie schweigend mich der Pein,*
> *Die nur ein grenzenloses Mitleid spürt.*
> *Und tiefe Reue, selbst gelebt zu haben.*
> *Albrecht*

4.11 ZELFMOORD

De laatste maanden van Haushofers leven waren een tranendal. Zowel het huis als het appartement in München werden door de geallieerden geplunderd. Tweemaal werd hij gearresteerd en weer vrijgelaten. Hij verloor zijn lesbevoegdheid aan de universiteit van München. 'Ik kan niet veel meer hebben,' schreef hij de vrouw van Hofweber. Een van zijn laatste lichtpuntjes was de ontmoeting met de Amerikaanse geopoliticoloog E. Walsh van de Georgetown University van Washington, die vriendelijk was voor zijn vakgenoot, met wie hij lange gesprekken en briefwisselingen voerde. Haushofer paste zijn denkbeelden over de vriendelijke Amerikanen aan. Walsh begeleidde hem ook toen Haushofer moest getuigen op het proces van Neurenberg[477]. Op 9 oktober 1945 zag Haushofer hierbij voor het laatst zijn oude vriend Rudolf Hess, een kwart eeuw na hun eerste ontmoeting. Hess bewees zijn leermeester een laatste dienst, hij deed of hij hem niet herkende en lachte vreemd. Aangeslagen vertrok Haushofer naar de Hartschimmelhof, alwaar een donkere kerst aan hem voorbijtrok. De berichten over de nazi-misdaden werden steeds hardnekkiger. De Haushofers konden slechts met slaapmiddelen rust vinden. Op 10 maart 1946 ontdekte Heinz Haushofer de ontzielde lichamen van zijn ouders in de achtertuin. Zijn vader had gif genomen, zijn moeder ook, waarna beiden zich hadden verhangen aan een boomtak.[478]

HOOFDSTUK 5

De zwarte magiër

5.1 DE IRRATIONELE VARIANT VAN HET CULTUURPESSIMISME

In de discussie over de invloed van Karl Haushofer op het nationaalsocialisme is ook veel gespeculeerd over zijn invloed op de meer esoterische kanten van deze leer. Deze laat zich onderscheiden in de meer tijdgewortelde, vaak *völkische* beleving van zijn tijd en de naoorlogse *new age*-achtige uitleg van Haushofers handelen en positie. Het is noodzakelijk hier feiten enerzijds en fictie en fantasie anderzijds goed uit elkaar te houden. Want Haushofer was naast een wetenschapper ook een sterk gevoelsmens en realiseerde zich zijn *Sonderwegbewusstsein* om met Hirschfeld te spreken. Anderzijds waren niet alle hieronder geschetste waandenkbeelden bij Haushofer even manifest, maar ze moeten toch worden aangestipt om ook de latere *new age*-achtige uitleg van Haushofers rol te kunnen volgen.

Bij de behandeling van de Duitse reactie op de Franse Revolutie alsmede de Duitse opvattingen over Midden-Europa en koloniën hebben we al wat pijnpunten van Duits-patriottische zorg bekeken waarin de Duitse voorwaarden richting een opgang naar moderniteit gedefinieerd werden. De Duitse wensen waren sterk cultuurpessimistisch bepaald, met alle gevaren van dien. Dit gold ook voor een belangrijk deel van het geestesleven, dat onderdeel van het tijdsbeeld en decorum van Haushofers leven was.

De bekendste en invloedrijkste onheilsprofeet uit de negentiende eeuw was Paul de Lagarde, wiens eigenlijke naam Paul Anton Bötticher was. Fritz Stern noemde De Lagarde een excentrieke geleerde, een moralist, diepgelovig, luthers en een geboren pessimist. Zijn jeugd was troosteloos geweest, en zijn enige uitvlucht had hij gevonden in boe-

ken en dromen. Dromen en de pen werden dan ook zijn wapens waarmee hij de verderfelijke zondeval van het aan modernisme leidende Duitsland in zijn beroemde *Deutsche Schriften* begon te bestrijden. Na 1871, wat gezien de lang gehoopte eenwordingswens van Duitsland toch ook als een voor Duitsland optimistische wending gezien zou mogen worden, leverde De Lagarde maar liefst meer dan vijftig zeer kritische en sombere teksten af over het lot en de toekomst der Duitsers. De strekking was immer dezelfde. Duitsland was op de verkeerde weg, de mensen waren zwak en zouden zwichten voor iedere verleiding. Een sturende overheid en een diep godsbesef om dit gevaar te corrigeren waren afwezig. De volksziel moest opnieuw gewonnen worden tegen het gevaarlijke massa-element in het kapitalistische en modernistische gedachtegoed. Vanuit de massa kwam slechts nivellering voort en dat bracht deze Pruisische conservatief in grote beroering.[479]

Lagarde pleitte in *Deutsche Schriften* voor herstel van de mythische band tussen bodem en mens. Geschiedenis, zo meende hij, moest in plaats van religie of klassenbewustzijn het bindende element van de natie worden. Tradities moesten beschermd worden. 'Vooruitgang' was eng en bedreigend. De joden, *Fremdkörper* in de Duitse natie, vertegenwoordigden in Lagardes ogen de 'nieuwe tijd'. De joden stonden voor het liberalisme en een 'staat in de staat', wat het harmonisch-romantische plaatje verstoorde. Verder was de jood *rootless* en kon daardoor niet meegaan in de historische verankering van volk en bodem, zo definieerde hij het *völkische* denken in kort bestek.

Lagardes leerling Julius Langbehn ging nog een stapje verder. 'Rein sein ist alles', vormde de hoofdmoot van zijn gedachten die hij spoedig niet alleen zou projecteren op de natuur maar ook op de mens. 'Diep en helder', zo moest de 'organische mens' eruitzien. Hij verzette zich tegen de darwinistische levensopvatting dat de mens zich steeds verder ontwikkelde. Langbehn greep, zoals veel *völkische* denkers, terug op een 'idyllisch verleden'. De 'Adam-ideaal-mens' had altijd al bestaan, maar was in de loop der jaren 'gewond geraakt en besmet'. De mensheid moest terug naar zijn origine, naar de *Originalmensch*. Een gevaarlijk obstakel hierbij vormden in zijn ogen de joden, hoewel hij hen als een 'voorbijgaand kwaad' zag. Het 'werkelijke probleem' voor

Duitsland lag in de eigen zielenhouding. *Wir sind elende Geschöpfe*, meende hij en hij deed een beroep op de geestelijke elite van Duitsland om het roer voor de massa om te gooien. Schilder Hans Thoma, die de jonge filosoof met een ei – als teken van een nieuwe (weder)geboorte – in de hand portretteerde, noemde Langbehn de 'aristocraat van de geest' en 'kinderlijk onverstandig'. Maar Langbehn was onstuitbaar en vond in 1890 een financier voor zijn boek *Rembrandt als Erzieher,* dat een bestseller werd. In zijn boek grijpt Langbehn terug op intuïtie en mystiek als verbindende elementen.

De Lagarde en Langbehn hadden met andere *völkische* denkers en cultuurpessimisten gemeen, dat hun denkbeelden voortkwamen uit de romantiek en zich kenmerkten door een tendens naar het irrationele en emotionele. De *völkische* mens voelde zich op mystieke wijze aan zijn grond verbonden en aan de eeuwenoude generaties die voorheen op deze grond hadden geleefd. De *völkische* denkers gingen ervan uit dat je in een land *hineingeboren* werd en dat ieder volk zijn *Volksgeist* bezat, wat haaks stond op het individualisme dat een geesteskind was van de Franse Revolutie. In de *völkische* literatuur werd voortdurend teruggegrepen op het ritme van de natuur; van zaaien, oogsten, feesten en vasten. Het individu speelde in deze visie slechts een beperkte rol, altijd omsloten door deze natuurlijke elementen, altijd in nabijheid van dorp en gemeenschap. Ook het leven werd, evenals het ritme van de seizoenen, afgeschilderd als een cyclische, biologische ontwikkeling. Deze idealistische hang naar perfecte verhoudingen tussen natuur en mens schiep ruimte voor geestelijke restrictie en repressie en de nazi's zouden daar dankbaar gebruik van maken. Geschiedenis werd geherinterpreteerd en gebruikt ter legitimering. Geschiedenis werd het identiteitsbepalende element.

Richard Wagner schreef in deze over 'das Reinmenschliche', het ideaal van de esthetische mens, levend in harmonie met de natuur. Deze romantische gedachte ontleende haar betekenis vooral aan het contrast met de moderne wereld, die Wagner als een zondeval zag. 'Meine ganze Politik ist nichts weiter mehr als der blutigste Hass unserer ganzen Zivilisation,' schreef hij in 1851. Veel mensen zaten gevangen in een sombere *Alltag* en zochten naar de diepere zin van het bestaan.

De *völkische* denkers grepen op heroïsche wijze terug op Jahn, Arndt en Fichte die het begrip 'volk' in de tijd van de napoleontische bevrijdingsoorlogen hun hoogdravende inhoud hadden gegeven. Onder de indruk van de napoleontische overheersing, sprak Johann Gottlieb Fichte pathetisch over de Duitse natie die moest ontstaan. De oorlog tegen Frankrijk noemde hij een *Volkskrieg*.

Als gevolg van de Duitse nederlaag in de Eerste Wereldoorlog en de Novemberrevolutie en de daaruit voortkomende dolkstootlegende, die zeker niet alleen door politiek-radicalen werd gepredikt, perverteerden de hierboven beschreven mythen, *völkische* gedachten en reinheidsidealen meer en meer tot de bruine ideologie van Hitler. Er waren dan ook voldoende aanknopingspunten tussen het *völkische* heilsplan en de radicalisering van het toch al niet erg levensblije cultuurpessimisme dat zich ontvouwde na de vernedering van 1918. De *völkische* opvattingen waren namelijk nauwelijks politiek geïnstitutionaliseerd en daardoor inpasbaar in het gedachtegoed van de nazi's. Paul de Lagarde zou de meest geciteerde Duitser worden in de jaren volgend op de Novemberrevolutie.[480]

Het hypernationalisme kreeg nu ariosofische trekken. Er was niet alleen een besef ontstaan dat de Duitse eenwording anders was gelopen dan De Lagarde of Langbehn had gehoopt, er bestonden serieuze twijfels of een voortbestaan van Duitsland überhaupt mogelijk was. Een breedgedragen cultuurpessimisme was het gevolg en met toenemend wantrouwen werd gekeken naar de nieuwe groepen die profiteerden van de nieuwe vrijheden. Bovenal de joden moesten het hierbij ontgelden. Zij werden als de historische en raciale tegenpool van de Duitser gezien, die het boegbeeld was van een nieuwe mythische verschijning: de ariër.

Het zal ons heden ten dage misschien verbazen dat een wetenschapper als Karl Haushofer zich met dergelijke bijgelovige zaken bezighield. Maar Haushofer was een fanatiek gelover in horoscopen en dus van de kosmische invloed op het leven. Daarbij verkeerde hij in de jaren twintig in de kringen van het sterk ariosofisch en esoterisch ingestelde geheime Thulegenootschap, dat arische hegonomie predikte. Het was de tijd van ontkerkelijking en de opkomst van spirituele alternatieven.

Zoals wij reeds zagen rond het debat over Midden-Europa, ging het niet louter om fysieke vragen van de tijd maar ook om het geestesland. Van grote invloed op het ontstaan van de arische mythe en hiermee de ariosofie (de verdere pervertering van de ariërgedachte) was een even bijzondere als bizarre dame, Helena Petrovna Blavatsky. Blavatsky werd in augustus 1831 geboren in het Russische Ekaterinoslav, het huidige Dnjepropetrovsk. Zij trouwde vroeg, maar scheidde al snel en maakte een avontuurlijke tijd door, reizend door de wereld, wat geen alledaags verschijnsel was voor een vrouw in het Victoriaanse tijdperk. In juli 1873 zette zij voet aan wal in de Verenigde Staten en stichtte daar op 17 november 1875 de *Theosophical Society*. Aanvankelijk had men de organisatie *Miracle Club* willen noemen, met als doel het spiritisme te bestuderen. Als belangrijkste doelstelling van de *Theosophical Society* werd het volgende streven geformuleerd: 'Het bevorderen van een gevoel van broederschap onder de volkeren en het verlenen van bijstand... door raadgevingen, inlichtingen aan en samenwerking met alle waardige personen en verenigingen, onder het strikte voorbehoud dat er geen geldelijk gewin mag voortvloeien voor de vereniging.' De bronnen van wijsheid waaruit de vereniging putte om haar 'raadgevingen en inlichtingen' te kunnen geven, waren nogal wonderlijk van aard. Op een van haar vele reizen was Blavatsky naar eigen zeggen in de Himalaya geweest. Op het dak van de wereld leefden 'de ware vorsten', in het Sanskriet de mahatma's genoemd. Deze 'adepten van de hoogste wijsheid' waren ontsnapt aan de samsara, het eeuwig ronddraaiende wiel van dood en wedergeboorte. Hun geest regeerde over het lichaam. Deze mahatma's beschikten over een onvoorstelbare macht, aldus Blavatsky, en ontwikkelden zich almaar verder, zodat zij in de toekomst, in een wolk van losstaande atomen, als Griekse goden konden regeren over de mensheid en de aarde. Lange tijd was deze bijzondere kennis verborgen gebleven voor de wereld, tot Blavatsky door haar meesters op pad werd gestuurd om de boodschap te verspreiden.[481]

Blavatsky legde haar denkbeelden vast in *Isis Unveiled* (1877) en *The Secret Doctrine* (1888). In feite vormt haar werk een alternatief scheppingsverhaal.

De kern van het scheppingsverhaal bestaat uit een sequentie van ze-

ven wortelrassen, gebonden aan zeven continenten. Het eerste ras traceerde zij op de noordpool en bestond uit wezens zonder fysiek lichaam. Het tweede ras strekte zich uit over een groot gebied, van Groenland tot Kamtsjatka die zij de 'hyperboreeërs' noemde, het waren wezens die een eerste poging deden menselijke vormen aan te nemen. Het derde wortelras ontstond in Lemuria en vormde het begin van de mensheid. Nadat Lemuria was vergaan, vestigden de overlevenden zich op het mystieke eilandenrijk Atlantis. Toen Atlantis ten onder ging, vluchtten de overlevenden naar Noord- en Midden-Europa en verplaatsten zich via dat gebied naar Centraal-Azië en de Gobiwoestijn. Daar ontstond het vijfde wortelras: de ariërs, waarmee Blavatsky was gearriveerd in de huidige tijd. Nog twee wortelrassen zouden volgen, voordat de mens zijn zegetocht naar het hogere astrale leven zou voltooien.[482]

Met de theosofie en Blavatsky ontstond wat Leon Poliakov heeft getypeerd als 'de arische mythe'[483], wat de aanzet zou vormen voor het ontstaan van een geperverteerde uitleg van Blavatsky's rassentheorieën. Hoewel Blavatsky allesbehalve de rassenverschillen wilde aanwakkeren, ontstond uit de theosofische gedachte dat het huidige tijdperk het tijdperk van het arische ras was, een *Blut und Boden*-ideologie die rechtstreeks uitmondde in de oprichting van radicaal-racistische organisaties als de *Germanenorde*, het Thulegenootschap en de *Armanenschaft*. Deze pervertering van de theosofische kijk op het arische wortelras wordt in de regel aangeduid met de term ariosofie, hoewel er ook wel van arisme en germanomanie wordt gesproken.

De ariosofie had zijn hoofdzetel in Wenen. In *Mein Kampf* vertelde Hitler al dat 'de straten van Wenen zijn hardste en beste leermeester waren geweest'. De invloed van de Weense jaren op Hitler was groot. Hij zag Wenen als *die Verkörperung der Blutschande* en sprak van een 'rassenbabylon'. Door de stad liep een onzichtbare maar wel voelbare lijn tussen 'Germanen' en 'Slaven'. De joden waren aan het einde van de negentiende eeuw geëmancipeerd en door migratie sterk in aantal toegenomen. De industriële revolutie diende zich aan en de *Anschluss*-beweging leefde na het ontstaan van de Oostenrijkse republiek in 1918 weer op. Radicale politici, als Georg von Schönerer (1842-1921), bepleitten het pan-Germanisme. Hij liet zich *Führer* noemen en was

berucht om zijn antisemitisme. Dit maakte de atmosfeer gespannen en rijk aan historische processen. In het pan-Germanistische Wenen van Von Schönerer werkte Herzl aan zijn 'joodse staat'. Theodor Herzl was oorspronkelijk afkomstig uit Boedapest en schaarde zich aanvankelijk onder de nationalisten en bewonderaars van Bismarck. Door het toenemende antisemitisme in zijn studietijd werd hij zich meer bewust van zijn joods-zijn, wat hem uiteindelijk tot zionist maakte. Zo droomde in Wenen, de hoofdstad van de *völkische* wedergeboorte en *Lebensraum*, ook Herzl van het 'beloofde land'. 'Wenn ihr wollt ist es kein Märchen', meende hij in zijn roman *Altneuland* uit 1902.

In dit roerige klimaat gedijde de ariosofische pervertering van de theosofie. In feite vormde de ariosofie de woelige onderbuik van een toch al onrustig en gespannen politiek klimaat. Ook binnen de meer serieuze wetenschap diende het ariërdebat zich aan. Het begrip van de Indo-Germaanse oorsprong van de bewoners van Europa bestond vanaf 1810, maar zou snel politiek doorspekt worden. Binnen de romantiek versterkte de zoektocht naar dit verleden zich, gezien het feit dat die behoorde tot het *Umfeld* van deze stroming. Zoals de achttiende eeuw afsloot met het geloof in eenheid, ontwikkelde zich in de negentiende eeuw het nationalisme, aangemoedigd door nieuwe ontdekkingen van de wetenschap zoals *On the Origin of Species* van Charles Darwin in 1859.

Aanvankelijk was vooral Frankrijk de bakermat van het rassendenken en bestond er grote belangstelling voor het onderzoek naar de oorsprong van de ariër. De Ierse professor John V. Day weet dit aan het feit dat de Keltische geschiedenis der Fransen in nevelen gehuld was, en dat het groeiende Indo-Europese 'besef' hen een duidelijke oergeschiedenis zou kunnen geven. Het waren echter bovenal Duitse cultuurhistorici die het 'Nordische' element toevoegden aan de ariërgedachte. Zo beweerde Victor Hehn, die in 1890 stierf, dat de ariër van oorsprong blank was en in de loop der eeuwen 'donkerder' was geworden. De Duitse filosoof Lazarus Geiger roemde de ariër om zijn 'blauwe ogen en blond haar', terwijl de Française Clémence Royer, een filosofe en vertaalster van Darwin, meende dat de ariërs uit het neolithische tijdperk stamden en oorspronkelijk in Europa hadden geleefd. De in Amerika

wonende, maar uit Pruisen stammende Theodor Poesche schreef in zijn boek *Die Ariër* dat zij de blonde veroveraars van Azië waren en ook de politieke geograaf en antropoloog en belangrijke leermeester van Karl Haushofer, Friedrich Ratzel, meende dat Europa de arische bakermat was.

Dergelijke raciaal getinte opvattingen van de ariër werden verder versterkt door werken van Georges Vager Comte de Lapouge en bovenal de veelgelezen Britse *Wahldeutscher* Houston Stewart Chamberlain, die geïnspireerd door Wagner zijn leven had gewijd aan het *Deutschtum*. Chamberlain inspireerde in sterkte mate Hitler en andere belangrijke nazi's. Hij was een van de eerste prominente Duitsers die Hitler ook na de mislukte putsch van 1923 bleven steunen en hij inspireerde nazi-ideoloog Alfred Rosenberg tot het schrijven van zijn *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*. Ondersteuning voor de directe link ariër-India kwam er ook van Indiase zijde. De boeddhist Rájendralála Mitra bepleitte de 'bloedband' en de Hongaar Károly Jenoe (Charles Eugene), een etnoloog, meende dat de ariër nog het meest had geleken op de huidige Duitsers.[484]

Keizer Wilhelm II was een groot bewonderaar van Houston Stewart Chamberlain en hij had ervoor geijverd dat diens raciale geschriften breed werden verspreid over Duitsland. Wilhelm II zag in Chamberlain 'de stralende hoop van het Germaanse ras' en hij vertelde hem dat hij hardop had voorgelezen uit diens werk. Hij zag Chamberlain als een bondgenoot in zijn strijd tegen Rome (de katholieken) en Jeruzalem (het jodendom). Met gretigheid las hij hoe Chamberlain de erfenis van de antieken voor de ariër – lees de Duitser, voor Wilhelm de Hohenzollerns – opeiste. Ook Chamberlains bezwaren en historische argumentatie tegen het joods-zijn van Jezus, las Wilhelm II met instemming. Hij noemde het boek het belangrijkste werk dat hij ooit had gelezen en maakte het tot verplichte kost voor de Duitse schoolbibliotheken. In zijn privé-bibliotheek stonden gesigneerde exemplaren van Chamberlains boeken. Geheel in gnostische traditie meende hij dat Chamberlain 'licht' in de 'duisternis' had gebracht. Ieder woord in dit boek, zo meende de keizer, zou in goud gedrukt moeten worden.

De historicus Kohut[485] meent dat er naast het ideologische ge-

dachtegoed van het werk ook nog strikt persoonlijke elementen in Chamberlains boek zaten, die de keizer aanspraken. Chamberlain was er door zijn werk in geslaagd het persoonlijke dilemma van de keizer – tussen de Britse opvoeding van zijn moeder en het Pruisendom waarin hij was opgegroeid – te helpen oplossen, door dit als het ware te overbruggen. De invloed van het werk van Chamberlain op de keizer werd nog vergroot door het feit dat beide mannen elkaar twee maanden na de dood van Wilhelms moeder ontmoetten. De competitie en het antagonisme tussen Duitsland en Groot-Brittannië waren slechts schijn, zo schreef de keizer na het lezen van Houston Stewart Chamberlain; waren Britten en Duitsers immers niet van hetzelfde 'voortreffelijke ras'? Ook een van de belangrijkste geestelijke mentoren van de keizer, Graf Eulenburg, stond zeer dicht bij Chamberlain, onderstreepte diens rassentheorieën en had een sterke voorliefde voor *völkische* geschriften. In zijn burcht organiseerde hij geheime ontmoetingen tussen de keizer en Chamberlain.

Met de geschriften van Chamberlain en de radicale opvattingen van Eulenburg waren reeds in het wilhelminische tijdperk sterk antisemitische ideeën doorgedrongen. De Duitse samenleving, zo meende Chamberlain, werd bedreigd door het 'wereldjodendom'. In zijn *Grundlagen* schetst hij dat de macht van de joden een sterk stijgende lijn liet zien in de negentiende eeuw. De wereld leverde zich 'als vrijwillige slaven' over aan de 'joodse woekeraars'. Het was in zijn ogen zelfs niet overdreven om te stellen dat men aan het eind van de negentiende eeuw leefde in 'het joodse tijdperk'. Met deze formulering leverde Chamberlain volgens pan-Europeaan Graf Richard Coudenhove-Kalergi de 'beslissende formulering van het antisemitisme'.

De kerngedachte achter al deze theorieën was in feite gelijkduidend. De ariër had het 'paradijs' in zich, maar boze machten hielden hem af van de vervolmaking van het leven. In metafysische zin stond hierbij de ariër tegenover de jood, de aziaat, de vrijmetselaar, de rozenkruiser, de jezuïet. Als gevolg van de dolkstootlegende konden de hierboven geschetste ideeën zich nog gemakkelijker van de straat naar de salon verplaatsen en werden zij langzaam politiek manifest.

In de *slipstream* van de opkomende belangstelling voor de *new age* in de jaren zeventig is de internationale interesse voor Karl Haushofer sterk toegenomen. We hebben reeds gezien dat binnen de historiografie Haushofers rol en invloed sterk verschillend zijn beoordeeld. Deze onzekerheid over het 'belang' van Haushofer als hofleverancier van geestelijke munitie voor het nazi-regime heeft veel ruimte gelaten voor speculatie, waarvan door serieuze en minder serieuze auteurs dankbaar gebruik is gemaakt.

5.2 DE SPEURTOCHT NAAR DE GEHEIME LEERMEESTERS VAN HITLER

Sinds de serieuze studie uit 1994 van de Oostenrijker Wilfried Daim naar de rol van Jörg Lanz von Liebenfels als geestelijk vader van bepaalde ideeën van het nationaal-socialisme is er een ware *run* gekomen op het ontdekken van Hitlers geestelijke voorlopers. Het onderzoek hiernaar kenmerkt zich door twee problemen. Enerzijds was Hitler zelf altijd uiterst behoedzaam in het openlijk erkennen van leermeesters. Mannen met vermeende invloed op Hitler werden op den duur vaak naar het tweede echelon verwezen, zoals Gottfried Feder, Lanz von Liebenfels, Sebottendorff en ook Haushofer. Anderen waren minder gelukkig en betaalden voor hun bijdrage aan het 'scheppen van de *Führer*' met hun leven, zoals kapitein Maier, Ernst Röhm en pater Bernard Stempfle. De meest 'gelukkigen' waren zij die al dood waren toen de grote doorbraak van Hitler kwam. Het beste voorbeeld hiervan is Dietrich Eckart, de enige die de officiële status van 'leermeester' verkreeg omdat Hitler *Mein Kampf* aan hem opdroeg. Doordat de 'door God gezonden *Führer*' natuurlijk geen 'aardse' leermeesters kon hebben, zijn de officiële bronnen in dezen verwaarloosbaar. Wat overblijft, en dat is het tweede probleem, zijn de veelal speculatieve inschattingen van het antwoord op de vraag wie een rol speelde en hoe groot zijn of haar invloed was. Deze problematiek is in dit onderzoek naar de invloed van Haushofer ook duidelijk naar voren gekomen. Juist deze onzekerheid maakt de weg vrij voor speculatie, voor het aanboren van niet-wereldlijke, occulte bronnen.

De 'man in de schaduw' achter Hitler spreekt tot de verbeelding van een groot publiek. Een van de meest spraakmakende boeken in dit genre, dat grote internationale oplagen haalde en ten dele ook representatief is voor de 'betere' triviaallectuur op dit gebied, is het boek van Trevor Ravenscroft met de omslachtige titel *The Spear of Destiny, The Occult Power behind the Spear which pierced the side of Christ... and how Hitler inverted the Force in a bid to conquer the World*. Dit boek werd in Nederlandse vertaling – *De lans van het lot* – in 1979 uitgegeven door de sterk esoterisch getinte uitgeverij Ankh-Hermes in Deventer en beleefde ook hier meerdere drukken.[486] Op handige wijze sluit Ravenscroft aan bij de bestaande feiten. Hij dicht zowel Dietrich Eckart als Haushofer een belangrijke rol toe in de 'vorming' van Hitler. Dietrich Eckart zou volgens Ravenscroft Hitler chakra's en daarmee zijn astrale lichaam hebben geopend, waarop Karl Haushofer in een later stadium de geestesverdieping van Hitler mogelijk maakte door zijn etherische lichaam, zijn tijdorganisme, 'te verbreden'. Hierdoor werd het voor Hitler mogelijk zijn eigen 'luciferiaanse rol in de wereldgeschiedenis' te zien.

Volgens Ravenscroft ontplooide Haushofer voor Hitler het inzicht in 'de geheime leer'. Als we later in zijn boek lezen dat de kern van deze geheime leer de ariër is en zijn oorsprong in het mysterieuze eilandenrijk Atlantis ligt, kunnen we met zekerheid concluderen dat Ravenscroft zijn beeld van Haushofer heeft opgehangen aan de theosofisch-ariosofische link. Feiten en fictie worden hierbij door elkaar gehaald. Haushofer wordt de 'meestermagiër', de 'zwarte magiër', de man die de ideeën van het Thulegenootschap verder heeft uitgewerkt, en zijn occulte kanten zeer professioneel afsloot voor de buitenwereld. Het zou Haushofer zijn geweest die Hitler op het idee bracht de lans van het lot, door de Romeinse soldaat Longinus gebruikt om de zijde van Christus te doorsteken, uit de Weense Hofburg te halen en te verplaatsen naar Neurenberg. Vanuit dit centrale punt in de nazi-beweging kon de speer zijn invloed 'uitstralen'.[487]

Vergelijkbare stellingen vinden we ook terug bij de duo-auteurs Pauwels en Bergier. Zij meenden dat Haushofer de man was geweest die het Thulegenootschap tot het magische middelpunt van de NS-

beweging uitbouwde. De leden van deze geheime organisatie zouden 'het onzichtbare kunnen zien'. Volgens de auteurs was Haushofer vele malen afgereisd naar Tibet, India en het Midden-Oosten, om zich te verdiepen in soefi en zen-mystiek, hij zou een leerling zijn van de Tibetaanse Lama's en in Japan in contact hebben gestaan met de geheime organisatie van De Groene Draak. Het hakenkruissymbool zou Haushofer hebben bedacht en via een droomduiding zou hij Rudolf Hess hebben aangezet tot zijn vlucht naar Engeland. Tot slot menen Pauwels en Bergier dat Haushofer Hitlers zesde chakra had geopend, waardoor Haushofer Hitlers derde oog was geworden.[488]

De Duitser Dietrich Bronder voegt aan deze geschiedenissen toe dat het de Russische geheim agent George Iwanowitsch Gurdjew was die Haushofer introduceerde bij de dalai lama van Tibet, die hem inwijdde in de geheimen. Gurdjew was een soort goeroe die de jongste dalai lama had onderricht en Haushofer begeleidde op diens reizen naar Tibet. Hierbij zou Gurdjew hem gewezen hebben op de macht van de swastika als symbool van de nieuwe orde.[489]

De Groene Amsterdammer publiceerde in april 1995 een artikel waarin de esoterische rol van Haushofer werd benadrukt. In *De keizer van Atlantis* analyseert Zwaap de herkomst van de mythe van het arische superras en de mystieke werking van de swastika. Zwaap legt een direct verband tussen Hitlers gevangenschap in Landsberg am Lech en de bezoeken van Haushofer en Hess aan Hitler en de vestiging van *Listiaanse Armanenschaft* (de raciale ideeën van Guido [von] List). Als logisch uitvloeisel van deze theorieën ziet Zwaap de geboorte van de zwarte orde van de SS. Het geopolitieke instituut van Haushofer ziet Zwaap als een orgaan dat de wetenschappelijk-politieke theorie van 'het Thule-denken' moest uitwerken.[490]

Jean-Michel Angebert, pseudoniem van Michel Bertrand en Jean Angelini, meent in *The Occult and the Third Reich*, dat in 1971 verscheen, dat Haushofer lid was van de *Golden Dawn*, het Britse equivalent van het Duitse *Vril-Gesellschaft*.[491] Vril stond voor een 'oerkracht', *Raumkraft*; een levensenergie die door ingewijden kon worden gebruikt om hun (politieke) doelen te bereiken. Het *Vril*-idee had sterke verwantschap met de ideeën uit de theosofie en er zijn verbluffende

parallellen met Wilhelm Reichs orgonomie.[492] De *Vril-Gesellschaft* had zijn naam ontleend aan de sterk esoterische roman *The Coming Race* van Edward Bulwer-Lytton[493], in Duitsland recentelijk bij uitgeverij DTV heruitgegeven onder de titel *Das kommende Geschlecht*.[494] Deze roman gaat over de ontdekking van een volk dat onder het aardoppervlak woont, de Vrilya, die over krachten beschikken die de mensen niet meer beheersen. Angeberts verwijzing naar Haushofers rol in de *Golden Dawn* en het *Vril-Gesellschaft* (ook wel *Loge der Brüder vom Licht* genaamd) is een voortborduren op het aan het begin van de twintigste eeuw populaire idee van de wereldincarnatie, volgens welke theorie de menselijke evolutie verschillende stadia kent. In het huidige stadium waren de mensen hun *Vril*-krachten kwijt, alleen ingewijden zouden in staat zijn deze stralingen te beheersen en hierdoor in ruimte en tijd te kunnen reizen. Het lidmaatschap van de *Golden Dawn* was volgens Angebert ook direct de verklaring voor Haushofers goede contacten met enkele hoge Britse edellieden, zoals de Duke of Hamilton, de Duke of Bedford en Sir Ivone Kirkpatrick, die allen lid zouden zijn van dit geheime genootschap.[495]

5.3 TUSSEN FEITEN EN FICTIE

De vraag is nu waar de feiten ophouden en fictie begint. Het is belangrijk te constateren dat een deel van de mystiek rond Karl Haushofer ontsproten is uit spanningen tussen vader Karl en zoon Albrecht Haushofer. In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat Karl Haushofer meer gezagsgetrouw was dan zoon Albrecht en dat Karl, naarmate hij meer ervoer over het gevaarlijke dubbelspel in oppositiekringen, de handelingen van zijn zoon onverantwoord vond. Albrecht Haushofer daarentegen meende dat zijn vader veel had bijgedragen aan het scheppen van Hitler en schreef daarover het volgende gedicht: (fragment uit *Der Vater*)

Mein Vater war das Los gesprochen.
Es lag einmal in seines Willens Kraft,

Den Dämon heimzustossen in die Haft.
Mein Vater hat das Siegel aufgebrochen.
Den Hauch des Bösen hat er nicht gesehn.
Den Dämon liess er in die Welt entwehn.[496]

Het gedicht werd gevonden in de voering van de jas om zijn ontzielde lichaam na zijn executie door de Gestapo in de ruïnes van Berlijn.

Het is belangrijk te constateren dat de setting waarin de bovenstaande auteurs Haushofer plaatsen, deels op feiten berust, waardoor in de meeste beweringen een kern van waarheid zit: de beste verpakking van de leugen!

Zoals we hebben kunnen concluderen uit het voorgaande is het absurd om Haushofer de rol van 'man in de schaduw' toe te dichten. Haushofer was op cruciale punten in Hitlers levensbeschouwing geen richtinggever maar eerder een meeloper of zelfs gematigde criticus.

Haushofer was geen geheimzinnige Raspoetin op de achtergrond zoals de verschillende triviaalauteurs menen. Dat Haushofer de spin in een web van geheime organisaties zou zijn geweest – Thulegenootschap, *Golden Dawn*, Groene Draak, *Loge der Brüder vom Licht* – is ook onjuist. Wel is het zo dat een zekere flirt met geheime genootschappen een element van de tijdsgeest was.

In de jaren twintig liep Beieren over van geheime genootschappen en revolutieplannen. Het is ondenkbaar dat Haushofer niet geweten heeft van het bestaan van het Thulegenootschap, gezien het feit dat Rudolf Hess lid was van deze organisatie. Volgens Detlev Rose, die in 1994 onderzoek verrichtte naar het Thulegenootschap[497], is Karl Haushofer nimmer aantoonbaar lid geweest van deze organisatie. Haushofer als geestelijke vader van het Thulegenootschap te kenmerken, is dus niet op zijn plaats, laat staan dat Haushofer de oprichter ervan was geweest, zoals de psycholoog Friedrich W. Doucet[498] beweert. Zeker niet als we bedenken dat het Thulegenootschap bovenal een racistisch genootschap was en dat Haushofer in dezen in Hilbergs termen eerder als meeloper dan als initiator te bestempelen is.

De gesloten geschiedenis van het Thulegenootschap heeft bijgedragen aan de sterke mythevorming rond deze organisatie. Dit begon al

bij het schrijven van *Mein Kampf* waarin Hitler met geen woord rept over het Thulegenootschap. Dit kunnen we enerzijds interpreteren als geheimhoudingsplicht tegenover hen die hem mede katapulteerde in de Duitse politiek. Anderzijds kan het worden gezien als een doodzwijgen van zijn geestelijke vaders, zoals bij Hitler gebruikelijk was. Zeker is in elk geval dat Dietrich Eckart, de enige leermeester die Hitler erkende, lid was van het Thulegenootschap en hij binnen deze organisatie belangrijke politieke vrienden had. De DAP, de voorloper van de NSDAP, was zoals wij zagen een partij opgericht door krachten uit het Thulegenootschap om de Beierse politiek voor communistische anarchie te behoeden. In deze zin is de invloed van het Thulegenootschap, alsmede hun ariosofisch gedachtegoed als zijnde een pervertering van Blavatsky's theosofie, een feit.

Het is met name in de pervertering van de theosofie dat we de wortels van de radicaalste Haushofer-mythen over *Vril* (*Loge der Brüder vom Licht*) en chakra's moeten zoeken. Sinds het baanbrekende werk van de Britse historicus Nicholas Goodrick-Clarke, *The Occult Roots of Nazism*[499], is het duidelijk dat de invloed van Blavatsky en, in mindere mate, van Rudolf Steiner, en de daaraan gekoppelde ideeën over wortelrassen en periodieke reïncarnatie van de wereld, geestelijke munitie hebben geleverd voor de ariosofie. Via Jörg Lanz von Liebenfels en Guido von List vonden deze ideeën hun weg naar het *völkische* circuit in Beieren alwaar Alfred Rosenberg via *Der Mythus des 20. Jahrhunderts* in enorme oplage de bruine beweging bereikte. De behoefte aan het spirituele nazisme nam af naarmate het Hitler-regime vaster in het zadel zat. De 'geestesstrijd' was immers gewonnen en de 'wereldlijke strijd', de Tweede Wereldoorlog, stond op punt van uitbreken. Mede hierdoor was er na de oorlog lange tijd geen belangstelling en begrip voor de in rationele Westerse ogen onbegrijpelijke wartaal van een Rosenberg, die geheel in lijn met de theosofie beweerde dat de ariër van het eilandenrijk Atlantis kwam en dat uit diens rijen Jezus Christus – een ariër dus! – was voortgekomen. Hitler heeft zich later wel eens laatdunkend uitgelaten over zijn Thule-leermeesters, die eigenlijk 'erg laf waren'. Het past in het beeld van de 'vadermoord'. De relatie van Haushofer met het Thulegenootschap is dus uiterst speculatief.

Banden met andere geheimzinnige geheime broederschappen vinden hun oorsprong in Haushofers 'oncontroleerbare jaren' in het Oosten. En niets laat zich gemakkelijker romantiseren dan juist dit Oosten. Zeker als men bedenkt dat juist de Westerse invloed op het Oosten veel groter was dan andersom, zoals Arnold J. Toynbee reeds opmerkte.[500] Reeds in 1841 constateerde de Franse oriëntalist Edgar Quinet iets wat hij de 'oosterse renaissance' noemde[501], en wat Harvey Cox heeft aangeduid als de 'mythe van het Oosten',[502] een verkenning en flirt van het christelijke Westen met het hindoeïsme en boeddhisme. De Westerse toenadering duurt in feite voort tot de dag van vandaag. De reden van de huidige flirt kent grote gelijkenis met die van destijds. De huidige Europees-Amerikaanse cultuur zou te veel gebaseerd zijn op wetenschap en techniek en hierdoor een geestelijke leegte veroorzaken. De Fransman Raoul Stephan beschreef dit proces als de 'ontgeestelijking' en 'verstoffelijking' van de Westerse Wereld.[503] Om toch een geestelijke invulling van het bestaan te verkrijgen, wendde men zich tot het oosten. In de Haushofer-jaren werd deze 'geestelijke leegte' ook al ervaren. De *völkische* mythe kwam immers voort uit het onbehaaglijke gevoel dat het was misgegaan met de Duitse wordingsgeschiedenis en dat nieuwe, onnatuurlijke krachten zich klaarmaakten de Duitse 'zuiverheidsdroom' te verstoren. Voor de genezing van dit onbehagen leverden de mysteriescholen die over onze 'zielenrust waken' meerdere oplossingen. De twee het meest in het oog springende remedies waren, zoals we reeds gezien hebben, de theosofie en de antroposofie. Deze stromingen waren, zeker wat betreft de theosofie, oosters georiënteerd en geïnspireerd. Zoals reeds vermeld, maakte Alfred Rosenberg vervolgens hartstochtelijk gebruik van deze mysteriescholen, hoewel hij een eigen, ariosofische wending aan het geheel gaf.[504]

Dat op basis van deze aantoonbare connectie tussen de oosterse mysteriescholen en het nationaal-socialistische gedachtegoed de triviaalboeken Haushofers oosterse jaren in dat licht zien, is begrijpelijk maar daarmee nog niet juist. Soms is er alleen rook. Er is een 'connectie' te vinden tussen de dalai lama en Haushofer. Toen Hess leed aan zware maagkrampen bracht Haushofer hem in contact met zijn vriend Sven Anders Hedin, de pro-Duitse Zweedse ontdekkingsreiziger. Deze wist

de oplossing voor Hess' maagklachten. Hij bezat een bijzonder elixer dat hij van de dalai lama in Tibet zou hebben ontvangen en gaf dit aan Rudolf Hess. Deze laatste geloofde in deze wondermiddelen en toen hij naar Groot-Brittannië vloog, zaten Hess' koffers vol met het elixer van Hedin en vitaminepillen van (Hitlers dokter) Theo Morell.[505] Rook dus, maar geen vuur. Het contact Hedin-Haushofer had geen mystieke achtergronden maar was voortgekomen uit de prestigeslag die de *Deutsche Akademie* moest voeren tegen concurrerende Duitse instellingen en buitenlandse concurrenten – vooral de *Alliance française* – en hierbij was buitenlandse steun, zoals die van Sven Hedin, zeer welkom. De banden bleven ook later goed tussen Hedin en Haushofer. Toen de geopoliticoloog zich terugtrok op de Hartschimmelhof behoorde Hedin, samen met admiraal Yendo en filosoof C.F. von Weizsäcker, tot de vaste gasten die de uitgerangeerde Haushofer bleven bezoeken.[506]

Tibet-fascinatie was het Derde Rijk, dat ook onder invloed stond van de oosterse renaissance, niet vreemd. De specialist op dit gebied, dr. Ernst Schäfer, werd zowel door de *Abwehr* van admiraal Canaris, Himmlers *Ahnenerbe* en zelfs Rosenbergs Oost-ministerie tot actie gemaand. Uiteindelijk verdeelde hij zijn aandacht tussen Canaris en Himmler. Deze laatste had interesse voor Schäfers raciale onderzoeken maar wilde diens expedities naar Tibet direct gebruiken om daar een anti-Britse opstand te ontketenen. Hiertoe werd Schäfer naar Praag gedirigeerd om een twee maanden durende militaire opleiding te volgen bij de elite Waffen-ss eenheid *Leibstandarte Adolf Hitler*. Van de avonturen van Schäfer kwam na 1939 weinig meer terecht omdat de Sovjet-Unie een gewapende Tibet-expeditie niet graag over zijn grondgebied zag reizen. In 1943, toen Duitsland nog verder geïsoleerd was, probeerde Schäfer via het meer 'neutrale' Sven Hedin-(geografisch)instituut buitenlandse restricties te omzeilen. Hoewel Hedin hieraan meewerkte, werd dat geen succes. Daarmee strandde Himmlers hoofdstuk 'Tibet' en zette hij Schäfer in voor de Kaukasus-politiek.[507]

Dietrich Eckart is in zoverre met chakra's en dergelijke in verband te brengen dat een zekere oosterse – lees: theosofische – invloed hem niet vreemd was. In het openhartige, en daarom later door Hitler verboden, *Der Bolschewismus von Moses bis Lenin, Zweigespräch zwischen Adolf*

Hitler und mir uit 1924 wordt een luciferiaanse wereldbeschouwing geopenbaard. Hitlers ariosofische kijk op de wereld blijkt hier duidelijk uit, maar of hij meer ideeën van oosterse oorsprong heeft omarmd, is onbewijsbaar.[508]

Kern van het gehele probleem bij onderzoek naar de eventuele invloed van geheime genootschappen is dat ze *geheim* zijn. De meeste beweringen zijn daarom bewijsbaar noch onbewijsbaar. We moeten ons dan ook aan de feiten houden. Belangrijk is wel dat men rekening houdt met het wereldbeeld van Haushofer. Haushofer was een enorm gevoelsmens. Zijn kille ratio die hij vastlegde in zijn kwantitatieve methoden van de geopolitiek, werd aangevuld met de warme irrationaliteit van het *völkische* denken en de sporen van de ariosofie. Haushofer was een product van de twee mythen van de Duitse *Sonderweg* en kon zich niet geheel onttrekken aan de sfeer van de 'dansende tafels' waaraan ook keizer Wilhelm II in gezelschap van prins Philipp Eulenburg-Hertefeld in de donkere nachten op de Noord- en Oostzee zich had overgegeven. Recentelijk zijn er bronnen ontdekt die ook Hitler, in zijn eigen woorden, met spiritisme 'verbinden'. Tegenover de politie verklaarde Hitler na de dood van zijn geliefde nicht Geli Raubal dat zij tot een genootschap behoorde dat seances hield waarbij de tafels bewogen. Zij was hierbij, volgens Hitlers verklaring tegenover de Beierse justitie, te weten gekomen dat zij een onnatuurlijke dood zou sterven en had hem dat verteld.[509]

Ron Rosenbaum heeft erop gewezen dat de conservatieve kringen in Duitsland aan het begin van de twintigste eeuw niet alleen angstig naar de toekomst keken maar ook op zoek waren naar een heiland. Irrationaliteit was hierbij aan de orde van de dag. We moeten niet vergeten dat het de hoogtijdagen waren van Thérèse Neumann, een eenvoudige jonge boerenvrouw uit Konnersreuth, even ten noorden van München, die beweerde slechts te leven op hosties. In een visioen zou zij zijn teruggevoerd naar de kruisiging van Jezus op Goede Vrijdag, en sinds 1926 bloedde zij op de plaatsen van Jezus' verwondingen. Deze gestigmatiseerde vrouw kon op zeer veel bewonderaars rekenen, waaronder mensen van formaat, zoals krantenmagnaat en Hitler-tegenstander dr. Fritz Gerlich.[510]

Haushofer leefde op de Hartschimmelhof tussen de natuur, een kernelement van het *völkische* denken, waar hij zich overgaf aan het ritme der seizoenen, de lange wandelingen waarbij hij zich met zijn zonen of *Wahlsohnen* Hess en Hofweber overgaf aan het 'hogere' en de nieuwe missie voor Duitsland. In dit 'nieuwe' stak veel van de mystiek, want het was immers een wensgedachte. Het is opmerkelijk te zien hoe vaak Alfred Rosenberg in *Der Mythus des 20. Jahrhunderts* het woord 'nieuw' gebruikt. Het heeft dat drammerige effect, het 'zeker willen zijn'. Dat nieuwe stond natuurlijk voor het pure, het zuivere. Binnen het conflictmodel van die dagen was daarmee de tegenpool direct onzuiver en gevaarlijk. Het was de basis van een alles-of-niets-denken, een ideologisch denken, een pan-denken, met sterk polariserend effect, met pseudo-religieuze beladenheid, een *Kulturkampf*, zoals Rosenberg het verwoordde.[511] Daarbinnen paste ook de invloed van geheime genootschappen die tegen Duitsland pacteerden. Haushofer was hier ook niet vreemd van. De Britten dichtte hij een dergelijke logeachtige mentaliteit toe. In het *Zeitschrift für Geopolitik* is een enkele keer sprake van *The Round Table*, een internationaal pro-Angelsaksisch netwerk, ook wel aangeduid als *The Anglo-American establishment*. Oprichter van dit genootschap was de Britse imperialist Cecil Rhodes (1853-1902).[512]

De beweringen van Haushofers connectie met de *Vril-Gesellschaft* is mogelijk terug te voeren op Hess' interesse voor aardstralen. Volgens Pauwels en Bergier waren zowel Hess als Haushofer lid van de *Vril-Gesellschaft*, samen met mannen als Rosenberg, Göring, Himmler en Hitlers arts Theodor Morell. Volgens de triviaalliteratuur zou de *Vril-Gesellschaft* een geheime onderafdeling van het Thulegenootschap zijn, dat probeerde demonenkracht voor de nazi's te activeren.[513] De groeiende interesse voor de *Vril*-technieken der nazi's zou voort kunnen komen uit een zekere popularisering van het 'stralingsthema' dat dicht aansloot bij de UFO-problematiek (aangedreven door *Vril*-energie, zo meende een Jan van Helsing [pseudoniem]) en de popularisering van het *Vril*-fenomeen door de populaire auteur Umberto Eco in zijn *Slinger van Foucault*.[514] Verder werden de verhalen rond Vril geïnterpreteerd vanuit ariosofisch perspectief. *The Coming Race* van Bulwer-Lytton moest natuurlijk Blavatsky's vijfde wortelras zijn, de

ariër! Deze ideeën passen in de tijdgeest waarin veel waarde werd gehecht aan het mesmerisme (dierlijk magnetisme), de 'holle aarde'-theorie, de *Welteislehre* en andere pseudo-wetenschappen.

5.4 HAUSHOFERS 'TWEEDE GEZICHT'

Veel voer voor het beeld van 'de zwarte magiër' kwam bij Haushofer zelf vandaan. Er zijn sterke aanwijzingen dat Haushofer geloofde dat hij bepaalde gaven had. Een daarvan was het voorvoelen van gevaar, het voorvoelen van de dood; met andere woorden, het voorspellen van de toekomst, ook wel precognitie genoemd. Er zijn hiervan een aantal opvallende voorbeelden bewaard gebleven. In het *Bayernbuch 1914-1918* van Krafft von Delmensingen werden de krijgsverrichtingen van het Beierse leger in de Eerste Wereldoorlog beschreven. Zondag 30 juli 1916 vormde daarbij een eredag. Op deze dag, in dichte mist, waren de geallieerde troepen aan een offensief begonnen, maar de vijandelijke eenheden waren nog niet uit hun versterkingen of Haushofer liet eenheid uit alle artillerielopen schieten, hoewel hij geen zicht had noch bevestiging dat er een aanval op gang was. Haushofer schoot 'op zijn gevoel', en de voltreffers smoorden de vijandelijke aanval in de kiem. 'Ik ben niet uitverkoren maar niet onbegaafd,' meende Haushofer zelf over wat hij zijn *zweites Gesicht* noemde. Volgens Haushofer had hij deze gave geërfd van grootmoeder Fraas. Hij wist niet zo goed wat hij ermee aan moest, en speculeerde wel eens dat hij met deze gave eigenlijk iets anders moest doen voor Duitsland dan zijn werk als artillerieofficier. Hij redde regimentsadjudant Bruno Sell het leven door hem op te houden bij zij terugkeer naar zijn post op een aan het front gelegen heuvel. Toen Sell uiteindelijk vertrok, zei Haushofer tegen de regimentsarts Richter en vriend Hofweber dat hij Sell wel had moeten stoppen omdat het anders zijn dood zou zijn geweest. Korte tijd later ging de telefoon. Een artilleriegranaat had precies de plek getroffen waar Sell naar onderweg was. Andere officieren waren gedood. Sell was de eerste die deze doden op een augustusdag in 1915 aantrof. In Ramecourt voorspelde hij nogmaals de dood van een medesoldaat en

op een ander moment zag hij een treinongeluk aankomen. Ook zou zijn *zweites Gesicht* hem melden wie de oorlog zou overleven, Hofweber was daar een van. Interessant is de opmerking van Haushofer dat hij ook Hess' vlucht naar Groot-Brittannië en het drama van gevangenschap dat daarop volgde, had zien aankomen. Het *Irre Gesicht* van Hess waarmee Haushofer tijdens het proces van Neurenberg werd geconfronteerd, had hij reeds gezien.[515]

Naast Haushofers eigen verklaringen kent ook het werk van zijn vader, Max Haushofer, een mystieke toon. Zeer typerend in dezen en geheel in overeenstemming met de moeizame balans tussen fantasie en realiteit bij de getalenteerde Haushofers zocht ook vader Haushofer naar de grenzen van het mogelijke in *An des Daseins Grenzen* dat bij C.B. Beck kort na zijn dood in 1908 verscheen.[516] Max Haushofer noemde het boek zelf een *Spielraum der Phantasie*, waarmee hij het leven bespiegelde in een mengeling van filosofie en wetenschap, gemengd met een flinke dosis *völkische* sentimenten, astrologie, *Blutverwandtschaft* en bespiegelingen over het menselijk zielenleven. Max Haushofers fantasie ontpopte zich overigens in een zeer donker toekomstbeeld, een *Weltbrand*. In het hoofdstuk *Zertrümmerung* meende hij: 'Durch rauchendes Gewölk erscheint es, gross und furchtbar. Wie weit es entfernt ist? Vielleicht tausend Jahre, vielleicht weiter. Vielleicht auch nur ein halbes Jahrtausend'.[517] Maar aan de horizon van al dat leed gloorde toch weer een mooie, zuivere toekomst, de toekomst van de *Nachmenschen*, zij die het overleefd hadden, 'machtiger, wijzer, edeler, geestrijker...'[518] In retrospectief lijkt de scheiding tussen de *Nachmensch* en de *Übermensch* broos.

Naast Haushofer zelf gaven ook bepaalde interessen van Rudolf Hess aanleiding tot wilde speculaties. Detlev Rose meent dat Hess geïnteresseerd was in astrologie, aardstralen, droomduiding, helderziendheid en antroposofie. Tegenover de bekende historicus William Shirer ontkende Hess na de oorlog zich ooit voor astrologie geïnteresseerd te hebben, maar uit zijn briefwisselingen bleek dat hij een 'planetendame' bezocht voor kosmisch advies.[519] De Amerikaanse historicus John Toland zag Hess als een van de meest mysterieuze nazi's. Alleen als hij glimlachte, zo meende hij, verscheen de ware Hess. Hess stond bekend

als de vechtersbaas van de NSDAP, een man met stalen vuisten, atletisch gebouwd, altijd in de voorste rijen waar de klappen vielen. Hij was de trouwe gezel van Hitler, de 'ideale discipel', zoals Toland hem typeerde. Maar achter deze bikkelharde façade van Hess, die zich ergerde aan plezier makende en dansende jongeren, lag een gevoelig mens verscholen, die hield van muziek en boeken en liever een teruggetrokken leven leidde dan in de schijnwerpers stond.[520]

Inderdaad hield Rudolf Hess er vreemde gewoonten op na, welke verschillende auteurs geïnspireerd zullen hebben in hun theorieën over Haushofer en zijn relatie tot Hess. Deze laatste kampte zijn hele leven met gezondheidsproblemen en hij had een sterke argwaan tegenover de traditionele medische praktijk. Niet alleen raadpleegde hij Hitlers arts Theo Morell (gespecialiseerd in geslachtsziekten!) en kreeg hij van hem vitaminen, (sommigen menen amfetamine, 'speed' dus) maar kwam hij ook in contact met andere *Zauberer* zoals zijn secretaresse het later noemde. Hess had moeite met slapen en voelde zich vaak vermoeid. De zware druk van zijn hoge positie was hem duidelijk te veel. Hij zocht zijn heil in iriscopie, homeopathie en liep de deur plat bij *Heilpraktiker* en natuurgenezers. Sommige artsen meenden dat Hess leed aan een lichte vorm van psychose; zo stortte hij huilend ineen toen hij hoorde van de moord op Ernst Röhm, waar hij zich schuldig over voelde. Volgens een van zijn artsen zou Hess verder volledig in de greep zijn van astrologen.[521]

Deze informatie lijkt niet uit de lucht gegrepen. De relatie astrologie en het nazi-regime is zeer complex. In zijn Hitler-biografie beweert P.F.M. Fontaine dat in de Berghof een suite van vijf kamers was, die bekend stond als de zogenaamde *Sternkammer*. Het grootste van deze vertrekken zou een plafond hebben gehad van glas dat geopend kon worden zodat de sterrenhemel zichtbaar werd. Het was het product van een instrumentmaker uit Jena. Langs de rand van het dak stonden de tekens van de dierenriem. Alleen Hitler en een astroloog, Karl Ossietz, kwamen er.[522] Er bestaat verder een anekdote over Hitler en zijn gasten op het terras van de Berghof, in augustus 1939. De hemel kleurde rood door de ondergaande zon. Hitler wendde zich tot zijn adjudant en zei: 'Dat ziet eruit als veel bloed. Deze keer [zal de aanval op Polen] niet

zonder geweld aflopen.'[523] Er zijn aanwijzingen dat Hess inderdaad met astrologen in contact stond. In zijn beroemde boek over Hitlers laatste dagen maakte Trevor Roper in 1947 al bekend dat er in de hoogste regionen van het NS-regime astrologen actief waren. Een daarvan was Wilhelm Th.H. Wulff, die spoedig door Heinrich Himmler werd geconsulteerd. Wulff schreef na de oorlog zijn memoires, *Tierkreis und Hakenkreuz, als Astrologe an Himmlers Hof*, waarin hij stelde dat na de vlucht van Hess naar Groot-Brittannië de astrologen in Duitsland hard werden aangepakt. Hijzelf werd gearresteerd en opgesloten in de Gestapo-gevangenis Hamburg-Fuhlsbüttel.[524]

5.5 ASTROLOGIE EN VOORSPELLINGEN

Astrologie was overigens ook voor Haushofer geen onbekend terrein. Het hoorde bij zijn 'toekomstvoorspellen', waarbij hij zijn visioenen en dromen gebruikte. De *Traumdeutung* die Rose bij Hess signaleert, zal verwijzen naar Haushofers droom over de vrede met Engeland die hij Hess aan de vooravond van diens vlucht als symbool vertelde, alsmede de kosmische kennis. In de studie van Hans-Adolf Jacobsen over Haushofer toont Jacobsen een door Haushofer zelf gemaakte, persoonlijke horoscoop. Het wonderlijke is dat Haushofers voorspellingen niet helemaal zonder resultaat bleven. De Amerikaanse autoriteiten hadden na de strijd gehoord van Haushofers profetische capaciteiten. Bij een huiszoeking op de Hartschimmelhof troffen zij een opmerkelijke landkaart aan waarop slechts drie plaatsnamen stonden genoteerd, Pearl Harbor, Singapore en Hong Kong. De drie grote nederlagen in het Pacific-gebied stonden op een kaart gedateerd vóór de gebeurtenissen![525]

Alsof het noodlot met onze ratio goochelt, deden zich nog twee vreemde incidenten voor die zijdelings ook op Haushofer betrekking hadden. Een gaat terug op de privé-secretaris van Churchill, Jack Colville. Deze had aan de vooravond van Hess' vlucht naar Groot-Brittannië een vreemde droom, die werd ingegeven door een boek dat hij kort daarvoor had gelezen. Het ging om de roman *Flying Visit* van

Peter Flemming, de broer van Ian Flemming. Hij droomde dat er een hoge nazi naar Groot-Brittannië zou vliegen en per parachute zou landen, om de vrede aan te bieden. Nog onder de indruk van zijn droom kreeg Colville de volgende dag plotseling de Duke of Hamilton aan de telefoon. Hierop vroeg Colville droogjes *Has somebody arrived?* wat een stomverbaasde Hamilton moest bevestigen.[526]

Het andere 'toeval' deed zich voor bij Sven Hedin, die in zijn boek *Ohne Auftrag in Berlin* schreef dat Hitler in oorlogstijd naar Engeland zou vliegen om de vrede te bewerkstelligen en dat dit grote indruk op de Britten zou maken.[527] Ook de reeks speculatieve boeken over het motief van Hess' vlucht naar Schotland heeft bijgedragen tot mystificatie. Nazi's als *Gauleiter* Rudolf Jordan meenden dat Hess operatie-Barbarossa aan Londen had verraden. Stalin vreesde een complot tussen Londen en Berlijn tegen de Sovjet-Unie. John Costello en Richard Deacon onderstreepten dit door erop te wijzen dat de Britse radar Hess' vliegtuig expres had doorgelaten. Hugh Thomas, een Britse chirurg, meende dat Hess Hess niet was, maar een dubbelganger. De echte Hess zou op bevel van de *Reichsführer-ss* zijn neergeschoten. Als bewijs werd aangevoerd dat de verwonding van Hess uit Eerste Wereldoorlog in Spandau plotseling 'verdwenen' was. De Duitse historicus Rainer F. Schmidt meende in zijn in 1997 uitgekomen studie *Rudolf Hess, Botengang eines Toren?* dat de Britse geheime dienst Hess naar Engeland had gelokt, met als doel de nazi's in diskrediet te brengen. Het boek van Martin Allen, *The Hitler/Hess Deception* sluit hierbij aan. De boeken zijn allemaal speculatief van aard omdat de belangrijkste archiefstukken door Londen nog tot 2018 in de kluis worden gehouden.[528]

5.6 DE MYSTIEKE TREKKEN VAN HET GELOOF IN DUITSLAND

Zo geforceerd als de esoterische gelovers hebben geprobeerd Haushofer te bombarderen tot zwarte magiër, zo moeilijk is het alles te willen verklaren op basis van ratio. En hoe had het ook anders kunnen zijn. De grotendeels *völkische* wereldbeschouwing van Haushofer kenmerkt zich immers door een sterk irrationeel karakter, en dus dichtte men

Haushofer ook invloed op dit terrein toe. De ontmythologisering van de zwarte magiër kan slechts plaatsvinden door de veronderstellingen te toetsen aan feiten. Het belangrijkste is in elk geval te constateren dat Haushofer zelf meende 'een tweede gezicht' te hebben, waarmee hij Duitsland moest dienen. Dat deze missie de geopolitiek was, lijkt duidelijk uit zijn ijver en inzet hiervoor.

Tot slot eindigen we met een nog onbekende kanttekening bij de meest rabiate ariosofische kant van Haushofer. Want als er sprake was van een zwarte magiër, was het toch op die momenten waarop Haushofer zich liet meeslepen naar de spelonken van de zwartste Duitse geschiedenis. Voor de serie *Colemans kleine Biographien* onder redactie van dr. Frits Endres uit Lübeck schreef Haushofer reeds in 1934 een kleine levensloop van Lord Kitchener. Het was niet de enige minibiografie die Haushofer voor deze serie schreef, ook Napoleon en Foch passeerden de revue, maar deze keuze was toch opvallend. Het pleit mijns inziens voor de 'stille sympathie' die Haushofer (en veel nazi's zoals we zagen) voor het Britse eilandenrijk voelde. Churchill mocht misschien een 'plutocraat' zijn, maar in de kern waren de Britten toch 'als de Duitsers'; ijverig, veroveraars, helden.

De keuze voor Kitchener is ook om andere redenen interessant. Kitchener was namelijk volgens Jörg Lanz von Liebenfels een van de belangrijkste Engelse lezers van zijn zwaar ariosofische blad *Ostara*. Lanz von Liebenfels zag in Kitchener een held die vocht tegen de 'invloed' van het 'joods-bolsjewisme', en toen hij na het uitbreken van de Russische Revolutie opstoomde naar St.-Petersburg en het schip verging, meende hij direct dat hier sprake was van een anti-arisch complot! Het zou te ver gaan Von Liebenfels en Haushofer via deze link met elkaar in contact te brengen, maar het maakt wel iets anders duidelijk. De grenzen van wat wel en niet behoorde tot wat we hebben aangeduid als de *inner circle*, waren vaak niet zo duidelijk. Waar begon de *völkische* gedachte, waar eindigde die, waar nam de ariosofie het over? Haushofer bakende dit nooit af. Zoals Hess twee gezichten kende, loyaliteit naar Haushofer en Hitler, zo kende ook Haushofer zijn mimicry. Zijn talenten brachten hem automatisch naar de top, bijna ongeacht de aard van het regime. En achter het regime stond natuurlijk altijd nog

Duitsland, het eeuwige Duitsland voor Haushofer, dat hij blijkens zijn lyrische beschrijving van de dood van Kitchener toch ook wel als onderdeel zag van en nog groter proces, waarin blijkbaar ook de Britten een rol speelden. Een *Wikingerende* beleefde Kitchener op 5 juni 1916 toen de oorlogsbodem Hampshire in de diepte van de Noordzee verging na op een mijn te zijn gelopen. Kenmerkend is ook Haushofers opmerking over de Balfour-verklaring in de passage over Kitcheners dood. Kitchener zou het toewijzen van Palestina aan de joden met sarcasme hebben aangezien. Als groot kenner en cartograaf van de regio zou hij meer dan wie ook beseffen welke onuitputtelijke bron van problemen hiermee was geschapen.[529] De dood van Kitchener, zo meende Haushofer, was een verlies voor de wereld. De wereld van Haushofer in elk geval, waar het aardse en het kosmische, het *völkische* en het ariosofische, het reële en irreële elkaar soms nagenoeg beroerden.[530]

HOOFDSTUK 6

De nalatenschap

6.1 HET NAOORLOGSE DUITSLAND EN HAUSHOFER

Karl Haushofer geldt nog altijd als een van Duitslands belangrijkste geopoliticologen.[531] Maar na de Tweede Wereldoorlog lag het vakgebied in Duitsland onder vuur. Zoals we zagen, kampte de geopolitiek met een onduidelijke afbakening van haar terrein. Daarbij kende de term een negatieve associatie als gevolg van de Tweede Wereldoorlog, een erfenis die Ulrich Ante 'fataal' noemde.[532] De wetenschap in Duitsland stond in het teken van de 'Nationalpedagogie', de identiteit stond 'in de vitrine'.[533] De historica Ursula Laack-Michel meende dat de geopolitiek 'misbruik had gemaakt van het vocabulair' en daardoor zijn 'geloofwaardigheid als objectieve en wetenschappelijke discipline verspeeld had'.[534] Tevens, zo merkt Peter Schöller op, was de geopolitiek sterk gericht op wat hij noemde het 'moderne imperialisme'[535], het imperialisme van de eerste helft van de twintigste eeuw. Een eeuw die na 1945 sterk van karakter veranderde. De snel verschuivende machtsblokken en de oplaaiende strijd om de nog 'openstaande wereld' veranderden tezamen in de bipolaire Koude Oorlog met duidelijk afgebakende machtsblokken en invloedssferen. Zelfs grote oorlogen, zoals in Korea en Vietnam, brachten geen wijziging in de status-quo.

Anderzijds, zo constateerde Schöller, probeerde de geopolitiek zich aan te passen aan het nieuwe tijdsbeeld waardoor hij meende dat met geopolitiek 'alles te bewijzen viel'.[536] Erg geloofwaardig was het echter niet. De kern van het probleem school in het feit dat binnen de geopolitiek de invloed van de geografische omstandigheden altijd indirect doorwerkte op de politieke besluitvorming. Daardoor werd deze invloed vaak overgewaardeerd binnen het geopolitieke denken.[537]

Ruimte, Haushofers *Lebensraum*, lag als geografisch determinisme onder vuur. De *Raumbedingtheit* was minder bindend dan Haushofer en de zijnen hadden aangenomen.[538] Sebastian Haffner heeft in zijn beroemde *Anmerkungen zu Hitler* er reeds op gewezen dat Hitler de geschiedenis te veel zag als een exacte wetenschap, waarbinnen hij zocht naar wetmatigheden.[539] Aan eenzelfde euvel leed ook de geopolitiek. Als een opmerkelijke antithese tegen het *Raum*-determinisme van de Haushoferiaanse geopolitiek zou men Israël kunnen nemen. Dit kwetsbare stukje land, met lange vijandelijke grenzen, vormde een typisch voorbeeld van 'kleinstaaterij' zonder grondstoffen, maar groeide desondanks uit tot een van de machtigste mogendheden van het Midden-Oosten.

Als gevolg van de woelige voorgeschiedenis van de geopolitiek zagen sommige geografen de toekomst van de geopolitiek somber in. De term leek *vorbelastet* en *abgestempelt* en net zo onbruikbaar geworden als de term nationaal-socialisme, aldus Schöller.[540] In Duitsland waren zelfs de epigonen van Haushofer, zoals Otto Maull, weer teruggevallen op de term *Politische Geographie*[541] terwijl in Frankrijk en (Latijns-) Amerika de term geopolitiek gewoon gehandhaafd bleef.[542]

De voorzichtigheid bleef in Duitsland ten minste tot in het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw bestaan. Toen verscheen van de hand van W. Hennigs en T. Rhode-Jüchtern het boek *Geopolitik 2000*, hoewel het begrip geopolitiek pas laat in het boek valt.[543] De koudwatervrees bleef dus bestaan. Dit gold ook voor de geschiedschrijving. In Duitsland is de invloed van de geografische factoren op de geschiedschrijving vaak onder- of overschat. Een opvallend voorbeeld van overschatting ziet Schöller in het werk van de historicus Theodor Mommsen in zijn studies over het Romeinse rijk, waarbij hij geografische factoren een beslissende rol toedicht. Binnen de moderne geschiedschrijving is de invloed van de sociale geografie veel sterker dan die van de geopolitiek.[544]

Is er dan geen toekomst meer voor de geopolitiek in Duitsland? Dat valt nog te bezien. Weliswaar was de geopolitiek tot zeker eind jaren tachtig 'braakliggend terrein',[545] maar langzamerhand wordt er toch naar een soort 'oplossing' toegewerkt. Ulrich Ante meent dat de mo-

derne wetenschapper hierbij twee zaken in het oog moet houden:
1. men moet een confrontatie met het verleden aangaan;
2. er dient een nieuw concept te komen van de geopolitiek.[546]

Opvallend genoeg bieden juist de Haushofers hierbij toch weer houvast. De aandacht gaat hierbij niet zozeer naar Karl Haushofer, die nog altijd gebukt gaat onder de zwarte erfenis van het *Lebensraum*-concept, maar vooral naar Albrecht Haushofer, die gezien zijn verzetsverleden minder belast is dan zijn vader. Met name het theoretische werk *Allgemeine Politische Geographie und Geopolitik* is hierbij van belang. Vooral ook omdat het Albrecht Haushofer was die zich terecht zorgen maakte over de groeiende kloof tussen *Politische Geographie* en *Geopolitik* – hoewel hij zich hier niet in iedere fase van zijn carrière diepgaand om bekommerd heeft – die hij beschouwde als een erfenis uit de (gepolariseerde) jaren twintig. Het belang van een nieuw concept ligt voor de hand gezien het verleden van de geopolitiek en ook vanwege het feit dat van de drie geplande theoretische delen van Albrecht (en Karl) Haushofer slechts één deel, *Allgemeine Politische Geographie und Geopolitik*, het levenslicht kon zien hetgeen postuum in 1951 geschiedde. Aangezien dit boek ook onder invloed van Karl Haushofer tot stand kwam, blijft zijn geest aanwezig binnen het vakgebied.

Overigens was de geest van Haushofer, ondanks Schöllers vergelijking tussen geopolitiek en nationaal-socialisme, nimmer helemaal verdwenen. In 1951 herstartte het *Zeitschrift für Geopolitik* in onveranderde vorm (!) om in 1956 'wegens verdorring' op te gaan in het tijdschrift *für deutsches Auslandswissen* van het instituut voor *Geosoziologie und Politik*. De gewone voortzetting van het *Zeitschrift für Geopolitik* maakt duidelijk dat wat betreft de *Vergangenheitsbewältigung* op het gebied van de geopolitiek nog wat werk te verrichten is.

Interessante aanzetten tot een nieuwe invulling van het vakgebied van de geopolitiek zijn er wel. De nadruk wordt hierbij gelegd op twee nieuwe invalshoeken:
1. de invloed van het cultuurlandschap;
2. de sociaalgeografische factoren.

Opmerkelijk hierbij is dat men wat betreft het eerste punt van de cultuurlandschappelijke invalshoek teruggrijpt op iemand uit de Haushofer-cirkel, Hugo Hassinger. Hij kwam in 1932 reeds met een zeer interessante polemische stelling binnen de geopolitiek, die tot dan toe onderbelicht was gebleven. Hassinger meende dat niet zozeer de invloed van de geografische factoren op de politiek groot was, maar juist die van de politiek (mens) op de geografie, precies andersom dus![547] De ruimte werd hierdoor van actieve actor teruggebracht tot een medespeler in het geheel. Het deterministische karakter kwam hierdoor te vervallen. In 1962 sprak de geograaf A. Grabowsky nog over de invloed van *Raumkraft* in Haushoferiaanse zin. Maar deze stelling werd nu afgedaan als een 'typische denkfout' van de geopolitiek. Het element van de cultuurlandschappelijke factor had zijn intrede gedaan.[548] De stelling van Hugo Hassinger werd in 1957 onderstreept door Peter Schöller, die meende dat niet de natuuromstandigheden maar *das Milieu des Staates* van belang was voor een staat. Geopolitiek behelsde meer en meer de 'functionele problemen van het cultuurlandschap'.[549]

In de jaren zeventig dreigde zelfs de term *Politische Geographie* uit beeld te verdwijnen toen M. Schwinds de term *Allgemeine Staatengeographie* introduceerde, met daarin centraal de staat als *kulturlandschaftlicher* factor. Gangbaar is de laatste jaren ook de term *Kulturgeographie* die, zoals Paul Reuber – verbonden aan het *Geographisches Institut* van de universiteit van Heidelberg – benadrukt, vooral in de Anglo-Amerikaanse wereld en in Frankrijk dicht bij de oorspronkelijke politieke geografie en geopolitiek staat.[550]

De tweede pijler, de sociaal-geografische factor, is wat vager, vooral ook door zijn breedte: van infrastructurele invloeden tot het terrein van de *Anthropogeographie*. De introductie hiertoe kwam in 1958 van de hand van Peter Schöller, waarbij het 'gruppengebunden soziale Verhalten in Raumen' centraal stond.[551] Bij deze omschrijving wordt duidelijk dat de erfgenamen van Haushofers geopolitiek nog altijd kampen met het holistische karakter van het vak. Afbakeningen vormen een probleem, zoals grenzen in de geopolitiek. Anderzijds zijn de letterlijke grenzen steeds minder nodig, geopolitiek van vandaag de dag is een *worldsystems approach* geworden. In de moderne geopolitiek

spelen landen nog maar een kleine rol en komen de grote processen niet langer voort uit de handelingen van individuele politici of landen, maar uit economische en sociale processen. Typerend hiervoor was de *Earth Summit* in Rio de Janeiro in 1992, waar een geheel nieuw scala aan begrippen zijn intrede deed: *the global village*, *spaceship Earth*, *world government*. Kortom de wereld is *interrelated*, zelfs al zijn de verschillen soms nog zo groot, zoals tussen de eerste en de derde wereld.[552] Een belangrijke pleitbezorger van deze stelling is I. Wallerstein. Het is interessant te zien hoe de huidige *interrelated* visie op de relatie politiek en geografie, gebaseerd is op onderzoek uit het verleden. Wallerstein gebruikte voor zijn theorie de invloed van de *Long Waves* op de zestiende eeuw. Hier zou het *Modern World System* zichtbaar zijn geworden door de agrarische revolutie die zich voordeed. Wallerstein publiceerde zijn studie in 1974 en voegde hier nog een vervolgstudie aan toe in 1980, welke de periode 1600-1750 behelsde.[553]

6.2 DE ANGELSAKSISCHE WERELD

Met Wallerstein hebben we intrede gedaan in het politieke en wetenschappelijke klimaat buiten Duitsland, en ook daar maakte de geopolitiek een grote ontwikkeling door na 1945. Deze ontwikkelingen kunnen we slechts schetsmatig beschrijven, waarbij het volgen van de twee opvolgerstaten met betrekking tot het *Heartland* de prioriteit heeft: de Sovjet-Unie en de VS, die door hun veiligheidsgaranties aan Oost- en West-Europa de balans in dit gebied in evenwicht hielden.

De nieuwe ordening van de wereld werd niet zozeer achter schrijftafels bedacht alswel bepaald door het militaire verloop van de Tweede Wereldoorlog. De krijgshandelingen maakten in elk geval duidelijk dat de machtsverhoudingen in de wereld sterk verschoven waren. Duitsland was als machtige speler in Haushofers *Kernraum Europa* teruggedrongen en opgevolgd door de Sovjet-Unie als ‘blijvende factor’ en de VS als ‘nieuwe factor’.

Van de ‘traditionele partijen’ waren het misschien wel de Britten die het meest duidelijk wisten wat hun geopolitieke agenda was. De

Pax Britannica stond na de tweede vernietigende wereldoorlog op instorten en Londen deed er alles aan om het rijk intact te houden. Dit liet zich duidelijk aflezen aan de politiek van Winston Churchill in de laatste fase van de Tweede Wereldoorlog, toen hij zijn weerzin tegen het crypto-fascistische regime van de Italiaanse monarchie en generaal Pietro Badoglio overwon omwille van de voor Groot-Brittannië zo belangrijke strategische verbindingslijnen in de Middellandse Zee, en de door hem verfoeide Franse generaal De Gaulle steunde in zijn machtsontplooiing op het Europese continent, om Britse troepen vrij te maken voor crisismanagement binnen het gebied van de *Pax Brittannica*. Deze eenheden, alsmede het verzwakte Britse economische potentieel, werden al snel ingezet in de brandhaard Griekenland, waar de Britse interesse in het verlengde lag van hun inzet in Italië en steun aan de monarchie. Weliswaar regelde het Verdrag van Montreux uit 1946 de doorgang door de strategische zeeroute bij de Dardanellen, maar dat nam niet weg dat Griekenland voor de Britten te belangrijk was om te negeren. Maar in 1947 was de bodem van de Britse schatkist toch in zicht en moest de *Pax Brittannica* definitief het vaandel overdragen aan de VS, en trokken de Britten zich terug uit het Griekse avontuur.

De Amerikanen waren als *accidental empire* uit de Tweede Wereldoorlog tevoorschijn gekomen.[554] Vanaf november 1942, tijdens operatie *Torch,* de landing in Noord-Afrika, waren de Amerikaanse troepen aan het westfront in Europa opgedoken en zouden via Afrika, Sicilië en Frankrijk een steeds groter aandeel in de bevrijding van Europa van de nazi's krijgen. Tijdens D-Day leverden de VS driekwart van de manschappen en het materiaal. Vanaf 1944 hadden zij de strategische koers bepaald. Terwijl Churchill een opereren vanuit het Middellandse Zeegebied prefereerde, kozen de Amerikanen voor Normandië en ook in de laatste fase van de strijd drukten de VS een zware stempel op de koers. Churchill was, samen met de tweede man van de VS op de ambassade in Moskou, George Kennan, een van de eersten die expliciet waarschuwden voor het gevaar dat van het nieuwe door de Sovjets grotendeels gedomineerde Europa uit zou gaan voor de wereld. Roosevelt meende echter lange tijd dat er in redelijkheid zaken te doen viel met Moskou en de communisten. Deze opstelling zorgde voor een blij-

vende tweedeling in Europa na de val van Hitler-Duitsland, zoals ook het uitblijven van directe Amerikaanse inmenging in Indo-China en Nederlands-Indië in de Pacific een nieuwe ontwikkeling in beweging bracht, welke uiteindelijk het einde betekende van de imperialistische orde aldaar. Deze misschien wat naïeve kijk op het wereldgebeuren vanuit de VS, werd nog versterkt toen de betrekkelijk onervaren Harry Truman in 1945 het roer moest overnemen van de overleden president Roosevelt.

De VS ontwikkelden in de loop der tijd een aantal geopolitieke doelen: Truman koos voor een idealistische wilsoniaanse aanpak, waarmee hij het gedrag der naties middels geojuridische middelen in het gareel wilde houden. De VN die hieruit voortkwamen waren echter, tot de dag van vandaag, niet het effectieve slagzwaard waarmee agressoren bedwongen konden worden. Al snel moest men constateren dat er ook van de ouderwetse diplomatieke en militaire middelen gebruik moest worden gemaakt om de Sovjet-ambities in te tomen. We hebben Griekenland al even genoemd, maar ook in Perzië, dat de Sovjet-Unie volgens afspraak moest ontruimen, probeerde Moskou te revolutioneren, door in het noorden van het land een communistisch marionettenregime in het leven te roepen. De VS voelden zich genoodzaakt in te grijpen omdat belangrijke geo-economische belangen, de olie, op het spel stonden. Samen met de Britten werden belangrijke strategische doorgangspunten voor de nieuwe wereldpolitiek veiliggesteld, zoals het Suezkanaal en het Panamakanaal, en werd middels de geo-economische strategie van de Marshall-hulp, welke ideeën in de zomer van 1947 werden geformuleerd, via een hulpprogramma voor Europa de economische chaos bestreden waaruit het communisme zou kunnen putten. Hiermee was de politiek van *containment* (indamming) een feit.

Over de koers van de nieuwe politiek werd in de VS geschreven in *Foreign Affairs*, de geopolitieke spreekbuis van de VS. De visie van George F. Kennan in dit blad was dat de Sovjet-Unie een gevaarlijke natie was maar in wezen (vanuit geo-economisch zicht) het verval al in zich droeg, en dat de Russische expansie voortkwam uit een historisch 'minderwaardigheidscomplex' (psychopolitiek). De uit deze

visie voortvloeiende *containment* was onderdeel van debat, en werd onder andere door de geopoliticoloog Walter Lippmann streng bekritiseerd. Hij merkte op dat de VS het initiatief aan de Sovjets lieten en bovendien weinig ruimte voor diplomatie reserveerden, hetgeen bij de Duitse geopolitiek ook al niet de sterkste eigenschap was geweest. De nieuwe koers werd nog verder aangescherpt in het beleidsdocument *NSC-68*, opgesteld door Kennans opvolger Paul H. Nitze, waarin de Sovjetdreiging hoogste prioriteit kreeg. De jaren tussen 1948 en 1953 waren dan ook de 'koudste' jaren van de Koude Oorlog, met de oorlog in Korea als somber dieptepunt.

Een zekere ontdooiing vond plaats onder de Amerikaanse president Dwight D. Eisenhower. Weliswaar was de voormalige militair net als Truman voor *containment*, evenals zijn belangrijkste raadsman John Foster Dulles. Maar hij meende binnen zijn plan *New Look*, dat de strijd tegen het Sovjet-imperialisme gestreden moet worden zonder voortdurende mobilisatie van de VS. Vanuit geo-economische redenen was de regering Eisenhower hier kopschuw voor, en meende dat het Amerikaanse electoraat een te grote militair-economische inspanning in de Koude Oorlog niet zou steunen. De *containment* moet dus wel effectief blijven maar ook betaalbaar. Strategische wapens speelden hierbij een rol, net als de bewapening en ondersteuning van de slachtoffers van de Sovjet-expansie, waarbij zelfs gedacht werd aan een *roll back* van het Sovjet-imperialisme. In de praktijk bleef het onder Eisenhower veelal bij goede voornemens en kwam er in de geopolitieke praktijk weinig van zijn plannen terecht. Hier werd met jaloezie naar teruggekeken toen onder president John F. Kennedy de Koude Oorlog ontvlamde in Azië.

De jonge ambitieuze Kennedy liet de terughoudende *containment* van Eisenhower varen en koos voor een offensievere aanpak van de dreiging van het wereldcommunisme. Kennedy meende dat iedere aan het communisme 'verloren' natie er een te veel was, en prestigeverlies voor het Westen opleverde. Door te wijzen op de '*missile gap*' (de militaire achterstand van de VS op de Sovjet-Unie) wist hij de Amerikaanse defensiebegroting en -bewapening, zowel strategisch als niet-strategisch, op te voeren. Via zijn geloof in het succes van commando-een-

heden werden de Groene Baretten overal ter wereld ingezet waar de *containment* daar om vroeg. Hierdoor bestond de Vietnamese erfenis reeds toen Lyndon Johnson in november 1963 aan het roer trad na de moord op Kennedy. Hier vervolgde de gemilitariseerde versie van de *containment* haar weg en eindigde in massabombardementen op Noord-Vietnam en massale inzet van grondtroepen. Pas onder president Richard Nixon en zijn geopolitieke strateeg Henry Kissinger werd de visie op de *containment* aangepast.

Kissinger had reeds als jong academicus de revolutionaire Napoleon in de negentiende eeuw bestudeerd en de wijze waarop de diplomatieke krachten van die tijd het onstuimige Frankrijk middels het Congres van Wenen wilden temperen[555], en stuurde ook nu aan om het 'spel' van de Koude Oorlog over de volle breedte van de geopolitieke mogelijkheden te spelen. Het kernwoord in hun doctrine was *linkage*, het aan elkaar linken van allerlei belangen in de wereld. Toegesneden op het brandpunt Vietnam betekende dit dat niet zozeer Vietnam zelf het probleem was, maar de steun van de communistische grootmachten, bovenal de Sovjet-Unie, aan Hanoi. Een betere relatie met Moskou zou de stoom uit de Noord-Vietnamese operaties kunnen halen. *Détente* was hiervoor noodzakelijk.

Hoeveel tijd het nieuwe duo hier ook in stak, de oorlog in Vietnam was niet meer te redden. Na een vietnamisering van het conflict volgde een pijnlijke Amerikaanse terugtocht. Wel wisten Nixon, Ford en Kissinger een opmerkelijk succes in het Midden-Oosten te boeken door Israël en Egypte na de Yom Kippoeroorlog van 1973 aan één tafel te krijgen waarbij ook de Sovjet-invloed in Egypte geëlimineerd werd.

Onder Jimmy Carter was er een tijdelijke breuk in de geopolitieke koers van de VS. Carter legde de nadruk op mensenrechten en hulp aan de Derde Wereld. Ondanks zijn goede bedoelingen raakte hij al snel gevangen in het web der internationale politiek en leverde de gijzelingszaak in Teheran het Witte Huis veel prestigeverlies op. Onder Ronald Reagan keerde de *containment*, geformuleerd in zware retoriek over het *evil empire* terug in de Amerikaanse buitenlandse politiek. Het opmerkelijke was echter dat dit beleid nauwelijks ondersteund werd door een geopolitiek draaiboek. Reagan had volgens velen eenvou-

digweg te weinig verstand van buitenlandse politiek en verdiepte zich daarna alleen in crisissituaties in belangrijke issues. Wat hij wel deed was het defensiebudget enorm opkrikken, waardoor de militairen al hun – soms zelfs futuristische wapens – konden aanschaffen of ontwikkelen. Onder de regering-Reagan maakte zelfs de ruimte middels het *Strategic Defense Initiative* (SDI) onderdeel uit van de geopolitieke arena. Uitgerekend onder deze president kraakte het Sovjet-imperium in zijn voegen en trachtte Michael Gorbatsjov het Sovjet-imperium te verkleinen en te moderniseren. In het wonderjaar 1989 stortte de Muur in, die de tweedeling van de bipolaire wereld symboliseerde.

Als we de hierboven geschetste geopolitieke ontwikkeling bekijken met de ideeën van Karl Haushofer, valt een aantal zaken op. De Haushofer-criticus John O'Loughlin voerde als een van zijn argumenten voor het pseudo-wetenschappelijke karakter van diens geopolitiek, het feit aan dat Haushofer de zaak voortdurend militariseerde.[556] In de praktijk blijkt dat na 1945, als gevolg van de Koude Oorlog, de geopolitiek ook toen vergaand een geharnast vakgebied bleef. Weliswaar spelen allerlei elementen van de geopolitiek een rol, maar de militair-strategische factor was een bijzonder zwaar facet van de politiek tussen 1945 en 1989, vooral tijdens de regeringen van Kennedy, Johnson en Reagan. Roosevelt, Truman en Carter neigden meer naar de volkenrechtelijke politiek en Nixon naar de oude beproefde diplomatie en psychopolitiek, al had die ook soms een opvallend ijzeren vuist. Een les was er in elk geval wel uit de Tweede Wereldoorlog getrokken, de traditionele Amerikaanse buitenlandse politiek (en dan vooral het 'ontbreken' daarvan) was na 1941 geen zaak van discussie meer. De VS stonden in het middelpunt van de geopolitieke internationale arena. De Amerikaanse geopoliticoloog G.R. Sloan wees er verder op dat na 1945 er in Europa geen machtsbalans meer kon zijn zonder bemoeienis en veiligheidsgaranties van de VS aan West-Europa.[557]

De *Heartland*-theorie van Mackinder deed weer opgang, in een nieuw perspectief. Nimmer in de geschiedenis van Europa was het zo duidelijk geweest dat één macht heel Eurazië in zijn totaliteit zou kunnen beheersen; namelijk de Sovjet-Unie. Mackinder gaf het jaar 1943, na de door de Duitsers verloren tankslag bij Koersk, aan als het

omslagpunt. Door deze onbalans in Europa waren de vs per definitie betrokken bij het krachtenspel in Europa. Haushofers 'voorbeeld' Mackinder ging hierbij zover dat hij zelfs meende dat buiten de enorme territoriale dreiging van de Sovjet-Unie ook een maritieme suprematie van de Sovjet-Unie op de loer lag, als de Sovjet-Unie de geo-economische kracht van de door haar bezette gebieden effectief zou aanboren. Mackinder sprak in deze zin van *Midland Ocean*[558], een herdefinitie van Haushofers *Kernraum*, een machtsblok dat ontstond in de Sovjet-regio en dat zou strijden om dominantie op het noordelijk halfrond tussen de 30ste en 40ste breedtegraad en globale ambities had. Mackinder noemde de omstreden regio de *debated and debatable Middle Strip*.[559]

Het is interessant te zien dat deze analyses van het post-Haushofer tijdperk militair verder gingen dan de werkelijke ontwikkelingen zouden laten zien. De grote clash van de bipolaire wereld bleef uit. Juist in de periferie vonden de soms langdurige en bloederige schermutselingen plaats van de botsende wereldmachten. Hier is van belang stil te staan bij een belangrijk verschil tussen de Amerikaanse geopolitiek en die van Karl Haushofer. Er was dus een belangrijke overeenkomst met het gewicht van de militair-strategische factoren, anderzijds hanteerde Haushofer andere determinismen. Voor Haushofer betekende de strijd om het *Kernraum* Europa een onvermijdelijke botsing, waardoor een handhaving van de status-quo op termijn onhoudbaar zou zijn. Dit leidde tot vergaande militair-strategische stappen, zoals de *Lebensraum*-filosofie en operatie-Barbarossa de aanval van nazi-Duitsland op de Sovjet-Unie in 1941. De vs slaagden er beter in het militaire aspect als het ware te pacificeren, door middel van hun *containment*-politiek, waarbij vooral het stoppen en voorkomen van de machtsuitbreiding van de tegenstander het doel was, en niet de definitieve eindstrijd, het 'alles of niets'-scenario, zoals Haushofer, en eigenlijk ook Mackinder, het hadden geformuleerd. De pacificatie ten spijt kende overigens ook de *containment* van de vs zijn eigen determinismen. Kennedy's visie dat 'iedere verloren staat aan het communisme er een te veel was' en een 'slag was voor het Amerikaanse prestige', vormde een wetmatigheid, die leidde tot het Vietnam-debacle. De 'domino-theorie' had een vergelijkbare gedachte van onvermijdelijkheid in zich als het *Kernraum* en *Heartland*-idee.

6.3 DE SOVJET-UNIE

De Sovjet-Unie was de andere grote speler op het wereldtoneel geworden. Haar geopolitieke analyses en doelen tussen 1945 en 1989 stonden in felle polemiek met die van het Westen. Fel was het debat, mede als gevolg van de verschrikkelijke gevolgen van operatie-Barbarossa voor de Sovjet-Unie, met de Duitse geopolitiek. De communistische geopolitieke vakbroeders schreven onverminderd over de Duitse 'imperialistische geopolitiek'. Hier spraken de marxistische en leninistische wetmatigheden een woordje mee. Vanuit de continuïteitsthese over het historische proces kon het niet anders dan dat de Duitse 'imperialistische politiek' rechtstreeks naar de ondergang zou leiden. De Russische historicus A.S. Jerussalimski haalde hierbij Bertolt Brecht aan en zijn visie op het roemrijke Carthago.

- Na de eerste oorlog was Carthago niet meer zo machtig.
- Na de tweede oorlog was Carthago onleefbaar.
- Na de derde oorlog was Carthago onvindbaar.[560]

Deze bon mot van Brecht illustreert het geloof van Jerussalimski in de onvermijdelijkheid der dingen. Volgens de Sovjet-historicus was de Duitse geopolitiek opnieuw de verkeerde weg ingeslagen na de oprichting van de NAVO en de wederopstanding van de Duitse *Bundeswehr*. Duitsland had haar *unheilvolle Rolle* in de geschiedenis weer op zich genomen, waardoor een 'nieuwe dreiging aan de Europese horizon was ontstaan'. Duitsland was niets anders dan een 'pseudo-democratie' die begonnen was aan een nieuwe 'wetmatige ontwikkeling' die zou leiden tot een 'stormachtige ineenstorting', hetgeen allemaal deel uitmaakte van het 'historische proces'.[561]

Wat de Sovjet-Unie bijzonder stak was het feit dat na de bloedige overwinning in 1945 Duitsland wederom opstond als belangrijke opponent op het Europese vasteland. De oprichting van de NAVO had voor Moskou alles van doen met de imperialistische plannen van het Westen. Om die plannen te verwezenlijken misvormden in Moskous ogen de voormalige bondgenoten op ernstige wijze de historische feiten, met als doel een rehabilitatie van het Duitse imperialisme en *das*

Militär als wapen van de VS en Groot-Brittannië tegen het communisme. De pijlen uit Moskou richtten zich bovenal tegen de epigonen van de vroegere *Blitzkrieg*, zoals de *Blitzkrieg*-strateeg Heinz Guderian, die zich op geopolitiek gebied weer roerde.

De zorgen van Moskou waren begrijpelijk, want Guderian publiceerde zijn ferme geopolitieke geschrift *So geht es nicht!,* voorzien van uitroepteken, bij nota bene Kurt Vowinckel in Heidelberg, de geopolitieke vriend van Karl Haushofer, als onderdeel van de *Beihefte zur Geopolitik neue Folge* als eerste deel van de serie die in 1951 weer startte. Het was op het hoogtepunt van de Koude Oorlog en de strijd in Korea, en Guderian meende zonder omhaal dat de Duitsers hun *grauen Rock* (uniform) wederom moesten aantrekken. In zijn boek somde Guderian een reeks sombere zaken op die de *Wehrgeographie* van Duitsland en Europa ernstig in gevaar brachten:

- De grenzen waren willekeurig, het waren politieke grenzen die Guderian als 'ongelukkig' bestempelde.[562]
- Guderian bestreed de juridische basis van de grenzen.
- Hij was een verklaard tegenstander van het feit dat de Midden-Europese landen tot satellieten van de Sovjet-Unie waren geworden.
- Hij sprak van een 'beangstigend klein continent'[563] dat door het Westen bij Sovjet-agressie nauwelijks te verdedigen was.
- Anderzijds meende hij dat het Westen zich niet kon permitteren dat Europa door de Sovjet-Unie onder de voet zou worden gelopen. Daarom meende hij dat een offensieve benadering[564] – dus een opmars naar het Oosten (een wenk naar preventieve oorlogvoering) hiertoe mogelijk een oplossing kon bieden.

- Tot slot wees hij, in de traditie van Haushofer, op de geografische stituatie van West-Europa na 1945, welke zeer ongunstig was voor de uitdagingen van zijn tijd.[565]

Hoewel ook Guderian zich gebonden voelde aan de *containment* van die jaren, was hij in de ogen van Moskou een schoolvoorbeeld voor de verderfelijke geopolitieke wind die nog altijd door de Berlijnse burelen waaide. Dat Guderian lang niet meer die invloed had als weleer werd daarbij genegeerd.

Naast exponenten uit de tijd van Haushofer zelf stonden ook de historici die Duitslands geopolitieke wedergeboorte ondersteunden, bloot aan kritiek,. De historicus Hugh Redwald Trevor Roper werd in de Sovjet-historiografie afgeschilderd als 'onkritisch' tegenover Hitler en een man die zich bediende van 'Goebbels-achtige retoriek' om het bruine verleden van Duitsland te vergoelijken.[566] De reden hiertoe was de Duitse generale staf te scheiden van de fascistische doctrine[567] en hierdoor weer *salonfähig* te maken. De invloedrijke militair-filosoof John Frederic Charles Fuller werd verweten het idee van de preventieve aanval van nazi-Duitsland te hebben overgenomen en tevens de rol van de Sovjet-Unie in de overwinning op het nationaal-socialisme te willen bagatelliseren. Dat laatste was een veel gehoord bezwaar dat de Sovjets tegen de 'burgerlijke' geschiedschrijvers hadden.[568] Als zeer storend werd de redenering van de bekende Britse historicus Lidell Hart ervaren, die meende dat de Sovjet-Unie tegen nazi-Duitsland had standgehouden niet als gevolg van haar voorsprong, maar juist als gevolg van haar achterstand. Moskou sprak direct van 'historische legenden'.[569] De bewering van de filosoof Karl Jasper, dat Duitsland geen revolutionair verleden had (als enige mogendheid samen met Japan) was volgens de Sovjet-historiografie de reden waarom het monopoliekapitaal zo gretig investeerde in Duitsland. Het uitblijven van grote revolutionaire processen was voor Jerussalimski het bewijs van het 'ondemocratische gehalte' van Duitsland.[570]

Het debat met het geopolitieke verleden en heden van Duitsland speelde natuurlijk ook in de DDR een niet onbelangrijke rol. Hier stelde de Oostduitse filosoof Günter Heyden de Duitse geopolitiek voor als een 'reactionaire sociologische school', die voortkwam uit een mix van 'monopoliekapitaal' en *Junkertum*.[571] In 1958 concludeerde hij dat Duitsland wederom een gevaarlijke *Kriegsherd* was geworden en dat het Duitse imperialisme was herboren. Dit had alles te maken met het feit dat de Westelijke geallieerden Duitsland nodig hadden in hun ideologische strijd tegen het historisch materialisme.[572]

Hiertoe had men in het Westen volgens Heyden vooral zijn best gedaan de Haushofers (Karl en Albrecht) te rehabiliteren. Om dit te bereiken moest men aantonen dat de geopolitiek en het nazisme niets met

elkaar van doen hadden. Hierbij kwam het volgens Heyden tot 'groteske pogingen' de Haushofers 'kunstmatig te reinigen'.[573] De verontwaardiging van Heyden richtte zich onder andere op de Amerikaanse geopoliticoloog Felix Wassermann, verbonden aan de universiteit van Kansas, die benadrukte dat Haushofer ook toenadering tot het Oosten had nagestreefd. Heyden noemde dit 'de Amerikaanse stijl van expansionisme'.[574] Ook de geopoliticoloog Adolf Grabowsky, die het zou opnemen voor Haushofers leermeesters Ratzel en Kjellén, kreeg ervan langs. Zo ook Kurt Vowinckel, professor Karl Heinz Pfeffer, die naast Vowinckel een drijvende kracht was geworden achter de herstart van het *Zeitschrift fur Geopolitik* en geopoliticoloog Gottfried Griesmayer, die betrokken was bij de herstart van het tijdschrift bij uitgeverij C.W. Leske in Darmstadt nadat Vowinckel zich had teruggetrokken. De postume uitgave van *Allgemeine politische Geographie und Geopolitik*, waarin van een 'wedergeboorte' van de geopolitiek werd gesproken, en het 'levenswerk' van Karl Haushofer, was eveneens een doorn in het oog van de DDR-critici.[575]

Vanuit marxistische visie diende deze heropleving van de geopolitiek slechts één doel: de geopolitiek moest weer gangbaar worden gemaakt en geïnstrumentaliseerd worden voor de volgende *Raubkrieg* tegen het Oosten. De onderstreping van Karl Haushofers aanvaringen met de Gestapo na de vlucht van Hess naar Engeland, diende ter rehabilitatie van Haushofer en zijn ideeën.[576]

Door deze visie stond het communisme in een moeizame relatie tot het vakgebied van de geopolitiek. Vooral de geopolitieke en daarbij vooral fysisch-geografische determinismen verdroegen zich slecht met het marxistische gedachtegoed. Sommige marxistische denkers probeerden de kloof te overbruggen, zoals G.W. Plechanow in zijn *Grundprobleme des Marxismus* en K.A. Wittfogel, waarbij men voorzichtig opperde dat de natuurlijke omgeving het sociale milieu bepaalde. [577] De overwegende gedachte binnen het marxistische kamp was echter een centrale positie van de mens, waaruit dialectiek en het *Prinzip der Selbstbewegung* voortkwamen. Het was vanuit die visie vooral de mens die inwerkte op de natuur en bovenal mensen die op elkaar inwerkten. Dit was de motor van het wereldgebeuren.

Vergelijken we deze theorieën met Haushofer dan zien we inderdaad een tegenstrijdigheid in determinismen tussen Haushofers ideeën en die van de marxistische geopolitiek. Haushofer stelde de geografische determinismen voorop, terwijl de marxisten de mens centraal plaatsten. Vanuit dat opzicht is er een vergelijking mogelijk tussen Hitlers visie op de geopolitiek en die van de marxisten. Beiden stelden de mens centraal, de marxisten vanuit het onvermijdelijke historische proces, waar de interactie van mens tot mens en de daaruit voorkomende dialectiek en het historisch-materialisme onvermijdelijk hun loop zouden hebben, tegenover Hitlers raciale denken. Dit beseffende is de eenzijdige benadering van Haushofer als een soort geestelijk vader van Hitlers doctrine, veel te vergaand.

Zoals we gezien hebben was Haushofers inbreng fragmentarisch, zijn werkelijke macht wisselend en zijn positie gedurende de oorlog tanende. Daarbij was Haushofer eenvoudigweg geen overtuigd nationaal-socialist. Ook de inschatting van de invloed van de Duitse geopolitiek vanaf begin jaren vijftig is sterk overtrokken. We zagen reeds bij Ante en Scholler dat de Duitse geopolitieke hergeboorte moeizaam ging. Niet voor niets ging het *Zeitschrift für Geopolitik* ter ziele. De geopolitieke geschriften uit het Oosten staan in het teken van een permanente mobilisatie en kazernementaliteit vanuit de ideologische krachtmeting met het Westen. Zoals we al hebben gezien was het niet voor niets dat de geopolitiek na 1945 sterk in het teken stond van de militaire component.

Buiten de marxistische revolutionaire doctrine van de Sovjet-Unie speelde ook een andere zaak een belangrijke rol bij de 'militarisering' van de Russische geopolitiek tussen 1945 en 1989. De oorsprong hiervan ging terug tot 6 augustus 1945, toen de VS de eerste atoombom afwierpen boven de Japanse stad Hiroshima. Een niet onbelangrijk deel van de Sovjet-inspanningen hierna bestond uit het streven naar pariteit of zelfs superioriteit op het gebied van strategische maar ook conventionele bewapening. Hierbij bereikte de Sovjet-Unie behoorlijke successen, hetgeen weer een heropvoering van de bewapening in het Westen tot gevolg had. Het *Raum*-denken binnen de geopolitiek breidde zich hierbij letterlijk ook uit tot de ruimte, toen de Sovjet-Unie in 1957 met

de Spoetnik-raket haar eerste satelliet in een baan om de aarde bracht. Maar de ontwikkeling van een strategische kernmacht in zowel Oost als West zorgde tegelijkertijd voor een stabilisering van de Koude Oorlog in het Europese *Heartland*. Men kon zich eenvoudigweg geen conflict veroorloven in deze vitale gebieden. Het slagveld verplaatste zich hier naar de onderhandelingstafels, waar jarenlang zeer moeizaam onderhandeld werd over wapenbeheersingsplannen.[578]

Hierdoor, we stipten het al even aan, verplaatste de strijd zich naar minder vitale gebieden. De ideologische strijd werd met de wapens voortgezet in de Derde Wereld. De Sovjet-Unie volgde hier een slim geopolitiek concept. Men verklaarde simpelweg allerlei omstreden gebieden, waar restanten van de koloniale machten Groot-Brittannië, Frankrijk en Nederland bijvoorbeeld, zich vastklampten aan restgebieden, tot 'zelfstandige staten' en deze erkenning bracht de Westerse machten in de rol van 'onderdrukker' van de nationale soevereiniteit van deze staten. De nationale bevrijdingsstrijd was dan ook een geliefdkoosd wapen van de Sovjet-Unie in de strijd met het Westen. Dat het nationalisme en de *kleinstaaterei* die hieruit voortkwamen eigenlijk in contrast stonden met het marxistische wereldbeeld, werd voor het moment voor lief genomen. De vijand van mijn vijand is mijn vriend, moet Stalin al gedacht hebben, die met deze tactiek begon. Stalin kende vier typen 'bevrijdingsoorlogen':

- tegen het imperialisme;
- tegen het kolonialisme;
- ter ondersteuning van etnische, religieuze of nationalistische groepen die een pro-Sovjet houding hadden;
- tegen ieder die bereid was een pro-Westers regime ten val te brengen.[579]

Binnen de officiële Sovjet-historiografie was het thema bevrijdingsoorlog een non-issue. De reden daarvan was natuurlijk de ideologische omstredenheid ervan. Daarom was het bovenal een KGB-specialisme.[580] Overigens kende de tactiek nogal wat manco's. Onder Stalin gingen vrijwel alle pogingen mis: in Griekenland, Perzië, India, Filippijnen, Birma, Indonesië. Opmerkelijk genoeg slaagde Stalin enkel in Palestina,

waar Moskou de zionisten tegen de Palestijnen steunde. Hier zat de typische kronkelgedachte achter van de nationale bevrijdingsoorlogen vanuit de visie van Moskou. De zionisten putten uit nationalistische en religieuze motieven, die haaks stonden op het historisch-materialisme, maar werden desondanks gesteund omdat zij zich tegen de Britse invloed in de regio keerden, waarmee de Sovjet-belangen in het Koude Oorlog-conflict gediend waren.[581]

Onder de presidenten Nikita Chroesjtsjov en Leonid Brezjnjev zette deze tactiek zich voort, wederom met wisselend succes. In Algerije bijvoorbeeld steunde Moskou de bovenal joodse communisten in het land, waarbij zij een misrekening maakten. Het Arabisch nationalisme, dat zich aanvankelijk tegen de Franse 'imperialisten' keerde, verzette zich nu tegen de dreigende communistische dominantie, vanuit een antipathie tegen de joden en Israël.[582] Soms kwam het tot staaltjes van ingewikkeld politiek pokerspel, waarbij ook de Chinezen deels in samenspraak deels op eigen houtje, een rol speelden. Angola, Namibië, Vietnam, Irak en El Salvador waren in de jaren zeventig en tachtig belangrijke brandhaarden waar de KGB voortdurend zuurstof in blies.[583]

Hoe slim de inmenging van de Sovjet-Unie in de Derde Wereld ook in elkaar stak, de resultaten waren uiteindelijk zeer mager. Dit had verschillende redenen: de hulp die de Sovjet-Unie te bieden had was vooral militair en financieel, en beide elementen waren op termijn niet de sterkste kant van de Sovjet-Unie. Het land leed meer en meer onder de welvaartsexport naar crisishaarden. Anderzijds was het concept bevrijdingsoorlog op termijn niet zo veelbelovend als men verwachtte. Vanuit marxistische visie hoopte men dat het radicaal-nationalisme zich als vanzelf zou ontpoppen tot socialisme, maar dat bleef uit. Ook lokale omstandigheden, de sociopolitiek, werd sterk onderschat. De marxistische maatschappijvisie werd niet onderstreept door de religieuze, lokale en tribale leefwijzen van de gemeenschappen die de Sovjet-Unie wilde voortstuwen in de vaart der volkeren. Dit kwam misschien wel het sterkste tot uiting in het Midden-Oosten, waar na veertig jaar investeren de Sovjet-invloed kleiner was dan aan het begin van de jaren vijftig. [584]

Terugkijkend op de Sovjet-geopolitiek tussen 1945 en 1989 kunnen we concluderen dat de ideologische determinismen koersbepalend waren, waardoor hele velden van de geopolitiek genegeerd werden. Het gevolg hiervan was een deels utopische politiek die heeft bijgedragen aan de uitholling van het Sovjet-systeem en de uiteindelijke ontmanteling van de Sovjet-Unie onder Michael Gorbatsjov. Vanuit Haushofers visie was de eindstrijd om het *Kernraum* uitgebleven door veiligheidsgaranties van de VS aan West-Europa. De inspanningen waren verlegd naar de periferie, waar de Sovjet-Unie met succes een aantal nationale bevrijdingsoorlogen steunde, maar minder succesvol was met het implementeren van het Sovjet-systeem in de nieuw ontstane staten.

6.4 HET TIJDPERK NA DE KOUDE OORLOG

Door de implosie van het Sovjet-systeem in 1989 en de daaropvolgende jaren veranderde de geopolitieke werkelijkheid drastisch. De oude structuren, voortgekomen uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog, waren door de ineenstorting van het IJzeren Gordijn ineens niet meer vanzelfsprekend. Midden-Europa, Haushofers 'duivelsgordel' (de Angelsaksen spreken van de *crush zone*), kreeg ineens weer actualiteit. Maar we concentreren ons hier op de voormalige Sovjet-Unie waarvoor de consequenties ook erg groot waren.

Het volk en de politici stonden na de implosie voor zeer fundamentele vragen. Wat moest de nieuwe marsrichting van Rusland worden, kon men teruggrijpen op de tsaristische erfenis? Was er zoiets als het 'historische Rusland'? Moest men een herstel van de Sovjet-Unie nastreven? Er woedde een emotioneel debat over geschiedenis, politiek en symboliek naast vele praktische vragen van economische, etnische en territoriale aard. Aanvankelijk sloeg de Russische politiek het pad in van een blijvende détente met het Westen. In de zogenaamde Gorbatsjov-doctrine werd officieel afscheid genomen van de bipolaire wereld, zoals we die gekend hadden tijdens de Koude Oorlog. Gorbatsjov pleitte voor het 'gemeenschappelijke Europese huis' en een 'economisering van de buitenlandse politiek'. Onder Boris Jeltsin ging men in de Kozyrev-

doctrine (genoemd naar de minister van Buitenlandse Zaken) nog verder. Een goede relatie met het Westen moest tegen elke prijs worden nagestreefd. In de loop der tijd kwamen de Gorbatsjov-doctrine en de Kozyrev-doctrine echter meer en meer onder vuur te liggen. Rusland had enorm veel territorium opgegeven, en politieke, militaire en economische invloed verloren, maar wat had men eigenlijk teruggehad van het Westen?

Uitgerekend in deze hectische tijden leken de aloude geopolitieke ideeën van Haushofer en Mackinder uitkomst te bieden voor de gekrenkte Russische trots. In de ideeën van beide geopoliticologen immers speelt het Euraziatische gebied een prominente rol. De Sovjet-Unie mocht dan wel ineengestort zijn, alleen al dankzij haar centrale ligging in Europa was Rusland een geopolitieke factor van grote betekenis. Deze gedachte sloot aan bij de zendingsgedachte die ook al in het Byzantijnse Rusland, het pan-slavistische Rusland alsmede in het communistische Rusland had geleefd. De Russische geopoliticologen Vladimir Kolossov en Rostislav Turovsky wezen erop dat in sommige Russische kringen weer over Rusland werd gedacht als brug tussen Oost en West en als een belangrijke partij om balans te brengen in nieuwe geopolitieke patronen.[585] Men kwam bedrogen uit. De ontwikkelingen na 1989 lieten al snel zien dat er nog maar één supermacht over was, de VS, welke meer en meer unilateraal zou optreden in de wereld. De wereld kon zonder Rusland.

Vanuit geopolitiek perspectief waren hier verschillende reacties op. De extreem-nationalisten als Vladimir Zjirinovski en de communisten, zoals G. Zuganov, wilden de Sovjet-Unie in oude eer en glorie herstellen, zowel territoriaal als qua ideologie. In de praktijk betekende dit het grondgebied van de voormalige Sovjet-Unie weer onder de Moskouse supervisie te brengen, en de traditionele banden met de Balkan en de Arabische staten tot speerpunt van het geopolitieke beleid te maken. Zjirinovski haakte in op het aloude streven van Rusland naar ijsvrije havens. Op de humus van deze ontevredenheid en onzekerheid heeft zich een nieuwe geopolitieke school gevormd die zich de neo-euraziatische school noemt, en waarvan de geopoliticoloog Dugin de belangrijkste exponent is. Deze groep is minder anti-Westers dan de com-

munisten en Zjirinovski, maar hanteert desalniettemin een vergaand conflictmodel richting de VS.

De neo-euraziaten komen goeddeels voort uit migrantenfamilies die Rusland in de jaren twintig en dertig verlaten hebben, en zich nu weer aandienen als denktank voor de toekomst van Rusland. Interessant is het te zien hoe zij uitgaan van gescheiden wegen. Het continentale Rusland staat haaks op het maritieme atlanticisme van de VS. Zij verweren zich tegen de door de VS 'gecontroleerde' globalisering, die zij als een complot beschouwen, en zien Rusland als een aparte culturele wereld, die weliswaar terugkeert binnen de geciviliseerde wereld, en zich ontdoet van het paradigma van probleemstaat, maar anderzijds eigen kenmerken zal behouden. Vanuit de visie van Haushofer en Mackinder wordt het territoriale, continentale karakter onderstreept, alsmede het feit dat het nieuwe Rusland geo-economisch een protectionistische staat zal zijn, en zich niet zal onderwerpen aan het Westerse principe van de markteconomie. Kolossov en Turovsky waarschuwen er voor dat deze nieuwe school de VS 'demoniseert'. Hoewel de verstandhouding ten aanzien van de VS vijandig is, wordt de weg naar West-Europa opengehouden, maar beoordeelt deze op de relatie West-Europa-Washington.[586]

De euraziaten van Dugin krijgen tegengas van de zogenaamde 'isolationisten'. Deze geopolitieke school, rond N. Danilevsky, ziet de territoriale aspiraties van de euraziaten, alsook van de communisten en hypernationalisten van Zjirinovski, als zeer gevaarlijk voor het voortbestaan van het historische Rusland. In de smeltkroes van de verschillende etniciteiten zal het Russische volk demografisch ten onder gaan. Danilevsky pleit er dan ook voor om Rusland, Wit-Rusland en de Oekraïne te herenigen en de Kaukasus en Centraal-Azië af te stoten en ook afstand te houden ten aanzien van de 'Turk'-volkeren in het zuiden en de moslimstaten in het algemeen. Het hieruit voortkomende nieuwe Rusland zou zich moeten scharen rond de orthodoxe kerk en zou zich moeten wijden aan de conservering van de Russische identiteit.[587]

Ergens tussen de onvrede over de Gorbatsjov-doctrine, de Kozyrev-doctrine, de communistische en hypernationalistische grootheids-

waan, de xenofobe neo-euraziatische en schuchtere isolationistische ideeën moest Rusland de weg terugvinden tot een meer academische benadering van de geopolitiek. S. Rogov, verbonden aan de Russische Academie voor Wetenschappen in de vs en Canada, ziet vooruitgang. Eind jaren negentig kwam de Russische geopolitiek steeds meer overeen met de *Realpolitik*. Zowel het isolationisme als de expansie liet men varen. Rusland was geen supermacht meer maar besefte dat het wel een Europese macht van betekenis was. Er werd geen dominantie van het *Kernraum* meer nagestreefd, maar men besefte wel het voordeel van de brugfunctie tussen het Westen en Azië. Men zag af van een hernieuwde inlijving van de voormalige Sovjet-staten binnen de Russische federatie, maar men probeerde wel invloed te winnen door middel van economische penetratie. Niet langer richtte Moskou zich alleen op de vs, maar breidde de diplomatieke relaties uit naar West-Europa en naar het zuiden, China en India. De erfenis uit de Sovjet-tijd probeerde men te revitaliseren en politiek te benutten, zoals de stem in de Veiligheidsraad, de atoommacht en de wereldwijde militaire infrastructuur.[588]

Mocht dit inderdaad de dominante geopolitieke koers blijken te zijn van de Sovjet-Unie dan heeft men hierbij definitief het determinisme van de *Kernraum*-theorie verlaten. In feite is er nu voor het eerst sprake van een geopolitieke koers die niet gedomineerd wordt door het militaire element.

Ook voor de vs eindigde met de val van de Muur de bipolaire wereld. Het *accidental empire* was uitgegroeid tot de enige supermacht. De relatie met de voormalige Sovjet-Unie kwam nu in een langdurige détente terecht. De politiek van *containment* was voorbij en nieuwe ambities konden zich ontplooien. De Iraakse invasie van Koeweit in 1990 gaf de vs de mogelijkheid hun nieuwe rol te definiëren. Het 'ultieme kwaad' dat Saddam Hoessein vertegenwoordigde in de ogen van velen, gaf de vs de kans hun eigen morele statuur op te poetsen, en dit gekoppeld aan politieke wil en een immens militair apparaat zorgde voor een succesvolle verdrijving van de Iraakse dictator uit de kleine oliestaat. George H. Bush meende dat met deze multilaterale interventie, gesteund door de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties,

een opmaat was gevormd voor de *New World Order*. Wat dit precies inhield werd eigenlijk nimmer gedefinieerd, en de nieuwe president Bill Clinton maakte kennis met de risico's die gekoppeld waren aan het interventionisme tijdens de jacht op de Somalische clanleider Farh Aidid in Somalië, in 1993, waarbij tal van Amerikaanse soldaten het leven lieten. Mede als gevolg van deze bloedige ervaring kwam het ingrijpen in Kosovo in het voormalig Joegoslavië laat op gang.[589]

De VS zaten duidelijk met een dilemma over hun rol in de wereld. In de recente geschiedenis kon men bij isolationisme eenvoudigweg met de rug naar de wereld staan, en *containment* was vooral reageren op de Sovjets. Amerikaanse geopoliticologen bogen zich over de weg die de VS zouden moeten gaan. Een van de meest vooraanstaanden van hen, Zbigniew Brzezinski, meende dat er enorme kansen lagen voor de wereld en de VS maar ook grote gevaren. Allereerst moest men goed beseffen hoe desastreus de twintigste eeuw was geweest, meende Brzezinski. Hij becijferde in *Out of Control, Global Turmoil on the Eve of the 21st Century*[590] dat er maar liefst tussen de 167 en de 175 miljoen mensen het slachtoffer waren geworden van repressieve regimes. Dit was tweederde van de bevolking van de Verenigde Staten. De verschrikkingen waren volgens Brzezinski voortgekomen uit verkeerde politieke doelen van de betreffende regimes, bovenal de communistische en de nationaal-socialistische. Hij noemde dit de *politics of organized insanity*. In plaats van *Realpolitik* volgde men utopische ideeën, de 'mega-mythe' zoals hij het noemde.[591]

Met de mondiale veranderingen sinds 1989 lagen er nieuwe kansen. Brzezinksi meende dat de grote utopische gedachten vervangen waren door het 'kleine geloof'. Hiermee bedoelde hij haalbare politieke doelen, die niet middels ijzeren repressie hoefden te worden afgedwongen. Hierdoor lag er een belofte in het verschiet, maar het gevaar was nog niet geweken. De belofte bestond in feite uit een wereld waarbij de VS als voorbeeld konden dienen: een wereld met een democratische politiek, onafhankelijke rechtspraak, mensenrechten, enzovoort. Daarbij was dit succesvolle systeem ook nog eens verreweg de machtigste natie op aarde, en zou, volgens Zbigniew Brzezinski, ook de komende decennia door niemand in zijn koppositie bedreigd worden. Slechts de

EU zou bij stroomlijning van haar politieke structuur en effectuering van haar militaire apparaat, tot zekere concurrentie kunnen komen, maar week ideologisch eigenlijk niet zo veel af van de VS. De VS dus als spiegel van de wereld, waarbij de geopoliticoloog opmerkte dat de VS in zichzelf eigenlijk de microkosmos van de hele wereld vormen.

Het gevaar bevond zich in de diversiteit van de wereld: een zuidelijk halfrond dat grotendeels in de greep van de armoede is. Verder de angst van kleine soevereine staten die de macht van het globalisme begonnen te voelen, en merkten dat zij 'interdependent' waren en daardoor als natiestaat invloed verloren. Zo telt de wereld 78 staten met minder dan vijf miljoen inwoners, die in hoge mate afhankelijk zijn van andere mogendheden.[592] De geopoliticoloog Stanley D. Brunn benadrukte dat deze staten desondanks een rol kunnen spelen in de *global village* die aan het ontstaan is. Alleen de geografische gesitueerdheid kan daar al voor zorgen, zoals het kleine Cyprus, dat door haar strategische ligging en historische complexheid een grotere rol op het internationale toneel speelt dan men op het eerste gezicht zou zeggen, of Albanië, dat door de Balkan-problematiek aan het einde van de twintigste eeuw ineens in de 'spotlights' kwam te staan na decennia lange vergetelheid.[593]

De in toenemende mate afbrokkelende macht van de natiestaat en vooral de kleine natiestaat, kan deels ook worden opgevangen door een handige voortrekkersrol binnen de *inter-governmental organisations* (IGO's) en *non-governmental organisations* (NGO's), die mede door *peacekeeping*-operaties een belangrijke rol zijn gaan spelen.[594] Daarbij 'treft' de globalisering van de geopolitiek niet alleen kleine staten maar alle staten. De geograaf Gearoid O Tuathail (Gerard Toal) stelt in navolging van Fukuyama's vraag of na 1989 'het einde van de geschiedenis' was aangebroken, of bij de huidige globalisering de geografie 'ten einde was gekomen'.[595] Dit is niet het geval, de *deterritorialisation* van de wereld leidt automatisch tot een *reterritorialisation*. Machtsverhoudingen zijn verschoven, grenzen vervagen, maar onomstotelijk staat vast dat de Westerse wereld, en bovenal de VS, de boventoon voeren. De *American idea* blijft relevant, zoals Tuathail stelt.[596] Tegenstanders van globalisering zien daardoor de VS als spil van het kwaad in dezen. De ontwikkeling lijkt vooralsnog echter niet gemakkelijk af te remmen, omdat

het deels ook technologische ontwikkelingen zijn. Niet voor niets is de lijfspreuk van de software-gigant Microsoft: *solutions for a small world*. Men spreekt over wereldeconomie, wereld aids-crisis, *cyberspace* en het informatietijdperk (*the informational civilisation* of de *knowledge age*). Volgens sommigen is de dematerialisering van de wereld door de technologie van de *cyberspace* de revolutie van de 21ste eeuw.[597]

6.5 GLOBALISERING

De politieke *awakening* is in volle gang en zal niet zonder haperen gaan. Wereldwijd is er een anti-globaliseringsbeweging in opkomst met oude en nieuwe voortrekkers en smaakmakers, zoals Noam Chomsky, Naomi Klein, Joseph E. Stiglitz, Michael Hardt en Antonio Negri. Auteurs als Stephen Graham[598], verbonden aan de universiteit van Newcastle, en Matthew Sparke[599] van de universiteit van Washington introduceerden in het progressieve tijdschrift *Antipode, A Radical Journal of Geography*, een nieuwe trend in de geopolitiek: de zogenaamde neo-liberale geopolitiek, door sommigen ook wel aangeduid als verticale geopolitiek.[600] Hierbij doelen zij op de toenemende militarisering van de geopolitiek, die aanvankelijk weidse ambities had (*shock and awe*) op basis van de *Full Spectrum Dominance*-strategie (met superieure macht op elk terrein snel het strategische doel bereiken), maar dat zich heeft vastgelopen in de *Military Operations in Urban Terrain* (MOUT). Deze problematiek waarmee de VS geconfronteerd werden in de Irakese steden begin 2004 zou het einde betekenen van de *joy-stick-war* en het begin zijn van de *palestinialisation* van Irak en mogelijk van conflicten wereldwijd gezien de wereldwijde urbanisatie.

De internationale kritiek heeft de huidige neo-conservatieve regering van George W. Bush er niet van weerhouden met grote voortvarendheid te reageren op de uitdagingen van deze tijd: de aanslagen van de 11 september 2001 met de interventie in Afghanistan en Irak tot gevolg. De val van de Muur heeft namelijk niet alleen een *awakening* in de wereld tot stand gebracht maar ook in de VS. De jaren zeventig in de VS waren doortrokken van een cultuurstrijd, waarbij emancipatori-

sche processen, vooral voor kleurlingen en vrouwen, zich doorzetten. Een deel van de Amerikaanse middenklasse reageerde hier geschokt op. Hieruit kwam de *New Right*-beweging voort die deels bestond uit one-issue politieke belangengroepen en *newborn christians*, die in feite herstel van 'het paradijs' nastreefden. Een zekere parallel met de zoektocht in de voormalige Sovjet-Unie naar het 'historische Rusland' is hierbij zichtbaar. In tijden van onzekerheid kan het verleden oriëntatiepunten opleveren. Na de periode Clinton, die door veel conservatieve Amerikanen als een onfatsoenlijke man werd gezien, zijn de krachten die voortkwamen uit de *New Right* en de neo-conservatieve hoek in het politieke zadel gekomen.

De signalen van het geopolitieke beleid van de George W. Bush-regering zijn niet gemakkelijk te interpreteren. Enerzijds beriep men zich in Washington op het feit dat de actie tegen het Irak van Saddam Hoessein bewoog langs de lijnen van de VN, anderzijds kreeg het optreden in de loop der tijd een steeds duidelijker unilateraal karakter. Ook de doelen leken te veranderen, van bezorgdheid over massavernietigingswapens, tot *regime-change.* G. John Ikenberg[601] wees er terecht op dat de VS groot geworden zijn juist door een *rule-based*-optreden, waarmee hij bedoelde dat de VS altijd oog hadden gehad voor internationale regels en afspraken, verdragen en internationaal recht, en diplomatiek te werk gingen. Het huidige opereren van de Republikeinse regering met zijn krijgsgevangenen in Guantanamo Bay en het negeren van het internationaal recht laten zien dat de huidige politiek het *ruled-based* principe verlaten heeft.[602]

Zo ook de introductie van de *pre-emptive war*. Dit is niet hetzelfde als een preventieve aanval, die zet men in als de tegenstander mogelijk een gevaar zou opleveren. De *pre-emptive war w*ordt ingezet als er 'bewijzen' zijn voor vijandelijke acties van de tegenstander. Dit nieuwe strategische concept ligt nu reeds onder vuur omdat het Amerikaanse optreden tegen Irak en de verwijdering van Saddam Hoessein tot nu toe niet gestaafd kon worden met werkelijke bewijzen over het Iraakse bezit van massavernietigingswapens, om nog maar te zwijgen over de eventuele connectie tussen het terreurnetwerk van Osama bin laden en het regime in Bagdad.[603]

Het is in elk geval duidelijk dat de Koude Oorlogpolitiek van *containment* binnen de Amerikaanse geopolitieke koers voorbij is. De huidige koers is, in tegenstelling tot nieuwe tendensen in Rusland (Tsjetsjenië uitgezonderd), sterk militair (en offensief) gedefinieerd. Bepaalde facetten van de geopolitiek die men goeddeels negeert, zoals het internationaal recht en de sociopolitiek (de interne omstandigheden in Afghanistan en Irak) hoopt men te kunnen compenseren met geo-economische en geo-militaire overmacht.

Wat de uitkomst hiervan zal zijn ligt in de toekomst. Duidelijk is wel dat er een reeks nieuwe uitdagingen voor ons ligt waarvan sommige in Karl Haushofers tijd nog niet in de huidige vorm bestonden[604], zoals de bevolkingsexplosie, de revolutie in de communicatiemiddelen, de milieuproblematiek, de onzekere toekomst van de natiestaat, de opkomende nieuwe machten, waarbij de ogen vooral gericht zijn op China en India, herstellende regio's – vooral in Midden-Europa – de armoede in de Derde Wereld en de ingewikkelde jongste problematiek in het olierijke Midden-Oosten en de Kaukasus.

Zoals we in de inleiding van dit boek zagen, worstelen veel historici met de historische plaats van Haushofer in de geschiedenis van het interbellum en de Tweede Wereldoorlog. De een noemt hem in overzichtswerken en de ander zwijgt, wat vragen oproept over zijn positie en invloed.

De eerste vraag die wij ons stelden om Haushofers positie binnen de historie duidelijk te krijgen, was of de geopoliticoloog en zijn werk exponenten waren van hun tijd of dat Haushofer een wereldvreemde *outsider* was.

We moeten concluderen dat Haushofer een man van zijn tijd was. Niet alleen wat betreft zijn vakgebied, maar ook wat betreft de specifieke inhoud die Haushofer daaraan gaf. De geopolitiek was in de eerste helft van de twintigste eeuw bezig aan een grote opmars. Deze werd mede gevoed door de desastreuze Eerste Wereldoorlog, die de roep om een 'maakbare' toekomst versterkte. In het eerste deel van het boek zagen we dat Karl Haushofer voldeed aan de kritische kanttekeningen jegens de republiek van Weimar en de moderniteit die de Duitse *Sonderweg*, zoals deze door de historicus G. Hirschfeld zijn geformuleerd, kenmerkten. Haushofer was ook binnen het Duitse geopolitieke onderzoeksveld niet alleen, een reeks collega's zoals Albrecht Penck, Wilhelm Volz, Heinrich Schnee, Arthur Dix, Karl Wittfogel, Adolf Grabowsky, Manfred Langhaus-Ratzeburg, Walther Vogel, Ewald Banse, Friedrich Burgdoerfer en anderen doceerden en/of publiceerden over de geopolitiek. Internationaal werd het veld vooral gedomineerd door namen als Friedrich Ratzel, Rudolf Kjellén en Sir Halford Mackinder, die als voorlopers van de geopolitiek golden terwijl de Sovjets een eigen weg gingen en hun marxistische sjabloon over het geopolitieke vraagstuk legden.

Opvallend is dat binnen het veld van de Duitse geopolitiek de meeste geopoliticologen zich specialiseerden in een bepaald aspect van het brede terrein, bijvoorbeeld de sociopolitiek of de topopolitiek, terwijl Haushofer, die ook zijn voorkeuren had, op het hele vakgebied actief was.

De invloed van Haushofer op Hitler is het tweede onderzoeksthema van dit boek. Enerzijds bestond hier het beeld van de geheime 'Raspoetin' op de achtergrond, de man die Hitler ideeën zou influisteren. Anderen wisten zich geen raad met de geopoliticoloog en zwegen over zijn rol. De invloed van Haushofer wordt zeer verschillend beoordeeld. Maser, Opitz, Toland, Bronder, Jordan, François-Poncet, Ante en andere historici en tijdgenoten dichtten Haushofer (grote) invloed toe, maar gaven geen criteria om dit te toetsen. De enige manier om hier greep op te krijgen was Haushofers invloed op de pijlers van Hitlers *Weltanschauung* – blootgelegd door Eberhard Jäckel – te testen: zijn rassenideeën en zijn *Lebensraum*-theorieën.

Haushofers invloed met betrekking tot Hitlers rassenideeën is zeker niet van doorslaggevend belang geweest. Haushofer zou met betrekking tot de jodenvervolging nog het best getypeerd kunnen worden als een meeloper. Haushofer schiep niet bewust racisme of antisemitisme maar werd wel deels beïnvloed door de tijdgeest. Als *völkische* Beier geloofde hij in het gevaar van de *Dunkelmänner* van zijn tijd; geheime genootschappen, vrijmetselaars, pan-Europeanen en *Urban*-typen, meestal joden, die soms verborgen achter een 'mimicry' Duitsland 'bedreigden'. Van grote invloed op zijn denken was de radenrepubliek direct na de Eerste Wereldoorlog onder leiding van de joodse voorman Kurt Eisner, die de *Dunkelmänner* in Haushofers ogen vertegenwoordigde. De revolutionairen wilden Beieren losbreken uit de Duitse staat, wat voor Haushofer onaanvaardbare geopolitieke consequenties had. Het antwoord van Haushofer op deze 'gevaren' was zijn streven en verlangen naar het Caesarengevoel, de nieuwe sterke man die Duitslands geopolitieke dwangscenario zou begrijpen en als zodanig zou handelen en die de zich aankondigende zondeval zou keren met een *Übermoral*. In die zin werd de persoon Hitler door Haushofer aanvaard als een Caesar, mogelijk zelfs als een noodzakelijk kwaad. Een Caesar die

Haushofer graag weer wilde onderwijzen, deels indirect via zijn student-assistant Rudolf Hess.

Van raciale aard was een aantal artikelen binnen het *Zeitschrift für Geopolitik*, waarvan Haushofer hoofdredacteur was. Anderzijds pleit dit tijdschrift Haushofer ook weer vrij, omdat in de artikelen vrijwel altijd de geografische factoren domineerden boven het menselijke aspect. Haushofer was geen architect of bouwmeester van de holocaust.

Belangrijker was Haushofers invloed op Hitlers tweede streven: *Lebensraum*. Hoewel Hitler, buiten Dietrich Eckart, nimmer leermeesters erkende, heeft Haushofer toch een zekere invloed op Hitlers denken gehad. Haushofers hardnekkige publicatiestroom bevestigde keer op keer de Duitse *Sonderweg*-these en deze hielp mee bij het creëren van overspannen pan-gedachten. Hitlers definitie van zijn buitenlandse politiek, geschreven in Landsberg am Lech waar *Mein Kampf* tot stand kwam, heeft ontegenzeglijk haushoferiaanse trekjes. Dit heeft te maken met het feit dat Haushofer wat de raciale vraagstukken betreft niet werkelijk bijdroeg tot theorievorming maar dat zijn meest organicistische opvattingen lagen in het vraagstuk van *Lebensraum*.

De overeenkomsten in het denken van Haushofer en Hitler vinden we dan ook in deze opvattingen. Haushofer stond nog het dichtst bij de definitie van geopolitiek van Rudolf Kjellén, die de staat als een organisme zag. Hierdoor kwam het pan-element in Haushofers denken volop tot bloei, en ontstonden er overlappende terreinen met de denkbeelden van Hitler. Er waren gemeenschappelijke zorgen op veel terreinen, zoals de demografie en de bevolkingsdruk op het land. Er wasren de 'wurggreep' waarin Duitsland zich bevond in Midden-Europa, de positie van de *Volksdeutsche* buiten de Rijksgrenzen, de noodzaak van *Volkstumarbeit* en *Kulturpolitik* en de daaraan verbonden *Alldeutsche* gedachte. Er waren het geloof in de onontkoombaarheid van een *Kontinentalblock* en de daarbij behorende *Lebensraum*-politiek. Zij benadrukten de problematiek van Duitslands onnatuurlijke grenzen, het gebrek aan grondstoffen voor Duitsland, het niet bezitten van koloniën, het slavische probleem, Duitslands derde weg tussen communisme en kapitalisme. Verder kenden Haushofer en Hitler een afkeer van kleinstaaterij en een afkeer van de machtsconstellatie als gevolg

van het Verdrag van Versailles en steunden zij samen de tegenrevolutie.

Haushofer was het boegbeeld van de geopolitiek in zijn hoogtijdagen, en daarmee een belangrijke voorman. In die zin droeg Haushofer bij tot een bepaald klimaat, een grondgedachte, waarbinnen ook Hitler zich kon ontplooien. Hun *Alldeutsche* overeenkomsten zijn duidelijk. In die zin was de geopolitiek van Haushofer nuttig voor de nazi's, die immers weinig geestelijke voorvaders hadden om ideologisch op terug te grijpen.

Er waren ook verschillen. Hitler was veel meer verbeten op de ideologische en militaire confrontatie met het communisme en liet dit direct ook overlappen met zijn rassentheorieën. Zoals wij zagen, was Haushofer wat dit betreft eerder een meeloper dan een 'schepper'. Daarbij was hij getrouwd met een halfjoodse vrouw. Wel kenden de racistisch-ariosofische ideeën van Hitler de typische overspannen kenmerken van de pan-ideeën van die tijd. De 'oplossing' tot het *Lebensraum*-vraagstuk, operatie-Barbarossa, kan niet worden toegeschreven aan Haushofer. Nog los van het feit dat hij zelf nimmer claimde de geestelijk vader van de term *Lebensraum* te zijn (dat was Kjellén), bepleitte Haushofer pacten daar waar Hitler een veroveringsoorlog als oplossing zag. In *Der Kontinentalblock* meende Haushofer dat er een macht Duitsland-Rusland-Japan moest ontstaan, natuurlijk onder Duitse supervisie, om de geopolitieke problemen van zijn tijd op te lossen. Zoals we weten koos Hitler voor een kleinparticularistisch Duits belang, door de Sovjet-Unie alleen aan te vallen. Daarbij was Haushofer een groot tegenstander van de tweefrontenoorlog die door operatie-Barbarossa ontstond, hetgeen de aanzet vormde tot de vlucht van Rudolf Hess naar Groot-Brittannië.

Opvallend was de fascinatie van beide mannen voor Groot-Brittannië, hoewel dit ook gepaard ging met de nodige afgunst en naijver. Ook hierbij ging het om een grondgedachte: bewondering voor het wereldwijde koloniale optreden van de Britten. Vergelijkbaar was misschien hun beider houding ten aanzien van Japan. Van Rudolf Hess weten we dat Hitler tijdens zijn gevangenschap in Landsberg am Lech las in een van Haushofers Japanboeken. Japan speelde een belangrijke rol in Haushofers *Kontinentalblock*, en Hitler was met Tokio verbon-

den in het anti-kominternpact. Sommige historici, zoals C.W. Spang, menen dat Hitlers bewondering voor Japan door Haushofer is gevoed, waarbij ook wordt gewezen op het feit dat Haushofer op een gegeven moment genoemd werd als mogelijke ambassadeur in Tokio. Het is echter waarschijnlijker dit laatste toe te schrijven aan het ministerie van Buitenlandse Zaken van Von Ribbentrop, die wel voelde voor een 'dubbeloptie' Tokio-Moskou, en Haushofer hierbij als een bondgenoot zag. Maar naarmate Haushofers positie verzwakte, mede door het feit dat zijn naam in verband werd gebracht met de vlucht van Rudolf Hess naar Groot-Brittannië, en Hitlers oorlogswens tegen de Sovjet-Unie groeide, verdween hij van het toneel.

De grootste, direct meetbare invloed van Haushofer en diens zoon Albrecht deed zich waarschijnlijk voor in de affaire Rudolf Hess en diens vlucht naar Groot-Brittannië. Het staat vrijwel vast dat de Haushofers hierin een zeer belangrijke rol hebben gespeeld. Hierbij speelden de liefde voor Groot-Brittannië en de geopolitieke werkelijkheid een rol. De tweefrontenoorlog welke zou ontstaan op het moment dat Duitsland de Sovjet-Unie binnenviel, hield Haushofer voor zeer onwenselijk en hij steunde daarom het vredesinitiatief van Rudolf Hess. Zo Haushofer al een *Raspoetin* is geweest, dan in deze zaak. Zijn zoon, die kritischer ten opzichte van het nazi-regime stond dan de vader, betaalde hier uiteindelijk voor met zijn leven. Haushofer sleet zijn einddagen in het Derde Rijk in het concentratiekamp Dachau. Hij stond op een zijspoor. Dit vormde de prelude tot zijn latere zelfmoord.

Tot slot, maar van minder grote invloed, waren de functies die Haushofer bekleedde in het Derde Rijk. Naast zijn goede *Ruf* als professor en auteur speelde hij een prominente rol in verschillende organisaties zoals de *Deutsche Akademie* en de *Volksdeutscher Rat*. Hier bleek dat Haushofer weliswaar een productief wetenschapper was maar moeite had zich staande te houden in de politeke arena. Zowel Buitenlandse Zaken als de SS voorkwamen dat Haushofer, die in deze organisaties moest waken voor het welzijn van de *Volksdeutschen* buiten de rijksgrenzen, werkelijk een politieke vuist kon maken. Rudolf Hess, de man die Haushofer in deze posities naar voren had geschoven, was niet bij machte hem hiertegen te beschermen. De functies

vormden hierdoor op termijn niet veel meer dan erefuncties. Door een tanende gezondheid viel het Haushofer steeds zwaarder zich in de dagelijkse politieke strijd te mengen en trok hij zich uiteindelijk terug in de *innere Emigration*.

Rest de vraag naar de hedendaagse invloed van Haushofer. Interessant daarbij is te constateren dat Haushofer 'digitaal' is gegaan. Relatief veel pagina's op internet berichten over hem, vooral als de 'zwarte magiër', een man achter de schermen. Veel aandacht is hierbij voor de geheime, occulte kanten van het nationaal-socialisme. Daar waar aanwijsbaar controleerbare namen en feiten werden genoemd, zijn vrijwel alle triviaal-'beschuldigingen' aan Haushofers adres moeiteloos te ontmaskeren. De triviaalauteurs verschuilen zich voor de rest achter het 'onmeetbare': het oncontroleerbare is de basis van elk geloof. De esoterische herontdekking van Haushofer is te zien in het licht van de altijd nog voortdurende renaissance van het Oosten. Raoul Stephan typeerde dit als een reactie op de ontgeestelijking en verstoffelijking van de wereld. Het zijn gedachten die Blavatsky aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw ook predikte en die onmiskenbaar ook invloed hebben gehad op de ideologie van het nationaal-socialisme.

Ook Haushofer had dromerige kanten en geloofde dat hij over een *zweites Gesicht* beschikte waarmee hij in de toekomst kon kijken. Dit was natuurlijk olie op het vuur voor hen die in *Vril*, Atlantis en Thulemystiek geloofden. Haushofers mystieke kanten zijn ook te bezien in het licht van die tijd, waarbij blijkbaar zijn puur wetenschappelijke kanten moeiteloos verenigd konden worden met deze zwevende eigenschappen. In hoofdstuk 5 hebben we uitgebreid stilgestaan bij de wijze waarop de irrationele kant van het Duitse cultuurpessimisme zich uitte en ook in het nationaal-socialisme zijn uitingsvormen kende en tot in de hoogste regionen van het regime ingang vonden.

Wat is er tot slot gebleven van geopolitiek? Aanvankelijk zag het er somber uit voor deze 'fatale erfenis' zoals Ulrich Ante het noemde. Peter Schöller meende dat de geopolitiek als vakgebied was *vorbelastet* omdat het stond voor het moderne imperialisme, dat sinds de Tweede Wereldoorlog sterk in diskrediet was geraakt. Verder kampt de geopo-

litiek met het feit dat Haushofer de kracht niet meer had het definitieve theoretische werk te schrijven. Ook niet met behulp van Albrecht Haushofer, wiens dagen door Gestapo-ingrijpen waren geteld. Het gevolg is dat geopolitiek heel lang, en deels nog altijd, moet vechten voor een afgebakend terrein onder de wetenschappen. Pas in de jaren tachtig deed de geopolitiek pas echt haar herintrede in (West-)Duitsland.

De belangrijkste geopolitieke spelers na 1945 waren de VS en de Sovjet-Unie. In verschillende varianten bestond de politiek van de VS, op kleine uitzonderingen na, uit de *containment*-politiek, waarbij de VS de expansie van het wereldcommunisme probeerde in te dammen. Voor de VS, een *accidental empire*, waren dit geheel nieuwe stappen op het wereldtoneel. Maar ook de nieuwe wereldmacht kon niet om het *Kernraum Europa*-idee van Haushofer en de *Heartland*-theorie van Mackinder heen. Het voorkomen van Sovjet-dominantie van Eurazië was slechts mogelijk door langdurige veiligheidsgaranties van de VS aan West-Europa. Uit deze situatie ontstond de Koude Oorlog, waarbij de grootste geopolitieke verschuivingen als gevolg van de nucleaire afschrikking zich grotendeels buiten het westelijk halfrond afspeelden. De nieuwe 'duivelsgordels' werden het Midden-Oosten, delen van Azië en Afrika. Hierbij ging de *containment* van het communisme enerzijds en de deels door het communisme gevoede afbrokkelende invloed van de oude koloniale machten anderzijds hand in hand.

Haushofer was in deze periode vooral van propagandistische waarde. Vanuit Moskou en de DDR werd gewezen op een continuïteit van het geopolitieke denken in het Westen met dat van Haushofer. Voor de Sovjet-Unie was Haushofer een product van de *Lebensraum*-veldtocht. De kapitalistische staten waren net als het nationaal-socialistische regime imperialistische mogendheden. Zeer gebeten waren zij op hen die ook tijdens de Tweede Wereldoorlog een rol van betekenis hadden gespeeld, zoals Kurt Vowinckel en Heinz Guderian.

Het is interessant te zien dat ondanks deze beschuldigingen aan het adres van Haushofer en zijn opvolgers de 'nieuwe' mogendheden zelf ook hun geopolitieke scenario's sterk militair definieerden. Tussen 1945 en 1989 was er sprake van een voortdurende wapenwedloop tussen Oost en West en leverde de onderhandelingstafel slechts mondjes-

maat resultaten op. Pas met de implosie van de Sovjet-Unie kwam hier verandering in, en deden werkelijk nieuwe doctrines, die van een veel breder scala aan geopolitieke facetten gebruikmaakte, opgang, zoals de Gorbatsjov-doctrine en de Kozyrev-doctrine.

Sinds de aanslagen van 11 september 2001 staat de geopolitiek steeds meer in de belangstelling. Net als bij Haushofer lijkt, in de oorlog tegen het terrorisme, de militair-strategische variant van de geopolitiek een dominerende rol te spelen, al zijn de technologische omstandigheden geheel anders geworden dan voorheen. De *pre-emptive war* heeft zijn intrede gedaan en wordt net als in de tijd van Haushofer beargumenteerd met geopolitieke argumenten al zou geen politicus zich durven te beroepen op het werk van Karl Haushofer. In de studeerkamer lijkt hij echter herontdekt en langs deze weg duikt de term geopolitiek in universitaire geschriften en journalistieke bijdragen steeds veelvuldiger op.

Haushofer was geen 'Raspoetin' maar ook niet iemand zonder macht. Hij was geen voorman van het antisemitisme, maar ook geen beschermer van joden of Slaven. Hij ijverde niet voor de inval van de Sovjet-Unie, maar hield het ontstaan van een Europees blok voor onontkoombaar. Hij adoreerde de Britten maar beconcurreerde hen fel. Hij was geen occultist, maar geloofde wel in zijn 'tweede gezicht'. Hij schreef over diplomatie maar schiep een 'alles of niets'-scenario. Hij geloofde in het Caesarendom, maar werd nimmer een Hitler-adept. Hij koos Hess als zijn *Wahlsohn*, maar zag diens antisemitisme door de vingers. Als Haushofer al een magiër was, dan was het omdat hij deze sympathieën en antipathieën in zichzelf tot het laatst toe wist te verenigen.

Het leven van Karl Haushofer was een leven in het teken van het Duitse vraagstuk, een vraagstuk dat volgens Von Humboldt nooit op de politieke agenda had mogen staan. Eenmaal op de agenda, was het erop of eronder en Haushofer wist de weg. Hij brak niet, zoals Albrecht Haushofer meende, 'het zegel van het slot', maar hij verstopte de sleutel daar waar iedere dief hem kon vinden. Daarna hoefde Duitsland volgens Hitler alleen de deur nog maar open te trappen en het gehele rotte bouwsel van de Sovjet-Unie zou vanzelf ineenstorten. Met deze woorden liet Hitler de kanonnen over een honderden kilometers lang front

bulderen; het was de start van operatie-Barbarossa, de Duitse aanval op de Sovjet-Unie in juni 1941. De strijd om het *Kernraum Europa*, de oorlog uit *Mein Kampf* was begonnen. De wereld, zo meende Hitler, zou de adem inhouden.[605] We weten hoe het afliep, ook met de hoofdpersoon uit dit boek, Karl Haushofer.

NOTEN

1 C. Charle, *Vordenker der Moderne. Die Intellektuellen im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Fischer 1997, p. 9-13.

2 G. Bakker, *Duitse geopolitiek 1919-1945. Een imperialistische ideologie*, Assen: Van Gorcum 1967, p. 1-28.

3 R. Hennig/L. Körholz, *Einführung in die Geopolitik*, Leipzig/Berlin: B.G.Teubner 1935 (vierde druk), p. 6. Zoals we nog zullen zien waren er verschillende definities mogelijk. Karl en Albrecht Haushofer bleven het dichtst bij de formulering van Rudolf Kjellén, die we later in het boek zullen behandelen.

4 J. O'Loughlin (ed.*), Dictionary of Geopolitics*, Westport 1994, p. 92-94. De definitie van het begrip geopolitiek is een ingewikkelde zaak. Zoals we later in het boek zullen zien worstelden ook Karl en Albrecht Haushofer hiermee. Zij zagen dit als het lot van de jonge wetenschap die zijn plek nog moest bevechten. O'Loughlin zet nogal scherp in, Walter Theimer, in *The Penguin Political Dictionary, an ABC of International Affairs* (London: 1939), stelt zich veel terughoudender op en weerhoudt zich van commentaren als pseudo-wetenschappelijk zoals O'Loughlin doet. Theimer had nog geen zicht op de verschrikkingen die de oorlog zou brengen.

5 J. O'Loughlin, o.c., p. 93.

6 Vgl. H-A. Jacobsen, *Schriften des Bundesarchivs 24/II, Karl Haushofer – Leben und Werk – Band II, Ausgewählter Schriftwechsel 1917-194,* Boppard am Rhein: Boldt 1979 p. 46-52.

7 D.T. Murphy*, The Heroic Earth. Geopolitical Thought in Weimar Germany 1918-19*, Kent: Kent State University Press 1977, p. 46.

8 Ibid., p. 46.

9 *Triumpf des Willens*, film van de cinematografe Leni Riefenstahl over partijdag in Neurenberg in de jaren dertig. Voor Leni Riefenstahl, zie onder andere: T. Leeflang, *Gevallen voor de Führer. Leven en werk van Leni Riefenstahl*,

Soesterberg: Aspekt 2003, en Jean-Paul E. Ipema, *De film als propagandamiddel in het Derde Rijk*, in P. Pierik/ M. Ros (red.), *Tweede Bulletin Tweede Wereldoorlog,* Soesterberg: Aspekt 2000 p. 23-73.

10 Zo uitte hij zich onder andere tegenover zijn studentassistent Rudolf Hess, al beschouwde hij Hitler niet als de nieuwe Caesar.

11 D.T. Murphy, o.c., p. 55

12 Ibid., p. 64-120. Vgl. G.R. Sloan, *Geopolitics in United States Strategic Policy 1890-1987*, Brighton: Wheatsheaf Books 1988 p. 23-56/ A. Grabowsky, *Raum, Staat und Geschichte. Grundlegung der Geopolitik*, Köln/Berlin: Heymann 1960/ J.W. Tkaczynski, *Die Geopolitik. Eine Studie über geographische Determinanten und politisches Wunschdenken am Beispiel Deutschlands und Polens*, München: Tuduv 1993/ P. Béhar, *Zentral Europa im Brennpunkt, Analysen und Perspektiven einer kontinentalen Geopolitik,* Wien: Styria 1994.

13 G.R. Sloan, o.c., p. 4, 5.

14 E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford: Blackwell 1988, p. 1

15 Voor een overzicht van de verschillende wijsbegeerten, zie: B. Delfgaauw, *De wijsbegeerte van de 20ste eeuw*, Baarn: Het wereldvenster 1962.

16 H. Rauschning, *Die Zeit des Deliriums*, Zürich: Amstutz, Herdeg 1947.

17 G.R. Sloan, o.c., p. 16-20.

18 Ibid., p. 80-126.

19 Voor het ontstaan van het toevallige wereldrijk, zie onder andere: S.E. Ambrose, *Rise to Globalism. American Foreign Policy since 1938*, Penquin 1985 (vierde druk). Vgl. M. van Rossem, *De Verenigde Staten in de twintigste eeuw*, Den Haag: Sdu 2001 (vierde druk)

20 G.R. Sloan, o.c., p. 110.

21 S.E. Ambrose, o.c., p. 6, 7.

22 G.R. Sloan, o.c., p. 110.

23 G. Heyden, *Kritik der deutschen Geopolitik. Wesen und soziale Funktion einer reaktionären soziologischen Schule*, Berlin 1958.

24 A. Haushofer, *Allgemeine politische Geographie und Geopolitik*, Heidelberg: Vowinckel 1951.

25 K. Haushofer, *Japan und die Japaner. Eine Landes und Volkskunde,* Berlin: Teubner 1933 (tweede druk).

26 K. Haushofer, *Deutsche Kulturpolitik im Indopazifischen Raum*. Hamburg: Hoffmann und Campe Verlag 1939.

27 R. Hennig/ L.Körholz, o.c.

28 A.Grabowsky, o.c.

29 P.J. Taylor, *Political Geography. World-Economy, Nation-State and Locality,* Edinburgh: Longman 1996 (derde druk).

30 D.T. Murphy, o.c.

31 G. Bakker, o.c.

32 J.W. Tkaczynski, Die Geopolitik. Eine Studie über geographische Determinanten und politisches Wunschdenken am Beispiel Deutschlands und Polens, in tuduv-Studien, Reihe Politikwissenschaften Band 62 München 1993.

33 P. Béhar, o.c.

34 G.L. Sloan, o.c.

35 N. Kliot/ D. Newman (ed.), *Geopolitics at the End of the Twentieth Century. The Changing World Political Map,* London/Portland: Frank Cass & Co 2000

36 A.H. Dawson/ R. Fawn, *The Changing Geopolitics of Eastern Europe,* London/ Portland: Frank Cass & Co 2002.

37 H-A. Jacobsen, Schriften des Bundesarchivs 24/I, Karl Haushofer – Leben und Werk. Band I Lebensweg 1869-1946 und ausgewählte Texte zur Geopolitik, Boppard am Rhein: Boldt 1979/ H-A. Jacobsen, Schriften des Bundesarchivs 24/II, Karl Haushofer – Leben und Werk. Band II. Ausgewählter Schriftwechsel 1917-1946 Boppard am Rhein: Boldt 1979

38 B. Hipler, *Hitlers Lehrmeister. Karl Haushofer als Vater der NS-Ideologie*, Sankt Ottilien: EOS.

39 U. Laack-Michel, Albrecht Haushofer und der Nationalsozialismus, Stuttgart: Klett 1974.

40 F. Ebeling, *Geopolitik. Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft 1919-1945,* Berlin: Akademie Verlag p. 246.

41 L. Pauwels/ J. Bergier, *De dageraad der magiërs*, Amsterdam: De Bezige Bij 1971.

42 C.W. Spang, *Karl Haushofer und Japan. Der Einfluss der Kontinentalblocktheorie auf die Japanpolitik des Dritten Reiches*, toespraak op 11. *Deutschsprachiger Japanologentag* 15-18. September 1999 in Trier.

43 H-U. Seidt, *Berlin, Kabul, Moskou, Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik.* München: Akademie 2002.

44 H.W. von der Dunk, *Sprekend over identiteit en geschiedenis*, Utrecht/Amsterdam: Prometheus 1992, p. 61.

45 Johannes Willms sprak van reactionair modernisme. J. Willms, *Die deutsche*

Krankheit. Eine kurze Geschichte der Gegenwart, München/Wien: Hanser 2001 p. 141.

46 G. Hirschfeld, *Een 'bijzondere' en een 'normale' weg naar moderniteit? Duitsland en Nederland in de twintigste eeuw*, in M. Berman/ J.H.C. Blom (red.), *Het belang van de Tweede Wereldoorlog. De bijdragen voor het symposium op 22 september 1997 ter gelegenheid van de opening van de nieuwe behuizing van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*. Den Haag: Sdu 1997 p. 59-74.

47 Ibid., p. 60-62.

48 Ibid., p. 60-62.

49 Vgl. K. Haushofer/ G. Fochler-Hauke, *Welt in Gärung. Zeitberichte deutscher Geopolitiker*, Berlin: Verlag von Breitkopf & Härtel in Leipzig/Deutscher Verlag für Politik und Wirtschaft p. 366.

50 K. Haushofer, *Weltpolitik von Heute*, Berlin: Berlin Zeitgeschichte 1934, p. 12.

51 K. Haushofer, *Welt in Gärung*, o.c., p. 16 en K. Haushofer, *Weltpolitik von Heute*, o.c., p. 13.

52 K. Haushofer, *Welt in Gärung*, o.c., p. 21.

53 K. Haushofer, *Weltpolitik von Heute*, o.c., p. 13.

54 De Utrechtse professor L.H. Grondijs gebruikte zijn eigen geografische afbakening van de regio toen hij in zijn *Tussen twee werelden* schreef over 'belangwekkende bevolkingsgroepen in vergeten dalen'. Inleiding van het boek L.H. Grondijs, *Tussen twee werelden, studiën over de bewoners van Oost-Europa*, Amsterdam: Elsevier 1944.

55 H.L. Wesseling, *Verdeel en heers. De deling van Afrika 1880-1914*, Amsterdam: Bert Bakker 1991, p. 51.

56 F.W. Bautz over Friedrich Fabri in *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon Band 1,* 1990. (Hier gebruikt: www.bautz.de/bbkl/f/fabri-fr.shtml.)

57 O.E. Paul/ W. Claussen, *Grossdeutschland und die Welt. Ein Wirtschafts-ABC in Zahlen*, Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft Berlin 1938, p. 49.

58 G.K. Johannsen/ H. Kraft, *Das Kolonialproblem Deutschlands*, Hamburg: Paul Hartung 1936, pp. 13, 14. Een ander tijdsdocument becijferde dat maar liefst 24,4% van de wereldbevolking (516 miljoen mensen) binnen het Britse imperium leefde. In de Franse koloniën bedroeg dit aantal 111 miljoen mensen. Vgl. O.E. Paul /W. Claussen, o.c., p. 238.

59 Ibid., p. 14.

60 Horst Gründer (hg.), '*...da und dort ein junges Deutschland gründen.' Rassismus,*

Kolonien und kolonialer Gedanke vom 16. bis 20. Jahrhundert, München: Beck 1999, p. 327-330.

61 K. Haushofer, *Welt in Gärung*, o.c., p. 7-17.

62 M.S. Anderson, *Europe in the Eighteenth Century 1713/1783*, London: Longman 1970, p. 103.

63 J.A.W. Hefferman (ed.), *Representing the French Revolution, Literature, Historiography, and Art*. Hannover/London: University Press of New England 1992, p. XI, XII.

64 H. Arendt, *De revolutie. Macht en onmacht van een modern politiek verschijnsel*, Utrecht: Het Spectrum 1965, p. 40.

65 M. Vovelle, 'De Franse revolutie: waardenverandering of waardencrisis?' In *Menta liteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld*, Nijmegen 1985, p. 170-197.

66 G. Harmsen, *Inleiding tot de geschiedenis*, Bilthoven: Ambo 1968, p. 87.

67 W. Besson (hg.), Geschichte, [1961]. Frankfurt am Main: Fischer 1973, p. 93.

68 M.S. Anderson ziet Groot-Brittannië als de meest liberale monarchie, gevolgd door Frankrijk, Spanje en het Habsburgse Rijk. Pruisen en Rusland zijn het meest behoudend. M.S. Anderson, o.c., p. 108.

69 J. van Minnen, *Het onvermijdelijke Duitsland. Kanttekeningen bij een nieuw Europees krachtenveld*, Utrecht/Antwerpen: Kosmos 1992, p. 19.

70 Over het werk van Von Clausewitz, zie: D. Schössler, *Carl von Clausewitz*, Reinbek bei Hamurg: Rohwolt 1991.

71 W. Treue, *Deutsche Geschichte. Von dem Anfägen bis zum Ende der Aera Adenauer*, Stuttgart: Kröner p. 466. Susanne Zantop kwalificeert de jaren 1792-1793 als de overgangsjaren. Door de terreur keerde het meest vooruitstrevende deel van de Duitse intelligentsia zich af van de Franse Revolutie, S. Zantop, 'Crossing the Border. The French Revolution in the German Literary Imagination'. In:James A.W. Hefferman (ed.) o.c., p. 215.

72 G. Bakker, o.c., p. 41, 42.

73 Vgl. M. Sabrow, *Die verdrängte Verschwörung. Der Rathenau-Mord und die deutsche Gegenrevolution*. Frankfurt am Main: Fischer 1999.

74 De belangrijkste politieke werken van A.Winnig zijn *Das Reich als Republik 1918-1928*, Berlin: J.G. Gotta 1928 en *Vom Proletariat zum Arbeitertum*, Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt 1940 (tweede druk)/ W. Poppelreuter, *Hitler der politische Psychologe,* Langensalza: Beyer & Mann 1934, p. 12.

75 Dit gold natuurlijk voor meerdere gebieden in Duitsland, maar gezien het feit

dat Karl Haushofer hier leefde en werkte en hier ook het zwaartepunt lag van de reactionaire bewegingen, concentreren en beperken we ons tot Beieren.

76 Heinz Haushofer had het boek *Das Agrarpolitische Weltbild*, uitgegeven bij uitgeverij Teubner in de serie *Macht und Erde, Hefte zum Weltgeschehen nr. 13* (onder redactie van Karl Haushofer en dr. Ullrich Crämer, opgedragen aan Richard Walther Darré). In dezelfde serie schreven ook andere bekende geopoliticologen zoals Otto Maull, en Ruppert von Schumacher.

77 Von Gönner (hg.), *Spaten und Aehre. Das Handbuch der deutschen Jugend im Reichsarbeitsdienst*. Heidelberg, 1939, p. 65.

78 W. Strauss, 'Bauer und Grossbetrieb im Kampf um die Nährungsfreiheit', in: *Monatschrift für Blut und Boden*, Heft 10, 3. Jahrgang Ostermond (April), 1935, p. 739-747.

79 R.W. Darré, *Het boerendom als levensbron van het noordras*, Den Haag: Volk en bodem 1942.

80 F. Fechenbach, *Der Revolutionär Kurt Eisner*, Berlin: Dietz 1929, p. 4-7. Vgl. F. Eisner, *Kurt Eisner: Die Politik des libertären Sozialismus*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1979, p. 40.

81 M. Broszat/ E. Fröhlich, *Alltag und Widerstand. Bayern im National-Sozialismus,* München: Piper 1987 (tweede druk) p. 26.

82 F. Fechenbach o.c., p. 6, 7.

83 Ibid., p. 3.

84 Ibid., p. 3.

85 A. Stam, *Opkomst en ontbinding van het wereldcommunisme*. Amsterdam: Wetenschappelijke uitgeverij 1975, p. 37.

86 F. Fechenbach o.c., p. 33.

87 U. Kluge, *Die deutsche Revolution 1918/1919. Staat, Politik und Gesellschaft zwischen Krieg und Kapp-Putsch*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1985, p. 60.

88 Ibid, p. 190, 191. Vgl. A. Joachimsthaler, *Korrektur einer Biographie. Adolf Hitler 1908-1920*, München: Herbig 1989, p. 207.

89 Het aantal *Freikorpsen* hangt af van de wijze waarop onderafdelingen al of niet als zelfstandig worden aangezien. Vgl. U. Kluge o.c., p. 153.

90 K. Gietinger, *Eine Leiche im Landwehrkanal. Die Ermordung der Rosa L.*, Berlin: Verlag 1900 Berlin 1995, p. 15.

91 Voor Johannes Hoffmann, zie: C. Amery, *Leb wohl geliebtes Volk der Bayern,* München/Leipzig: List p. 201, 207 vgl. D.C. Large, *Hitlers München. Aufstieg und*

Fall der Hauptstadt der Bewegung, [1998]. München: DTV 2001 p. 198.

92 De USDP was een afsplitsing van de SPD. De meest revolutionaire krachten binnen de SPD vonden deze partij in de loop der jaren te gematigd geworden, hetgeen afsplitsing van de SPD en oprichting van de USPD tot gevolg had. Zie: H-H. Hartwich, *Politik im 20. Jahrhundert*, Braunschweig: Westermann 1972, p. 111, vgl. U. Kluge, o.c., p. 67,68.

93 G.F. Willing, *Ursprung der Hitlerbewegung 1919-1922*, Oldendorf : K.W. Schütz 1974 (tweede druk) p. 26-38. vgl. A. Joachimsthaler, o.c., p. 211-213.

94 Niet te verwarren met de bekende zeer antisemitische pseudo-documentaire *Der ewige Jude*. In het boek van Max Haushofer, dat werd uitgegeven door de Leipziger uitgeverij A.G. Liebeskind, slaat het eeuwige bovenal op het aspect van de 'dwalende' en 'thuisloze' jood, waarin wel het 'fremdkörper-achtige' karakter werd benadrukt:

Wie lang schon bin ich heimatlos
Nur traumhaft, wie ein Schemen blos,
Kommt manchmal noch ein Kinderglück
In die Erinnerung zurück.

M. Haushofer, *Der ewige Jude. Ein dramatisches Gedicht in drei Theilen.* Leipzig: A.G. Liebeskind 1886, p. 408.

95 Cohen, A. (hg.), *Das Volk und sein Staat. Politik aus dem Nachlass von Max Haushofer.* München: Ernst Reinhardt 1914.

96 Zie het voorwoord van *Das Volk und sein Staat*. Eerder publiceerde Richard Graf Du Moulin Eckart deze typering van Max Haushofer in een artikel voor de Technische Hogeschool van München in het studiejaar 1906/1907.

97 B. Hipler, o.c., p. 20-23, 27.

98 Voor de achtergronden van de familieleden zie: H-A. Jacobsen, o.c., pp. 9, 10. Vgl. B. Hipler, o.c., p. 23.

99 H-A. Jacobsen, o.c., 30, 31.

100 Ibid., 30, 31.

101 J. Presser, *Europa in een boek,* Amsterdam: Vereniging ter bevordering van de Belangen des Boekhandel 1963, p. 83.

102 Voor deze serie schreef Haushofer ook een korte biografie over maarschalk Foch en Lord Kitchener.

103 H-A. Jacobsen *24/1*, 47-49.

104 Ibid, 49.

[105] Ibid, 50.

[106] Ibid, 55.

[107] Ibid, 113.

[108] Ibid, 113.

[109] Ibid, register (p. 652) noemt hem Max E. Hofweber, maar Haushofer zelf gebruikt de naam Eduard Max Hofweber in de opdracht voorin het boek *Weltpolitik von Heute.*

[110] Ibid, 114.

[111] Een korte chronologie van de militaire carrière van Haushofer vindt men in H-A Jacobsen, *24/1* c., 465-468.

[112] Ibid, 122.

[113] Ibid, 123. Opvallend is dat Hitler later dezelfde bewoordingen gebruikte tegenover Albert Speer in september 1942, toen deze met Hitler besprekingen voerde over het al dan niet inzetten van joden in de oorlogsindustrie. Hitler meende dat de joden niet geschikt waren voor de inzet in de oorlogsindustrie, maar beter waren in het maken van pantoffels! Vgl. A. Speer, *Der Sklavenstaat. Meine Auseinandersetzungen mit der ss*, München: Ullstein 1983 p. 42, vgl. P. Pierik/ M. Reijmerink, *Albert Speer en de holocaust, september 1942 – Hoe Speers overwinning op Heinrich Himmler het lot van de joden bezegelde*, in P. Pierik/ M. Ros (red.), *Eerste Bulletin van de Tweede Wereldoorlog*, Soesterberg: Aspekt 2000, p. 30-45.

[114] H-A. Jacobsen, o.c., p. 123.

[115] Ibid., p. 122.

[116] Ibid., p. 145-148.

[117] Ibid., p. 146.

[118] Ibid., p. 87-89.

[119] K. Haushofer, *Dai Nihon. Betrachtungen über Gross-Japans Wehrkraft, Weltstellung und Zukunft*. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn 1913.

[120] H-A. Jacobsen o.c., p. 158-160.

[121] W. Maser, *Hitler. legende, mythe, werkelijkheid*, Amsterdam: Arbeiderspers 1985 (tweede druk), p. 187. De particuliere geldbronnen die Maser noemt waren vermoedelijk afkomstig van het Thulegenootschap.

[122] Ibid., p. 188. Maser wijst hierbij op het taalgebruik van Von Müller dat overeenkomsten zou vertonen met dat van Hitler. Tevens kopieerde Hitler de Beierse volkstaal die Von Müller hanteerde. Reeds in 1912 sprak Von Müller over de 'zersetzenden Einflüsse(n) des Judentums'.

[123] H.A. Quint/ Görlitz, W., *Adolf Hitler, Eine Biogaphie*, Stuttgart: Steingrüben Verlag, p. 109. Feder streefde verder naar verregaande veranderingen in het rechtssysteem, het geldstelsel, de opheffing van het particuliere grondbezit en de beëindiging van de joodse emancipatie.

[124] H-G. Richardi, *Hitler und seine Hintermänner. Neue Fakten zur Frühgeschichte der NSDAP*, München: Süddeutscherverlag 1991, p. 46-48.

[125] Ruud Veltmeijer gebruikt de bewoording 'grenzeloze bewondering' in R.L. Veltmeijer, *Vriend en vijand. Duits-Russische betrekkingen 1939-1941,* in M.C. Brands/ W.W. Mijnhardt/ P. Kooij (red.), *Speculum Historiale, deel 15*, Assen: 1966, p. 243.

[126] De secretaris van Kurt Eisner, Felix Fechenbach, ontkende dat Eisner in werkelijkheid Eisner-Salomonsky of Kosmanowsky zou heten. Ook Falk Wiesemann meent dat Eisner gewoon Eisner was. De meningen van de historici zijn hierover verdeeld, Görlitz en Quint spreken bijvoorbeeld over Eisner-Kosmanowsky. Het *Biographisches Lexikon zur Weimarer Republik* van de historici Benz en Graml houdt zich op de vlakte. W. Görlitz/ H. A. Quint, o.c., p. 644/ F. Wiesemann, *Kurt Eisner. Studie zu einer politischen Biographie,* in: K. Bosl (hg.), *Bayern im Umbruch. Die Revolution von 1918, ihre Voraussetzungen, ihr Verlauf und ihre Folgen*. München/ Wien 1969 p. 387/ W. Benz/ H. Graml (hg.), *Biographisches Lexikon zur Weimarer Republik.* München: C.H. Beck 1988.

[127] F. Fechenbach, o.c.

[128] H-A. Jacobsen, o.c., p. 132.

[129] U. Kluge, o.c., p. 182, 183.

[130] H-A. Jacobsenb, o.c., p. 73.

[131] Dit was de bijnaam van keizer Mutsuhito.

[132] H-A. Jacobsen, o.c., p. 173.

[133] Zij komen uitgebreid aan bod in hoofdstuk 5.

[134] H-A.Jacobsen, o.c., p. 225. H-A. Quint/ W. Görlitz, o.c., p. 235/ J. Toland, *Adolf Hitler. Het einde van een mythe*, Utrecht: Bruna 1983 (vierde druk) p. 143.

[135] J.D. Hamilton, *The Truth about Rudolf Hess*, London: Mainstream 1993, p. 31.

[136] Prof. Carl F. von Weizsäcker. In: R. Italiaander (hg.), *In Memoriam, Albrecht Haushofer,* Hamburg: Oetinger 1948, p. 16.

[137] J.D. Hamilton, o.c., p. 31.

[138] 'Aus dem Nachlass von Gerhard Engelmann 16.10.1894-16.09.1987, Ferdinand von Richthofen 1833-1905, Albrecht Penck 1858-1945, zwei markante Geographen

Berlins.', in *Erdkundliches Wissen. Schriftenreihe für Forschung und Praxis,* herausgegeben von Emil Meynen in Verbindung mit Gerd Kohlhepp und Adolf Leidlmair Heft 91. Stuttgart 1988, p. 31.

139 J. D. Hamilton, o.c., p. 47.

140 Ibid., p. 42.

141 H-A. Jacobsen, o.c., p. 226.

142 D. Irving, *Hess, The Missing Years 1941-1945*, London: Grafton 1989, p. 16.

143 H-A. Jacobsen, o.c., p. 231.

144 Ibid., p. 231.

145 Ibid., p. 233.

146 Ibid., p. 235.

147 D. Irving, o.c., p. 16-19.

148 H-A. Jacobsen, o.c., p. 231-137.

149 D. Irving, o.c., p. 22, 23.

150 H-A. Jacobsen, *24/II*, p. 131. Hierl schreef de brief aan Haushofer op 27 september 1932.

151 B. Hipler, o.c., p. 9.

152 Ibid., p. 133-137. Veel vooraanstaande mensen die niet tot de 'logische achterban' van de NSDAP kunnen worden gerekend, steunde de partij in zeker mate. Fritz Stern komt in *Dreams and Delusions, National Socialism in the Drama of the German Past* met het voorbeeld van de joodse kolenmagnaat Paul Silverberg die hoopte dat Hitler en de NSDAP stabiliteit in Duitsland zouden brengen.

153 H-U. Seidt, o.c., p. 160. Voor het avontuurlijke optreden van Oskar Ritter von Niedermayer, zie ook: G. Neu, *Generalmajor Professor Dr. Oskar Ritter von Niedermayer zu seinem 100. Geburtstag* in: *Deutsches Soldatenjahrbuch.*

154 H-U. Seidt, o.c., p. 200

155 Ibid., p. 201.

156 Ibid., p. 161-163

157 W. Maser, o.c., p. 33, 34.

158 Ibid., p. 33, 34.

159 H-A. Jacobsen, o.c. (*24/I*), p. 239.

160 Ibid., p. 239. Vgl. W. Maser, *Adolf Hitlers Mein Kampf*, Soesterberg: Aspekt 2005, p. 172.

161 H-G. Richardi, o.c., p. 356/ A. Joachimsthaler, *Hitlers Liste. Ein Dokument persönlicher Beziehungen.* München: Herbig 2003, p. 103-129.

[162] Dagboekaantekening Martha Haushofer, 7 maart 1927 in H-A. Jacobsen, o.c., p. 227.

[163] 'Aus dem Nachlass von Gerhard Engelmann 16.10.1894-16.09.1987, Ferdinand von Richthofen 1833-1905, Albrecht Penck 1858-1945, zwei markante Geographen Berlins.' In: *Erdkundliches Wissen. Schriftenreihe für Forschung und Praxis* herausgegeben von Emil Meynen in Verbindung mit Gerd Kohlhepp und Adolf Leidlmair Heft 91, Stuttgart: 1988, p. 31, 34 en 35.

[164] H-A. Jacobsen, o.c., p. 264.

[165] Voor schematische weergave zie: Ibid., p. 282.

[166] H-A. Jacobsen (*24/II*), p. 209.

[167] M. Bloch, *Ribbentrop*, London/New York: Bantam Press 1992.

[168] Hij stond op de achttiende plaats van de *Dienstalterliste der Schutzstaffel*, 'Personalkanzlei der Reichsführer-SS, Dienstalterliste der Schutzstaffel der NSDAP Stand vom 1 Juli 1935', Berlin 1935, p. 2.

[169] H-A. Jacobsen, o.c. p. 292.

[170] Ibid., p. 305, 306.

[171] Ibid., p. 308, 309.

[172] Ibid., p. 315.

[173] Ibid., p. 318, 319.

[174] Ibid., p. 326, 327.

[175] Ibid. (*24/I*), p. 364, 365 *Weisung* van Hess, gedateerd 03.04.1939. De machtsstrijd tussen Haushofer en de SS was een onderdeel van een steeds grotere inmenging van de SS in die instituten van het rijk waarin 'volksduitse' belangen behartigd werden. Ook Darré werd uiteindelijk op het RuSHA (Rasse- und Siedlungshauptamt) in 1938 door Himmler aan de kant gezet. Zie: U. Mai, *'Rasse und Raum'. Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat*, Paderborn/München: Schöningh 2002, p. 114, 115.

[176] Voormalige provincie Oostenrijk-Hongarije, deel van Galicië. Tegenwoordig maakt de Boekowina deel uit van Roemenië en de Oekraïne.

[177] Brief van 8 maart 1940 aan Hess. In: H-A. Jacobsen, o.c. (*24/II*), p. 429

[178] H-A. Jacobsen. o.c. (*24/I*), p. 331.

[179] K. Haushofer, *Weltpolitik von Heute*, o.c., p. 11-15.

[180] *Van Dale, Nieuw handwoordenboek der Nederlandse taal,* 7de druk volgens de spelling 1954-'55, bewerkt naar: *Van Dale, nieuw groot woordenboek der Nederlandse taal*. Den Haag 1956, p. 257, vgl. druk 1984/ R. Hennig/ L. Körholz, o.c., p. 6/ G.R. Sloan, o.c., p. 23-56 voor een opsomming van deelterreinen, voor de definitie, p. 3.

[181] A. Haushofer, *Allgemeine politische Geographie und Geopolitik,* o.c.

[182] Ibid., p. 15.

[183] J.C. Fest, o.c., p. 262.

[184] Hierop wees ook U. Ante in zijn voorwoord van *Zur Grundlegung des Gegenstandbereiches der politischen Geographie. Ueber das 'politische' in der Geographie*, in G. Kohlhepp/ A. Leidlmair E. Meynen (hg.), *Erdkundliches Wissen. Schriftenreihe für Forschung und Praxis,* Heft 75. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 1985.

[185] F. Ratzel. *Politische Geographie*. München: R. Oldenbourg 1897.

[186] U. Ante, o.c., p. 30. Ante wijst verder op Montesquieu die toen al meende dat het 'rijk van het klimaat het eerste rijk op aarde was'. Ook zijn er reeds geopolitieke voorbeelden in de geschiedschrijving van de oudheid te vinden.

[187] F. Ratzel. o.c., p. 4-19.

[188] K. Haushofer (hg.), *Die Grossmächte vor und nach dem Weltkriege*. Zweiundzwanzigste Auflage der Grossmächte Rudolf Kjelléns in Verbindung mit Hugo Hassinger, Otto Maul, Erich Obst. Leipzig/Berlin: Teubner 1930.

[189] R. Kjellén, *Der Staat als Lebensform*, Berlin-Grunewald: Vowinckel 1917.

[190] Ibid., voor Kjelléns visie op de staatsopbouwende elementen, zie hoofdstuk 3, *Der Staat als Volk*, p. 94-155. Vgl. K. Haushofer (hg.), *Die Grossmächte vor und nach dem Weltkriege*, o.c., p. 22, en U. Ante, o.c., p. 42, 43.

[191] P. Schöller, *Geopolitische Versuchungen bei der Interpretation der Beziehungen zwischen Raum und Geschichte. Eine kritische Bilanz der Konzeptionen und Theorien seit Friedrich Ratzel*. In: Dietrich Denecke/ Klaus Fehn, *Geographie in der Geschichte*, Stuttgart: Steiner 1989, p. 75.

[192] Dr. Scheel (hg.), *Kriegsschriften der Reichsstudentenführung. Heft 7, Karl Haushofer, Der Kontinentalblock. Mitteleuropa-Eurasien-Japan*. München: Eher 1941.

[193] R. Aron, *Frieden und Krieg. Eine Theorie der Staatenwelt*. Frankfurt am Main: S. Fischer 1986, p. 230-234. Vgl. J. Thies, *Architekt der Weltherrschaft. Die 'Endziele' Hitlers*. Düsseldorf: Droste 1980.

[194] U. Ante, o.c., p. 42.

[195] H-A. Jacobsen, o.c. (*24/11*), p. 548-550. De brief was gedateerd 30 maart 1943.

[196] P. Schöller, o.c.

[197] A. Haushofer, o.c., p. 16, 17.

[198] K. Vowinckel, *Geopolitik als Wissenschaft. Gedanken zum Beginn des dritten Jahrzehnts deutscher Geopolitik*. In: *Zeitschrift für Geopolitiek*, XXI. Jahrgang 1944, Heft Januar/Februar, p. 19-29.

[199] Ibid., p. 24.

[200] G. Bakker, o.c., p. 130-131.

[201] *Einführung in das Problem*: inleiding van Karl Haushofer van het boek *Jenseits der Grossmächte,* o.c.

[202] J. Wütschke, *Räume der Entscheidungen*. In: *Zeitschrift für Geopolitik*, Jahrgang XIX, Heft September/9, p. 395-399.

[203] Inleiding van Karl Haushofer, *Jenseits der Grossmächte,* o.c.

[204] G. Liebig, *Wladimir Woytinksy, der Revolutionär aus St.-Petersburg* In: *Neue Solidarität* 46/1996.

[205] K. Haushofer, *Jenseits der Grossmächte*, o.c., p. 8.

[206] Ibid., p. 8, 9.

[207] Ibid., p. 450.

[208] H-A. Jacobsen, o.c. (*24/1*), Abb. 9.

[209] K. Haushofer, *Jenseits der Grossmächte*, o.c., p. 451.

[210] Ibid., p. 451.

[211] Renate Riemeck, *Mitteleuropa. Bilanz eines Jahrhunderts,* Freiburg im Breisgau: Die kommenden 1977 Eerste hoofdstuk. Een moderne variant hierop vinden we terug bij A. Nijeboer, *Novus Ordo Seclorum, private planningsgroepen, ideologie en internationale politiek*. Amsterdam 1998.

[212] Voor een opsomming van deze conflicten, zie: K. Haushofer, Jenseits der Grossmächte, o.c., p. 456.

[213] H.E. Pappenheim, '*Die Dreikaiserecke. Eine grenzrechtliche Erinnerung aus dem Oberschlesien 1914*. In: *Zeitschrift für Geopolitik*, XX, Jahrgang 1943, 3. Heft/März, p. 111-115.

[214] K. Haushofer, *Jenseits der Grossmächte*, o.c., p. 93.

[215] Ibid., p. 190. Het ging hier om de landen Estland, Letland, Litauen, Polen, Tsjecho-Slowakije, Hongarije, Roemenië, Zuid-Slavië (Joegoslavië), Bulgarije en Griekenland.

[216] Ibid., p. 196.

[217] Scheel (hg.), *Kriegsschriften der Reichsstudentenführung, Heft 7, K. Haushofer, Der Kontinentalblock*. München: Eher 1941, p. 5.

[218] Ibid., p. 5.

[219] Mackinder, p. 5.

[220] Haushofer doelt op de Russische minister van Financiën die in 1915 zou zijn vermoord.

[221] Scheel (hg.), o.c., p. 9-11.

[222] Ibid., p. 114.

[223] Ibid., p. 117-118.

[224] Ibid., p. 107.

[225] K. Haushofer, *Weltpolitik von Heute*, o.c., p. 242.

[226] O.E.H. Becker, *Zarenrussische Vorstösse im Nordpazifik*. In*: Zeitschrift für Geopolitik* XIX. Jahrgang 1942 Heft, 6/Juni, p. 288-292, p. 288.

[227] K. Haushofer, *Weltpolitik von Heute*, o.c., p. 234.

[228] O. von Niedermayer, *Wachstum und Wanderung im russischen Volkskörper*. In: *Zeitschrift für Geopolitik*, Heft 6 1933, pp. 334-348, en: J. Semjonow, *Die geographischen Leitlinien des Fünfjahresplans*, in *Zeitschrift für Geopolitik* Heft 2 1933, p. 65-75.

[229] K. Haushofer*, Wehrgeopolitik. Geographische Grundlagen einer Wehrkunde*. Berlin 1932.

[230] Ibid., p. 110.

[231] Ibid., p. 76, 81.

[232] K. Haushofer, Weltpolitik von Heute, o.c., p. 77.

[233] J.K. Hoensch, *Geschichte der Tschechoslowakischen Republik 1918 bis 1965*, Stuttgart: Kohlhammer 1966, p. 30, 31.

[234] 'Die Sowjets am Rhein'. In: *Zeitschrift für Geopolitik,* XIX. Jahrgang 1942, Heft 6/Juni, pp. 292-294.

[235] K. Haushofer, *Welt in Gärung*, o.c.

[236] Ibid., p. 194.

[237] Ibid., p. 197. Het *Zeitschrift für Geopolitik* hield ook de vijfjarenplannen van de Sovjet-Unie goed in de gaten. Zie: *Die geographischen Leitlinien des Fünfjahresplan* en P. Hermann, *Ungehobene Schätze*. In*: Zeitschrift für Geopolitik* XVIII. Jahrgang 1941, Heft 2/Februar, p. 79-82.

[238] K. Haushofer, *Weltpolitik von Heute*, o.c., p. 38.

[239] Ibid., p. 41.

[240] Ibid., p. 62.

[241] Ibid., p. 62.

[242] O. von Niedermayer, *Wachstum und Wanderung im russischen Volkskörper*. In: *Zeitschrift für Geopolitik*, 1933. Heft 6, p. 334-348

[243] Ibid., p. 335.

[244] F.J. Los, *Rusland tussen Azië en Europa. Een geschiedkundige bijdrage tot de ken-*

nis van het bolsjewisme. Amsterdam 1943, hoofdstuk 16/ Over Los, diens leven en werk zie: Perry Pierik, *F.J. Los, in de ban van de 'Nordische' geschiedschrijving.* In: P. Pierik/ M. Ros (red.). *Vierde Bulletin Tweede Wereldoorlog*, Soesterberg: Aspekt 2002, p. 371-381.

[245] O. von Niedermayer, o.c., p. 334-336.

[246] H-A. Jacobsen, o.c. (*24/1*), p. 637-638.

[247] W. Siewert, *Die geographischen Grundlagen der deutschen Seestellung*. In: *Zeitschrift für Geopolitik,* Heft 5 1932, p. 270-280, p. 270, 271.

[248] H. Haushofer, o.c., p. 74.

[249] W. Siewert, o.c., p. 271.

[250] Deze samenwerking was voortgekomen uit de zogenaamde Agadir-crisis uit 1911 in Marokko.Tijdens ongeregeldheden in de hoofdstad Fes, welke door Franse troepen werd onderdrukt, stuurde Duitsland het oorlogsschip 'Panther' naar het gebied waardoor de spanningen tussen Duitsland en de Entente-machten opliepen.

[251] W. Siewert, o.c., p. 271.

[252] K. Haushofer/ G. Fochler-Haucke, o.c., p. 7-18.

[253] Ibid., p. 111.

[254] A. Zischka, *Englands Bündnisse. Sechs Jahrhunderte britischer Kriege mit fremden Waffen*, Leipzig 1940 (tweede druk), p. 10.

[255] K. Haushofer/ G. Fochler-Haucke, o.c., p. 112.

[256] Ibid., p. 116.

[257] A. Zischka, o.c., p. 10.

[258] K. Haushofer, *Jenseits der Grossmächte*, o.c., p. 268.

[259] W. Flemming, *Afrika als Ergänzungsraum*. In: *Zeitschrift für Geopolitik*, XIX. Jahrgang Heft Dezember/12, p. 530-534, p. 531.

[260] K. Haushofer, *Jenseits der Grossmächte*, o.c., p. 270.

[261] Ibid., p. 297-299.

[262] K. Wirth, *Der Griff der USA, Nach Afrika*. In: *Zeitschrift für Geopolitik*, XIX. Jahrgang 1942, Heft Dezember/12, p. 523-530, p. 523-526.

[263] P. Pierik/H. Pors, *De verlaten monarch, keizer Wilhelm II in Nederland.* Nieuwegein: Aspekt 1999, p. 176, 177/ T. Whittle, *Kaiser Wilhelm II Biographie,* München: Heyne 1979 hoofdstuk 9/ F. Herre, *Kaiser Wilhelm II. Monarch zwischen den Zeiten.* Köln: Kiepenheuer & Witsch 1993, p. 169-254.

[264] Voor diens levensloop, zie o.a. www.stratisc.org., *La géopolitique Mediterranéenne de l'Italie Fasciste*.

[265] P. d'Agostino Orsini, *Die Kolonialfrage und die neue Ordnung*. In: *Zeitschrift für Geopolitik* XVIII, Jahrgang 1941, Heft 8/August, pp. 432-440, p. 436, 437.

[266] K. Haushofer, *Deutsche Kulturpolitik im Indopazifischen Raum*, o.c.

[267] Ibid., p. 70.

[268] Ibid., p. 71. Voor de geschiedenis van deze politieke fata morgana, zie o.a. M. Alberton, *Birobidschan, die Judenrepublik*. Leipzig/Wien: E. Prager 1932 en A. Lustiger, *Rotbuch: Stalin und die Juden. Die tragische Geschichte des Jüdischen Antifaschistischen Komitees und der sowjetischen Juden*. Berlin: Aufbau 1998, p. 78-79 en 84-86.

[269] K. Haushofer, *Deutsche Kulturpolitik*, o.c., p. 27.

[270] Ibid., p. 45.

[271] Ibid., p. 27.

[272] Haushofer werd op zijn beurt weer beïnvloed door Rudolf Kjellén. In het mede door Haushofer uitgegeven boek *Die Grossmächte vor und nach dem Weltkriege* is er een sterke nadruk op de Duitsers die woonachtig waren buiten Duitslands grenzen. *Die schwäche in der geopolitische Karte spiegelte sich wie immer in der Nationalitätenkarte wider*, staat er in het hoofdstuk 'Deutschland' te lezen. Volgens Kjellén woonde na de Eerste Wereldoorlog slechts 60 procent van 'de Duitsers' (ook de Zwitsers werden hiertoe gerekend!) binnen Duitslands grenzen. Haushofer borduurde hierop voort in *Weltpolitik von Heute*, hoofdstuk 5, p. 56-64 en hoofdstuk 18, p. 160-168. Zie ook de doelstellingen van de *Deutsche Akademie*, zoals deze werden geformuleerd in 1936, bovenal punt 10. In: *Schriften des Bundesarchivs 24/II*, p. 581-588. Voor de algemeen nogal sentimentele teneur over Duitslands positie in Midden-Europa, zie: K. Haushofer/ H. Roeseler (hg.), *Das Werden des Deutschen Volkes. Von der vielfalt der Stämme zur Einheit der Nation*, Berlin: Im Propyläen 1941 (derde druk).

[273] K. Haushofer, *Fromme Wünsche, Die slawische Idee der Absperrung des Deutschtums vom Osten*, in *Zeitschrift für Geopolitik*, Heft 6 (1933), p. 330-333.

[274] G. Wirsing (hg.), *Der Krieg 1939/40 in Karten in Verbindung mit Albrecht Haushofer, Wolfgang Höpker, Horst Michael, Ulrich Link*, München: Knorr & Hirth 1940, p. 52, 53.

[275] P. Pierik/H. Pors, *De verlaten monarch*, o.c., p. 40.

[276] Cartografie leent zich goed voor het oproepen van angstbeelden. R. Jung voerde in zijn *Die Tschechen. Tausend Jahre Deutsch-Tschechischer Kampf,* uit 1937, de schets uit 1916 van de politicus Masaryk op, waarmee hij Tsjecho-Slowakije in-

tekende op de Europese kaart. De 'uitstulping' van het land in westelijke richting werd in het boek aangeduid als de Tsjechisch-bolsjewistische corridor. Ook Haushofer gebruikte de cartografische argumentatie regelmatig, zoals in *Das Reich. Grossdeutsches Werden im Abendland.* Berlin 1943.

[277] G. Wirsing (hg.), o.c., p. 53-55.

[278] Ibid., p. 53-55.

[279] J.H.J. Andriessen, *De andere waarheid. Een nieuwe visie op het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918*, Amsterdam: De Bataafsche Leeuw 1999, p. 23-32.

[280] A. Thoss, *Die Umsiedlungen und Optionen im Rahmen der Neuordnung Europas.* In: *Zeitschrift für Geopolitik,* Heft 3/1941, p. 125-136, p. 125.

[281] Ibid., p. 125.

[282] Ibid., p. 125-136.

[283] O. Muck, *Der Sinn von fünftausend Jahren Kampf im Osten.* In: *Zeitschrift für Geopolitik* XIX. Jahrgang 9, 1942, Heft 10/Oktober, p. 439-447.

[284] Ibid., p. 439-441.

[285] K. Haushofer, *Die Vielerlei der 'Ost'-Begriffe.* In: *Zeitschrift für Geopolitik* XIX. Jahrgang Heft 3 März, 1942, p. 144-147.

[286] R. Hennig/ L. Körholz, o.c.

[287] H-A. Jacobsen, o.c. (*24/1*), p. 545. Haushofer noemde verder nog Lautensach, Maul en Obst als (mede)grondleggers van een eerste volledig overzicht van het vakgebied.

[288] A. Zischka, *Der Kampf um die Weltmacht Baumwolle,* 1935, Leipzig: Wilhelm Goldmann 1937, vierde druk.

[289] H-A. Jacobsen, o.c. (*24/1*), p. 28.

[290] Ibid., p. 29.

[291] Ibid., p. 36.

[292] Zie over grenzen onder andere: K. Haushofer, *Grenzen in Ihrer Geographischen und politischen Bedeutung*, Berlin: 1927.

[293] H-A. Jacobsen, o.c., (*24/1*) p. 45.

[294] K. Haushofer, *Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung*, o.c., p.180. Het Pripjet-moeras werd in praktijk een probleem voor de Duitse strijdkrachten. Op bevel van Hitler was in februari 1941 een studie gemaakt naar de strategische consequenties van de geografische ligging van het moeras langs de westelijke invalsgrens voor de Duitse troepen. Generaal Franz Halder meldde Hitler dat gezien de voor de Duitsers ongunstige terreingesteldheid, het niet

onwaarschijnlijk was dat Sovjettroepen vanuit het moerasgebied de Duitse troepen in de flank zouden aanvallen. Een grootschalige aanval op het moeras raadde Halder af vanwege het *Kleinkrieg*-karakter. De specifieke terreinomstandigheden speelden de Sovjets in de kaart, daarbij konden dezen terugvallen op steun van de burgerbevolking. Er werd besloten de opmars van de Duitse troepen voor operatie-Barbarossa ten noorden (*Panzergruppe 2* en het 4de leger richting de rivier de Berezina) en ten zuiden (*Panzergruppe 1* en het 6de leger richting de stad Kiev) langs het Pripjet-moeras te laten lopen. Het gebied wilde men verder controleren vanuit de lucht. Dit bleek al spoedig een overschatting te zijn van de mogelijkheden van de Duitse luchtmacht. Uiteindelijk kwam het toch tot de gevreesde *Kleinkrieg* in de Pripjetmoerassen, waarbij naast veel militaire verliezen ook de burgerbevolking zware verliezen leed. H. Boog/ J. Förster/ J. Hoffmann/ E. Klink/ R-D. Müller/ G. R. Ueberschär, *Der Angriff auf die Sowjetunion*, Frankfurt am Main: Fischer 1991 p. 296, 297, 299, zie ook de kaart op p. 298 voor opmarsroute *Barbarossa*. De spelling van Pripjet wisselt per bron, ook Pripjat en Pripet komt voor.

295 H-A. Jacobsen, o.c. (*24/1*), p. 56-59.

296 Ibid., p. 66, 67.

297 Voor een overzicht van deze ontwikkeling, zie: W. Schilverbusch, *Geschichte der Eisenbahnreise. Zur Industrialisierung von Raum und Zeit im 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Fischer 2000.

298 H-A. Jacobsen, o.c. (*24/1*), p. 91-100.

299 K. Haushofer, *Weltmeere und Weltmächte,* Berlin: Zeitgeschichte Verlag 1941.

300 Ibid., p. 282. Er is opvallend weinig aandacht van Haushofer voor een zeemogendheid als Nederland. Waarschijnlijk concentreerde Haushofer zich op die mogendheden die in zijn periode een belangrijke rol speelden naast Duitsland op het wereldtoneel, hoewel hij voor historische voorbeelden teruggreep op Venetië. Dit laatste heeft misschien van doen met zijn interesse voor het Middellandse Zeegebied, dat versterkt werd door de opkomst van Mussolini. In *Weltmeere und Weltmächte* maakt Haushofer kort melding van De Ruyter. Ook een (voormalige) zeemacht als Portugal kreeg weinig aandacht in het werk van Karl Haushofer.

301 Ibid., p. 5.

302 Ibid., p. 13.

303 Ibid., p. 13.

[304] Ibid., p. 18.

[305] Ibid., p. 18, 29, 32.

[306] J. Elvert/ S. Lippert (hg.), *Michael Salewski, Die Deutschen und die See. Studien zur deutschen Marinegeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*, Stuttgart: Böhlau 1998, p. 17.

[307] K. Haushofer, *Weltmeere und Weltmächte, o.c.*, p. 250, 285.

[308] K. Haushofer, *Wehrgeopolitik*, Berlin: Junker u. Dünnhaupt: 1932, p. 75.

[309] Ibid., p. 63.

[310] Ibid., p. 65.

[311] Ibid., p. 65.

[312] Ibid., p. 69.

[313] W.L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich. A History of Nazi Germany*, London: Secher and Warburg 1979, p. 646.

[314] K. Haushofer (hg.), *Der Rhein, sein Lebensraum/sein Schicksal*, I. Band. *Erdraum und Erdkräfte, der natürliche Lebensraum* (1928), II. Buch, Kurt Wiedenfeld (hg.), *Bodenwerte und Wegsamkeit* (1930), III. Buch, Paul Wentzcke (hg.), *Leben und Raum* (1931) Berlin: Kurt Vowinckel.

[315] H. Stegemann, *Der Kampf um den Rhein. Das Stromgebiet des Rheins im Rahmen der grossen Politik und im Wandel der Kriegsgeschichte,* Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1924.

[316] Ibid., p. 5.

[317] Ibid., p. 5-12.

[318] Gesprek met H.W. van Etten, vrijdag 5 november 1999.

[319] K. Haushofer, *Japan baut sein Reich*. Berlin: Zeitgeschichte Verlag 1941/ K. Haushofer, *Dai Nihon*, o.c.

[320] K. Haushofer, *Japan und die Japaner. Eine Landes und Volkskunde*, o.c.

[321] K. Haushofer, *Japans Reichserneuerung. Strukturwandlungen von der Meji-ära bis Heute*, Leipzig: De Gruyter 1930.

[322] O. Koellreutter, *Der heutige Staatsaufbau Japans*, in Prof. F.A. Six (hg.), *Schriften für Politik und Auslandkunde*, Heft 73, Berlin: Junker 1941, p. 7.

[323] Ibid., p. 52.

[324] Ibid., p. 179.

[325] Ibid., p. 181.

[326] Ibid., p. 180.

[327] K. Mehnert, *Problem XIX. US-Flottenmanöver im Pazifik*, in *Zeitschrift für Geopolitik,*

XV, Jahrgang 1938, Heft Juli, 1938, p. 559-59.

328 O. Koellreutter, o.c., p. 201.

329 A. Heumakers, *Rammelen aan tradities*, in NRC *Handelsblad* 07-01-2000.

330 In oktober 1933 had Haushofer zich dermate aan een racistische toespraak van staatssecretaris Freisler gestoord dat hij Rudolf Hess hierover berichtte in een brief gedateerd 23 oktober, dus na het aan de macht komen van de nazi's. De brief is afgedrukt in deel 24/II van H-A. Jacobsen zonder uitleg om welke Freisler het nu precies ging. Aangezien er verwezen wordt naar een jurist is het vrijwel zeker dat Haushofers ergernis zich richtte tegen Roland Freisler (1893-1945) de beruchte voorzitter van het *Volksgericht* in Berlijn die als *Blutrichter* bekend stond. In 1933 werkte hij voor het Pruisische ministerie van Justitie. Hij kwam op 3 februari 1945 bij een luchtaanval op de Duitse hoofdstad om het leven. *Grossadmiral* Dönitz meende destijds dat de rechters een belangrijke rol speelden ter *Abschreckung schwankender Charaktere* (geciteerd naar *Der Spiegel*, Affäre Filbinger: 'was Rechtens war' nr. 20/1978 p. 27). Deze rol vervulde Freisler met glans. Tot afschuw van Haushofer hekelde hij zelfs het Japanse 'ras'. Voor de brief van Haushofer zie: H-A. Jacobsen, o.c. (*24/II*), p. 150, voor levensloop Freisler: R. Wistrich, *Wer war wer im Dritten Reich? Ein biographisches Lexikon. Anhänger aus Politik, Wirtschaft und Wissenschaft*, Frankfurt am Main: Fischer 1987. p. 94, 95/ M.M. Boatner III, *The Biographical Dictionary of World War II*, Novato: Presidio p. 166. Voor Freislers rol in het nazi-rechtssysteem, zie onder andere: R. Angermund, *Deutsche Richterschaft 1919-1945.* Frankfurt am Main: Fischer 1990/ Bernd Rüthers, *Entartetes Recht. Rechtslehren und Kronjuristen im Dritten Reich*, [1988]. München: DTV 1994/ W. Wette (hg.), M. Messerschmidt. *Was damals Recht war… NS-Militär- und Strafjustiz im Vernichtungskrieg* Essen: Klartext 1996. Over de problematiek van 'recht' en dictatuur in het algemeen, zie: H.E. Hannover, *Politische Justiz 1918-1933.* Frankfurt am Main: Fischer 1966.

331 Op de pagina's 5, 23, 25 en 279. Zie: dr. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, *register op de wetenschappelijke editie.* 's-Gravenhage: Sdu 1994, p. 141.

332 Instituut voor geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, Historische Studies, dr. F.P. ten Kate, *De Duitse aanval op de Sovjet-Unie in 1941. Een krijgsgeschiedkundige studie*, Groningen: Wolters-Noordhoff 1968.

333 Ibid., p. 277.

334 M. Freund, *Deutsche Geschichte, von den Anfängen bis zur Gegenwart.* Neu überar-

beitete und erweiterte Ausgabe, München: Bertelsmann 1981.

335 Ibid., p. 952, 953.

336 W. Conze/V. Hentschel (hg.), *Ploetz Deutsche Geschichte. Epochen und Daten,* Freiburg/Würzburg: Ploetz 1979.

337 W. Treue, *Deutsche Geschichte von den Anfängen bis zum Ende der Aera Adenauer*. Stuttgart 1971.

338 N. Davies, *Europe a History,* Oxford/New York: Oxford University Press 1976.

339 W. Baumgart, *Bücherverzeichnis zur deutschen Geschichte. Hilfsmittel – Handbücher – Quellen,* Frankfurt am Main 1973 (tweede druk)

340 M.M. Boatner III, o.c., p. 209/ G. Schreiber, *Hitler Interpretationen 1923-1983,* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1984/ G. Stökl, *Osteuropa und die Deutschen. Geschichte und Gegenwart einer spannungsreichen Nachbarschaft*, München: DTV 1970.

341 C.G. Haines/ R.J.S. Hoffman, *The Origins and Background of the Second World War*, London/New York/Toronto: Oxford University Press 1943.

342 Ibid., p. 207, 208.

343 H-A. Jacobsen, o.c. (*24/1*), p. 409.

344 Ibid., p. 409.

345 Ibid., p. 412.

346 Ibid., p. 412.

347 A. François-Poncet, *Als Botschafter im Dritten Reich. Die Erinnerungen des französischen Botschafters in Berlin September 1931 bis Oktober 1938*, Mainz/Berlin: Florian Kupferberg 1980, p. 98, 409.

348 R. Jordan, *Erlebt und Erlitten. Weg eines Gauleiters von München bis Moskau*, Leoni am Starnbergersee: Druffel 1971, p. 213.

349 H-A. Jacobsen, o.c. (*24/1*), p. 412.

350 S. Zweig, *De wereld van gisteren. Herinneringen van een Europeaan,* Amsterdam: Arbeiderspers 1999.

351 Ibid., p. 183-185.

352 K. Mehnert, *Ein Deutscher in der Welt. Erinnerungen 1906-1981*, Frankfurt am Main: Fischer 1988, p. 250.

353 J. Douglas-Hamilton, *Geheimflug nach England. Der 'Friedensbote' Rudolf Hess und seine Hintermänner*, Düsseldorf: Droste 1973, p. 12,13

354 Achterin het boek van F. Ebeling, o.c., staat een interview met Paul Kleinewerfers (jaargang 1905), die destijds Haushofer meermaals bezocht te München.

Kleinewerfers beschouwde Haushofer als een soort vriendelijke vaderfiguur, die *Weltoffen* was en hem in de geopolitiek introduceerde.

355 W. Maser, *Hitler, legende, mythe, werkelijkheid*, Amsterdam: Arbeiderspers 1971/ W. Opitz, *Faschismus und Neofaschismus* Pahl-Rugenstein 1996/ J.Toland, *Adolf Hitler, het einde van een mythe,* Utrecht: Bruna (1976)/ B. Hipler, o.c./ D.H. Norton, o.c./ M. Weinreich, *Hitlers Professors. The Part of Scholarship in Germany's Crime against the Jewish People.* New Haven/London: Yale University Press 2003.

356 D. Bronder, *Bevor Hitler kam*, Genf: Marga 1975, p. 197, 198 (tweede druk).

357 U. Ante, *Zur Grundlegung des Gegenstandsbereiches der politischen Geographie. Ueber das 'politische' in der Geographie*, in G. Kohlhepp/ A. Leidlmair/ E. Meynen (hg.), *Erdkundliches Wissen. Schriftenreihe für Forschung und Praxis*, Heft 75, Stuttgart 1985, p. 43.

358 H-G. Richardi, *Hitler und seine Hintermänner*, München: Süddeutscher Verlag 1991/ D. Irving, *Hess, The Missing Years,* o.c./ R. Manvell/ H. Fraenkel, *Hess. A Biography*, London: MacGibbon & Kee 1971.

359 Een voorbeeld in het Nederlandse taalgebied is Richard Heijster*, Mysterie 14/18. De Eerste Wereldoorlog onverklaard*, waarbij Haushofer in verband wordt gebracht met de 'lans van het lot', waarover een populair esoterisch werk bestaat van de hand van Trevor Ravenscroft. R. Heijster, *Mysterie 14/18. De Eerste Wereldoorlog onverklaard*. Veldhoven: Lannoo 1999, p. 163 vgl. T. Ravenscroft, *De lans van het lot*, Deventer: Ankh Hermes 1979. Vaak speelt bij deze bronnen het verlangen een rol Hitler vanuit een bepaald facet of persoon of gebeurtenis te begrijpen, terwijl de werkelijkheid een gecompliceerd palet laat zien. Ook binnen de serieuze geschiedwetenschap worden telkens weer nieuwe verklaringen aangedragen, die dan, ter legitimatie van het boek, worden uitvergroot ten koste van andere argumenten. Het boek van L. Machtan, *Hitlers intieme kring,* Amsterdam /Antwerpen: Veen 2001 over Hitlers vermeende homoseksualiteit is hiervan een voorbeeld, vgl.W. Maser (hg.), *Paul Devrient, Mein Schüler Adolf Hitler,* München: Universitas-Verlag 2003, over de logopedist van Hitler, M. Koch-Hillebrecht, *Hitler Ein Sohn des Krieges. Fronterlebnis und Weltbild,* München: Herbich 2003, over de invloed van de Eerste Wereldoorlog, en D. Lewis, *The Man who invented Hitler. The Making of the Führer,* London: Headline 2003, over de rol van de zenuwenarts dr. Edmund Forster tijdens Hitlers behandeling in Pasewalk in oktober en november 1918.

360 R. Rahn, *Ruheloses Leben*, Düsseldorf: Diederichs Verlag 1949 en P. Kleist, *Zwischen*

Hitler und Stalin 1939-1945, Bonn: Athenäum-Verlag 1950.

[361] P. Pierik, *Hitlers Lebensraum. De geestelijke wortels van de veroveringsveldtocht naar het oosten*, Nieuwegein: Aspekt 1999, p. 26.

[362] R. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt am Main: Fischer 1993.

[363] M. Broszat, *Holocaust und Geschichtswissenschaft in Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1979, p. 285-289.

[364] H.J. Beyer, *Das Schicksal der Polen. Rasse, Volkscharakter, Stammesart*, Archivedition 1990, p. 51.

[365] U. Ante, o.c., p. 43.

[366] A. Zischka, *Englands Bündnisse. Sechs jahrhunderte britischer Kriege mit fremden Waffe*, Leipzig: Wilhelm Goldmann Verlag, p. 201-227.

[367] A. Hitler, *Mein Kampf*, München: Zentral Verlag der NSDAP, Frz. Eher Nachf. 1943, p. 623, 624, 629 (850ste druk).

[368] Ibid., p. 345.

[369] R. Hartmann (hg.), *Flüsterwitze aus dem Tausendjährigen Reich*, München: Knaur 1983 (tweede druk).

[370] Voor 'gevaarlijke' humor in het Derde Rijk, zie ook: G. Knabe, *Lachen um Adolf Hitler. Humor im Dritten Reich*, Knüllwald: Winkelberg-Verlag 1988 (derde druk) vgl. H. Glaser, *Zum Tot-Lachen. Witze im Dritten Reich* in: *Die Zeit*, nr. 51, 15 Dezember 1978, p. 14.

[371] Graf H. Coudenhove-Kalergi, D*as Wesen des Antisemitismus*. Wien/Zürich: Pan-Europa-Verlag 1935, p. 254-271, 280, 281.

[372] G. Fochler-Hauke. In: *Zeitschrift für Geopolitik* XVIII. Jahrgang 1941 Heft 4/april, p. 178-186, p. 178.

[373] *Wie macht USA Kriegsstimmung? Berichte aus der westlichen Hemisphäre*, *Zeitschrift für Geopolitik*, XVIII. Jahrgang 1941, Heft 4/April, pp. 181-187, p. 186.

[374] W.B. Lengereck, *Frankreich-Idee ausserhalb der Zeit*, in *Zeitschrift für Geopolitik* XVIII. Jahrgang 1941, Heft 12/Dezember, p. 650-656.

[375] *England-Materialismus und Religiosität*. In: *Zeitschrift für Geopolitik* XIX. Jahrgang 1942, Heft 2/februari, p. 68-73, p. 73, vgl. A.Thoss, *Die Umsiedlungen und Optionen im Rahmen der Neuordnung* in *Zeitschrift für Geopolitik* XVIII, Jahrgang 1941, Heft 3/Mai 1941, p. 125-136. Max Weinreich heeft er in zijn boek *Hitlers professors* op gewezen dat Thoss lid van de SS was, o.c., p. 131.

[376] Zij deelden deze argwaan met de tsaristische troepen in 1914, die de jiddisch spre-

kende joden [gelijkend op het Duits] als spionnen zagen. Zie: P. Pierik, *Pendel des doods* in J.H.J. Andriessen/ M. Ros/ P. Pierik, *De grote oorlog, kroniek 1914-1918*, Soesterberg: Aspekt 2002.

377 De kritiek die Hennig had richtte zich bovenal op Kurt Vowinckel. Deze oude vriend en medeoprichter van het *Zeitschrift für Geopolitik* kon Haushofer niet te hard afvallen. Voor de brieven van Hennig zie: H-A. Jacobsen, o.c. (*24/11*), p. 236-237, 254-256. De correspondentie vond plaats tussen februari en juni 1936.

378 L. Machtan, o.c., 133. Machtan laat zien dat het hier om een ideologische beslissing ging van Hess, aangezien het feit dat hij aanmerkelijk minder verdiende bij Hitler dan op de positie welke Karl Haushofer hem aanbood.

379 I. Hess, *Antwort aus Zelle Sieben. Briefwechsel mit dem Spandauer Gefangenen,* Leoni am Starnbergersee: Druffel 1967, p. 26-29.

380 *Am heiligen Quell deutscher Kraft*, *Ludendorffs Halbmonatschrift* bestond meer dan tien jaar en verschijnt tot vandaag de dag onder de titel *Mensch und Mass*, *drängende Lebensfragen in neuer Sicht.*

381 R. Hilberg, *Daders, slachtoffers, omstanders. De joodse catastrofe 1933-1945*, Haarlem: Becht 1993. Voor een overzicht van de publicaties van het echtpaar Ludendorff vgl. G. Borst, *Die Ludendorff-Bewegung 1919-1961. Eine Analyse monologer Kommunikationsformen in der sozialen Zeitkommunikation*, München: Dissertations-Druck Werner Blasaditsch 1969. Overigens bestaat er nog altijd een tijdschrift dat zich beroept op de geestelijke erfenis van Ludendorff, vgl. A. Lange, *Was die Rechten lesen. Fünfzig rechtsextreme Zeitschriften, Ziele, Inhalte, Taktik.* München: Knaur 1993.

382 W.D. Smith, o.c., p. 83/ D. Bronder, o.c., p. 197, merkt terecht op dat geopolitiek geen uitvinding was van het nationaal-socialisme, zelfs niet van Duitsland. Als geestelijke voorvaderen wijst hij naast Ratzel ook Mackinder, Pearson, Fairgrieve en Alfred Mahan aan.

383 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands 1914/18*. Düsseldorf: Droste 1961, vgl. F. Fischer, *Hitler war kein Betriebsunfall*. München: Beck 1992.

384 Hitler doelde hier reeds op 17 juni 1920, E. Jäckel, *Hitlers Weltanschauung,* Stuttgart: DVA 983, p. 29.

385 Ibid., p. 32.

386 Ibid., p. 33.

387 H.J. Beyer, o.c., een interessant voorbeeld voor de gecompliceerde relatie Duitsers-

Polen-joden is ook terug te zien in het artikel *Kaddisj in Pyskowice* van Ab Caransa in P. Pierik/ M. Ros/ R. te Slaa (red.), *Vijfde Bulletin Tweede Wereldoorlog*, Soesterberg: Aspekt 2004, p. 42-62. Caransa beschrijft hoe het kerstfeest Duitsers en Polen samenbracht, in een gemeenschappelijke afkeer van de joden.

388 W. Engelhardt, *Klinzy. Bildnis einer Russischen Stadt nach Ihrer Befreiung vom Bolschewismus,* Berlin/Leipzig: Nibelungen-Verlag 1943.

389 A. Hitler, o.c., p. 721.

390 Ibid., p. 728.

391 Ibid., p. 728.

392 Ibid., p. 728.

393 Ibid., p. 733.

394 Ibid., p. 730.

395 Ibid., p. 736-740.

396 Ibid., p. 741, 742.

397 Ibid., p. 742.

398 Ibid., p. 742-743.

399 Ibid., p. 54.

400 Haushofer-biograaf Bruno Hipler introduceert de term biologistisch bij de omschrijving van Haushofers denkbeelden. Hiermee schept de auteur een nieuwe term tussen darwinistisch en de rassenleer van Hitler in, zonder verdere definiering. Aangezien de nuances en de marges tussen de reeds bestaande terminologie zo dun zijn, is hier van deze typering afgezien. B. Hipler, o.c., p. 37.

401 W. Laqueur, *Russia and Germany. A Century of Conflict*, 1965. London 1969, p. 129.

402 R. Bournazel, *Rapallo. Ein französisches Trauma*, Köln: Markus Verlag 1976, p. 128-130.

403 Vgl. A. Stam, *The Diplomacy of the New Order. The Foreign Policy of Japan, Germany and Italy 1931-1945*, Soesterberg: Aspekt 2003.

404 H-E. Volkmann (hg.), *Das Russlandbild im Dritten Reich*, Köln: Böhlau 1994, p. 95.

405 O. van Heffen, *Hitlers aanval op de Sovjet-Unie*, Enschede: Twente University Press 1999, p. 32.

406 J. Lukacs, *Hitler, Geschichte und Geschichtsschreibung*, München: Luchterhand 1997, hoofdstuk 7.

407 Episoden konden een enorme tijd beslaan in de ogen van politici en geopoliticicologen destijds. Zoals we eerder zagen was volgens het ZFG de aftakeling van het ‘Franse rijk’ reeds vanaf het jaar 800 aan de gang. Hitler sprak daarom ook niet voor niets van een ‘duizendjarig rijk’.

[408] *Der Sinn von Fünftausend Jahren Kampf im Osten*. In: *Zeitschrift für Geopolitik* XIX, Jahrgang 1942, Heft 10/Oktober.

[409] W. Vonolfen/ E. Piel/ P. Seifert, *Der weg zum Reich. Aus Heimat, Reich und Welt. Lehr- und Lernbücher für Volksschulen*, Berlin: Deutscher Schulverlag 1944, p. 17.

[410] R.W. Darré, o.c.

[411] A. Rosenberg, *Der Mythus des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*, München: Hoheneichen-Verlag 1935, hoofdstuk 1, *Rasse und Rassenseele* en hoofdstuk 2, *Liebe und Ehre* (87ste tot 90ste druk).

[412] H-J. Lange, *Weisthor. Karl-Maria Wiligut, Himmlers Rasputin und seine Erben*, Engerda: Arun 1998, vgl. N. Goodrick Clarke, *The Occult Roots of Nazism. Secret Aryan Cults and their Influence on Nazi Ideology. The Ariosophists of Austria and Germany, 1890-1935*, New York: New York University Press 1992, vgl. P. Pierik, *Hitlers Lebensraum*, o.c., hoofdstuk 3.

[413] *Hitlers tafelgesprekken. Het echte dagboek van Adolf Hitler*, Amsterdam: Bruna 1983, p. 39-42, 54, 55.

[414] W. Maser, *Hitler, legende, mythe, werkelijkheid*, o.c., p. 179.

[415] P. Bouhler (hg.), *Reden Adolf Hitlers vom 10. März 1940 bis 16. März 1941*. z.j., z.p., p. 17, 18.

[416] Ibid, p. 22.

[417] Ibid, p. 51.

[418] K. Haushofer, *Weltpolitik von Heute*, o.c., p. 143.

[419] Ibid, p. 143.

[420] Dr. O. Strasser, *Kommt es zum Krieg*? In: *Periodische Schriftenreihe der 'deutschen Revolution*', Heft 3, April 1937, Praag, p. 6.

[421] J. März, *Jugoslawien. Probleme aus Raum, Volk und Wirtschaft. Mit einem Geleitwort von Karl Haushofer*, Berlin 1938.

[422] H-A. Jacobsen, o.c. (*24/I*), p. 276.

[423] F.J. Los, *Rusland tussen Azië en Europa. Een geschiedkundige bijdrage tot de kennis van het bolsjewisme,* Amsterdam: Hamer 1943.

[424] J. Schlör*, Der Urbantyp. 'Stadtbewohner par excellence*'. In: J.H. Schoeps/ J. Schlör (hg.), *Antisemitismus. Vorurteile und Mythen*. München/Zürich: Piper 1995, p. 229-239.

[425] Haushofer wees in verschillende geschriften op de Duitse voortrekkersrol als steden- en burchtenbouwers. Zie ook: A. Hartlieb, *Landesgruppenleiter Schlesien* BDO (hg.), E. Birke, *Der Gesamtschlesische Raum*, p. 16.

[426] F. Ebeling, o.c., p. 246.

[427] D. Eckart, *Bolshevism from Hitler to Lenin,* London: UFC Films, Books, Collactables.

[428] A.J.P. Taylor, *De oorlogsbazen*, Ede: L. J. Veen 1979, p. 45.

[429] *Hitlers Tafelgesprekken*, o.c., p. 140-141.

[430] Voor Hitlers opvattingen over de levenskansen van het Britse rijk, zie ook: A.V.N. van Woerden, *Hitler, Duitsland en de Engelse wereldmacht*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis nr. 77*, 1964, p. 403-438.

[431] *Hitlers Tafelgesprekken*, o.c., p. 140-141.

[432] Ibid, p. 140-141.

[433] H. Grimm, *Volk ohne Raum*, München: Albert Langen 1932.

[434] H. Grimm, *Englische Rede. Wie ich den Engländer sehe.*

[435] A. Hitler, *Mein Kampf*, o.c., p. 695.

[436] Ibid., p. 736.

[437] H-H. Liang, *The Sino-German Connection*, Assen: Van Gorcum 1970, p. 1.

[438] H. Corazza, *Die Samurai. Ritter des Reiches in Ehre und Treue*, Berlin/München: Zentralverlag der NSDAP, Franz Eher Verlag 1937, p. 24.

[439] H-H. Liang, o.c., p. 2.

[440] Ibid., p. 11, vgl. O.E. Paul/ W. Claussen, o.c., p. 91.

[441] O.E. Paul/ W. Claussen, o.c., p. 222.

[442] B. Martin, *Die deutsch-japanischen Beziehungen während des Dritten Reiches*. In: *Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung* Band 192, K.D. Bracher/ M. Funke/ H-A. Jacobsen (hg.), *Nationalsozialistische Diktatur 1933-1945. Eine Bilanz,* Bonn 1983, p. 370-369, p. 378.

[443] Ibid., p. 375.

[444] L. Abegg, *Yamato. Der Sendungsglaube des japanischen Volkes*. Frankfurt am Main: Societäts-Verlag 1936, p. 15, vgl. C. W. Spang, o.c. Voor de Japanse publicaties van Haushofer vgl. I. Diekmann/ P. Krüger /J.H. Schoeps (hg.), *Geopolitik. Grenzgänge im Zeitgeist Band 1.2 1945 bis zur Gegenwart*. Daarin: C. W. Spang, *Karl Haushofer und die Geopolitik in Japan. Zur Bedeutung Haushofers innerhalb der deutsch-japanischen Beziehungen nach dem Ersten Weltkrieg*, Potsdam 2000, p. 591-629.

[445] A. Hitler, *Mein Kampf*, o.c., op minstens drie plaatsen, p. 31, 122, 473.

[446] Ibid., p. 122.

[447] Ibid., p. 110, 450, 471, 735.

[448] M. Bloch, *Die seltsame Niederlage. Der Historiker als Zeuge*, Frankfurt am Main:

Fischer 1995, vgl. K-H Kluncker, *De wonderlijke nederlaag: Frankrijk 1940*, in P. Pierik /M. Ros (red.), *Eerste Bulletin Tweede Wereldoorlog*, Soesterberg: Aspekt 2000, p. 233-247.

449 M. Bloch, *Ribbentrop*, o.c., p. 61.

450 Ibid., p. 43.

451 Ibid., p. 43.

452 Ibid., p. 42.

453 Ibid., p. 93.

454 Ibid., p. 95, 96.

455 Ibid., p. 98.

456 J. Douglas-Hamilton, o.c., p. 66.

457 Ibid., p. 68.

458 Ibid., p. 77. Albrecht was verhinderd.

459 Wolf Rüdiger Hess meent in *Mein Vater Rudolf Hess* dat de antedatering van de brief te maken had met de leverantie van vijftig destroyers van de Verenigde Staten aan Groot-Brittannië een dag eerder, op 2 september. Het is echter veel waarschijnlijker dat de wat symbolisch en mystiek aangelegde Albrecht Haushofer de tragedie van de Duits-Britse oorlog heeft willen aanvoeren door de eerste 'verjaardag' van deze oorlog te benadrukken. Vgl. W.R. Hess, *Mein Vater Rudolf Hess. Englandflug und Gefangenschaft*, München/Wien: Langen Müller 1985 (vijfde druk), p. 63.

460 Ibid., p. 66, 67. Inderdaad werden de visitekaartjes van Albrecht en Karl Haushofer bij fouillering van Hess gevonden. Zie: D.C. Bateman, *Rudolf Hess in '40-'45 Toen – Nu*. nr. 53, p. 13.

461 W.R. Hess, o.c., p. 76.

462 Ibid., p. 76.

463 H-A. Jacobsen, o.c. (*24/1*), p. 74.

464 W.R. Hess, o.c., p. 91.

465 J. Hofman, *Rudolf Hess als patiënt en de politiek-historische rol van zijn psychiaters*, in *Tijdschrift voor psychiatrie*. 75, 7-8, p. 535-551.

466 H-A. Jacobsen, o.c. (*24/1*), p. 404.

467 Ibid., p. 405.

468 Ibid., p. 408.

469 Ibid., p. 417, brief Karl Haushofer 11 augustus 1944.

470 Ibid., p. 414.

471 Ibid., p. 427, 428.

472 Ibid., p. 425.

473 W.R. Hess, p. 78, 79.

474 *Der Schatzträger*. In: R. Italiaander (hg.), *In memoriam Albrecht Haushofer*, Hamburg: Verlag Friedrich Oetinger 1948.

475 H-A. Jacobsen, o.c. (*24/II*), p. 564, 565. Deze brief is niet van datum voorzien.

476 H-A. Jacobsen, o.c. (*24/I*), p. 433. Verklaring van 11 mei 1945.

477 Haushofer werd enige malen genoemd in het proces tegen de belangrijkste verdachten dat tussen november 1945 en oktober 1946 gehouden werd. Het ging hierbij om zaken m.b.t. Japan, Midden-Europa en Rudolf Hess (de documenten D: PS-3817 en D: PS-2788). Internationaler Militärgerichtshof Nürnberg, *Der Nürnberger Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vom 14. November 1945 bis 1 Oktober 1946,* Nürnberg: Reichenbach-Verlag 1949. De betreffende teksten over Haushofer staan in de delen, IV, VII, VIII en X.

478 H-A. Jacobsen, o.c., (*24/I)*, p. 437-444.

479 F. Stern, *Kulturpessimismus als politische Gefahr*, Bern/Stuttgart/Wien: Scherz 1963, p. 25, 27, 53-55, 122.

480 Ibid., p. 122.

481 R. Zwaap, *De keizer van Atlantis*, in *De Groene Amsterdammer*, 26.04.1995.

482 Er bestaat een enorme hoeveelheid literatuur over de theosofie. Van belang zijn hier de hoofdwerken van H.P. Blavatsky, *Isis Unveiled. Deel 1*: *Science, deel 2*: *Theology*, Los Angelos: The Theosophy Company 1931 en *The Secret Doctrine,* Pasadena/Den Haag/München: Theosophical University Press 1988. Vgl. J. Slavenburg, *H.P. Blavatsky, de theosofie en de meesters.* Deventer: Ankh Hermes 1991/ *Ronden en rassen, onze Goddelijke afkomst & bestemming*, z.p., 1986/ A. Besant, *Populaire voordrachten over de theosofie*, Amsterdam 1910/ A.P. Sinnett, *Esoterisch Buddhisme,* Amsterdam: Theosofische uitgeverszaak 1906/ F. Hartmann, *Unter den Adepten,* Leipzig 1901: Theosophisches Verlagshaus/ N. Sri Ram, *Hoe een theosoof de wereld ziet*, Amsterdam: Uitgeverij der Theosofische Vereniging 1953.

483 L. Poliakov, *De arische mythe. Over de bronnen van het racisme en de verschillende vormen van nationalisme*, Amsterdam: Van Gennep 1979. Vgl. P. Bregstein, *Het kromme kan toch niet recht zijn. Essays en interviews,* Baarn: de Prom 1994.

484 Voor de ontwikkeling van het wetenschappelijke denken over de ariër, zie: J.V. Day, *The Concept of the Aryan Race in Nineteenth-Century Scholarship*, in *Orpheus, nur 4, Journal of Indo-European and Thracian Studies,* Sofia 1994, p. 13-49.

485 T.H. Kohut, *Wilhelm II and the Germans. A Study in Leadership*, New York/Oxford: Oxford University Press 1991.

486 Andere esoterisch ingestelde boeken baseren zich grotendeels op Ravenscroft, zoals K. Anderson, *Hitler and the Occult.* Amherst/New York: Prometheus Books 1995.

487 T. Ravenscroft, o.c., p. 228, 232, 233. Voor kritische kanttekeningen bij Ravenscroft vgl. K. Anderson, o.c., bovenal het hoofdstuk *Hitler discovers the Holy Lance,* p. 47-54, alsmede ook hoofdstuk 5 en 6 over de rol van Johannes Stein.

488 L. Pauwels/ J. Bergier, o.c., hoofdstuk 10.

489 D. Bonder, o.c., p. 247, vgl. L. Pauwels/ J. Bergier, o.c., hoofdstuk 8.

490 R. Zwaap, *De keizer van Atlantis*, in: *Groene Amsterdammer*.

491 J-M. Angebert, *The Occult and the Third Reich*, New York: McGraw-Hill p. 227.

492 Wilhelm Reich, aanvankelijk een leerling van Freud, meende dat er 'ruimte-energie' bestond (orgon) welke geneeskrachtig werkte. Voor het werk van Wilhelm Reich, zie onder andere: D. Boadella, *Pionier des neuen Denkens. Eine Biographie*, Scherz 1995.

493 George Earle Lytton, 1803-1873.

494 E. Bulwer-Lytton, *Das kommende Geschlecht*, München: DTV 1999. Bulwer-Lytton was beroemd geworden door zijn boek *The Last Days of Pompeii* uit 1834. Voor zijn levensloop zie: I. Qusby, *The Cambrigde Guide to Literature in English*, 1988, Cambrigde 1993, p. 130, 131.

495 J-M. Angebert, o.c., p. 227.

496 A. Haushofer, *Moabiter Sonette*, Zürich: 1948, p. 45.

497 D. Rose, *Die Thulegesellschaft. Legend, Mythos, Wirklichkeit*, Tübingen: Grabert 2000 (tweede druk). Ook Christoph Lindenberg heeft erop gewezen dat Haushofer ten onrechte door mensen als Louis Pauwels tot geestelijk vader van het Thulegenootschap benoemd is. C. Lindenberg, *De techniek van het kwaad. Hitler en de opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland*, Zeist: Vrij Geestesleven 1985.

498 F.W., *Im Banne des Mythos*, Esselingen: Moewich 1979, p. 57.

499 N. Goodrick-Clarke, o.c.

500 A.J. Toynbee, *The World and the West*. Hier gebuikt: *De wereld en het westen*, Bussum: F.G. Kroonder 1953, voorwoord.

501 H. Fortmann, *Oosterse renaissance. Kritische reflecties op de cultuur van nu*, Bilthoven: Ambo 1970, p. 7.

502 H. Cox, *Oostwaarts. De belofte en de bedreiging van de neo-oosterse bewegingen*, Baarn: Ambo 1978, hoofdstuk 10.

503 R. Stephan, *Het westen op de dwaalweg*, Franeker: T. Wever 1951.

504 In feite vond de wederzijdse beïnvloeding en interpretatie al die tijd al plaats. Zie: M. Messing, *Gnostische wijsheid in Oost en West*, Deventer: Ankh-Hermes 1991.

505 Irving, *Hess, The missing Years*, o.c., p. 46.

506 H-A. Jacobsen, o.c., (*24/1*), p. 409.

507 M.H. Kater, *Das Ahnenerbe der SS 1935-1945, ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*, München: R. Oldenbourg 1997 p. 211-214. Voor een recente uitgave over de relatie NS-regime en Tibet vgl. C. Hale, *Himmler's Crusade. The True Story of the 1938 Nazi Expedition into Tibet*, London: Bantam Books 2004.

508 *Der Vater*, uit A. Haushofer, *Moabiter Sonette*, o.c., p. 45.

509 R. Rosenbaum, *Waarom Hitler? Een zoektocht naar de wortels van het kwaad*, Amsterdam: Prometheus 1999, p. 156.

510 Ibid., p. 219.

511 Voor een inventaris van deze ideeën van Rosenberg vgl. P. Pierik, *Hitlers Lebensraum, de geestelijke wortels van de veroveringsveldtocht naar het oosten*, Nieuwgein: Aspekt 1998 hoofdstuk 3.

512 A. Nijeboer, *Novus Ordo Seclorum. Private planningsgroepen, ideologie en internationale politiek*, Amsterdam 1998, p. 7.

513 P. Bahn/ H. Gehring, *Der Vril-Mythos. Eine geheimnisvolle Energieform in Esoterik, Technik und Therapie*, Düsseldorf: Omega Verlag 1997, L. Pauwels/ J. Bergier, o.c., p. 175-180.

514 Ibid., p. 85.

515 H-A. Jacobsen, o.c. (*24/1*), p. 113, 114, 117, 118, 120.

516 M. Haushofer, *An des Daseins Grenzen. Geschichten und Phantasien,* München 1908 (tweede druk). Max Haushofer was geen belangrijk schrijver. Hij wordt wel summier genoemd in de standaardwerken van zijn tijd, zoals G.K. Brand, *Werden und Wandlung, Eine Geschichte der deutschen Literatur von 1880 bis Heute*, Berlin 1933, p. 17, 50.

517 H-A. Jacobsen, o.c. (*24/1*), p. 234.

518 Ibid., p. 260.

519 D. Rose, o.c., p. 132.

520 J. Toland, *Adolf Hitler, einde van een mythe*, Utrecht: A.W. Bruna & zoon 1984, p. 143 (vierde druk).

[521] D. Irving, o.c., p. 43-46.

[522] P.F.M. Fontaine, *De onbekende Hitler*, Baarn: Ambo 1992, p. 142.

[523] Ibid., p. 256.

[524] W.Th.H. Wulff, *Tierkreis und Hakenkreuz. Als Astrologe an Himmlers Hof*, Gütersloh: Bertelsmann 1968, p. 9.

[525] H-A. Jacobsen, o.c. (*24/11*), p. 568, 569.

[526] J. Harris/ M.J. Trow, *Hess, the British Conspiracy*, London: André Deutsch, p.4.

[527] *The Truth about Rudolf Hess*, p. 136.

[528] Een kort overzicht van de verschillende visies is te vinden in het eerste hoofdstuk van R.F. Schmidt, *Rudolf Hess 'Botengang eines Toren'. Der Flug nach Grossbritannien vom 10. Mai 1941*. Düsseldorf: Econ 2000, p. 9-33/ M. Allen, *Het Hitler-Hess bedrog. Het best bewaarde geheim van WO-II*, Amsterdam: Balans 2003.

[529] R.F. Schmidt, o.c., p. 50, 51.

[530] Ibid., p. 52.

[531] *Als Hauptvertreter der Geopolitik in Deutschland gilt K. Haushofer*, U. Ante, o.c., p. 43.

[532] Ibid., p. 45.

[533] P. Dassen/ T. Nijhuis (red.), *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*, Amsterdam: Boom 2001, p. 51.

[534] U. Laack-Michel, o.c., p. 41.

[535] P. Schöller, *Geopolitische Versuchungen bei der Interpretation der Beziehungen zwischen Raum und Geschichte. Eine kritische Bilanz der Konzeptionen und Theorien seit Friedrich Ratzel*, in Dietrich Denecke/Klaus Fehn, *Geographie in der Geschichte*, Stuttgart: 1989, p. 79.

[536] P. Schöller, o.c., p. 79. Ook Duitslands positie schoof op, 'wir sind wieder wer', mede door de Duitse stellingname in de Koude Oorlog. M.C. Brands/ H.J.G. Beunders/ H.H. Selier in: *Denkend aan Duitsland. Een essay over moderne Duitse geschiedenis en enige hoofdstukken over de Nederlands-Duitse betrekkingen in de jaren zeventig. Voorstudies en achtergronden voor de Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid. WRR. V36* 1983.

[537] P. Schöller, o.c., p. 79.

[538] Ibid., p. 78.

[539] S. Haffner, *Kanttekeningen bij Hitler*, p. 117.

[540] P. Schöller, o.c., p. 79.

[541] Ibid., p.80. Het ging hier om een publicatie uit 1956.

542 Ibid., p. 80.

543 Ibid., p. 80.

544 Ibid., p. 84. De belangrijkste boeken van Mommsen over het Romeinse rijk zijn: *Römische Geschicht*, Wien/Leipzig 1932 en *Weltreich der Caesaren*, Wien/Leipzig 1933.

545 U. Ante, o.c., p. 46.

546 Ibid., p. 46, 47.

547 Ibid., p. 47.

548 Ibid., p. 49.

549 Ibid., p. 50, 51.

550 Ibid., p. 51, vgl. P. Reuber, *Die politische Geographie als handlungsorientierte und konstruktivistische Teildisziplin – angloamerikanische Theoriekonzepte und aktuelle Forschungsfelder,* in E. Giese/ G. Kohlhepp/ J. Pohl/ D. Soyez (hg.), *Geographische Zeitschrift 88.* Jahrgang, Heft 1 2000, p. 36-52.

551 U. Ante, o.c., p. 52.

552 P.J. Taylor, o.c., p. 2, 3.

553 Ibid., p 352, 353, vgl. I. Wallerstein, *The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press 1974/ I. Wallerstein, *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600-1750*, New York: Academic Press 1980.

554 M. van Rossem, *De Verenigde Staten in de twintigste eeuw*, Den haag: Sdu 2001, vgl. S.E. Ambrose, *Rise to Globalism*: Penguin, vgl. G.R. Sloan, o.c., J.L. Gaddis, *Stategies of Containment. A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy*, Oxford: Oxford University Press 1990.

555 H. Kissinger, *A World Restored, Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812-1822*, Houghton Mifflin Company, 1973.

556 J. O' Loughlin, o.c., p. 92.

557 G.R. Sloan, o.c., p. 127, 128.

558 Ibid., p. 128.

559 Ibid., p. 129.

560 Proloog tot het boek A.S. Jerussalimski, *Der Deutsche Imperialismus. Geschichte und Gegenwart*, Berlin: Akademie Verlag 1968.

561 Ibid., p. 9-11.

562 H. Guderian, *So geht es nicht! Ein Beitrag zur Frage der Haltung Westdeutschland.*

In: *Beihefte zur Geopolitik neue Folge, Heft 1,* Heidelberg: Vowinckel 1951. p. 34.

563 Ibid., p. 35.

564 Ibid., p. 35.

565 Ibid., p. 28-35.

566 A.S. Jerussalimski, o.c., p. 692.

567 De Sovjet-geschiedschrijving gebruikte meestal de terminologie 'fascisme' als men over nationaal-socialisme sprak. Omdat we hier de Sovjet-visie behandelen is ervoor gekozen de terminologie hier te handhaven.

568 A.S. Jerussalimski, o.c., p. 692. Deze thematiek vormde een rode draad van verontwaardiging in Sovjet-oorlogsmemoires, vgl. P. Pierik, *Onder de banieren van het Rode Leger. Hoe een Oostduitse uitgeverij de grootvaderlandse oorlog bracht.*, in P. Pierik/ M. Ros/ R. te Slaa (red.), *Vijfde bulletin van de Tweede Wereldoorlog,* Soesterberg: Aspekt 2003, p. 133-149. Vgl. N.V. Sivachev/ N.N. Yakolev, *Russia and the United States. US-Soviet Relations from the Soviet point of View*, Chicago: University of Chicago Press 1979, p. 158

569 A.S. Jerussalimski, o.c., p. 694.

570 Ibid., p. 697.

571 G. Heyden, o.c., p. 5.

572 Ibid., p. 5.

573 Ibid., p. 202.

574 Ibid., p. 203.

575 Ibid., p. 203,204.

576 Ibid., p. 204.

577 Ibid., p. 51-55.

578 Voor een overzicht van de wapenwedloop, zie: G.C. Berkhof/ P.M.E. Volten, *Het militair-strategisch denken in de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Overeenkomsten en verschillen* (zonder jaar/zonder plaats).

579 A.Z. Rubinstein, *Moscow's Third World Strategy*, New Jersey: Princeton University Press 1990, p. 78,79.

580 Ibid., p. 79. De sociale revolutie zat klem tussen nationalisme en internationalisme, meende Jean Copans in: Z. Laidi (ed.), *The Third World and the Soviet Union*, 1988 Lynne Rienner Publishers, p. 33.

581 A.Z. Rubinstein, o.c., p. 83, 84.

582 Ibid., p. 93.

583 Ibid., p. 101.

[584] J. Vermeersch/ J. Schockaert, *De Sovjetunie en de Derde Wereld*, Brussel: Pelckmans 1987, p. 25, 26.

[585] V. Kolossov/ R. Turovsky, *Russian Geopolitics at the Fin-de-siècle* in: A.H. Dawson/ R. Fawn (ed.), o.c.

[586] Ibid., p. 143-148.

[587] Ibid., p. 146, 147.

[588] Ibid., p. 147-150.

[589] M. van Rossem, o.c., p. 402-407, 469-486.

[590] Z. Brzezinski, *Out of Control. Global Turmoil on the Eve of the 21st Century,* New York: Touchstone 1993.

[591] Ibid., p. 63.

[592] S.D. Brunn, *The Worldviews of Small States. A Content Analysis of 1995 UN Speeches,* in N. Kliot /D. Newman (ed.), o.c., p 18.

[593] Met betrekking tot de nieuwe geopolitieke situatie voor Albanië als gevolg van de 'Wende' vgl. D. Hall, *Albania in Europe: Condemned to the Periphery or Beyond?*, in A.H., o.c., p. 107-118.

[594] S.D. Brunn, o.c., p. 29.

[595] G.O. Tuathail (Gerard Toal), *Borderless Worlds? Problematising Discourses of Deterritorialisation* in: Nuroit Kliot/David Newman, o.c., p. 143.

[596] Ibid., p. 142.

[597] Ibid., p. 141.

[598] S. Graham, *Vertical Geopolitics: Baghdad and After,* in *Antipode. A Radical Journal of Geography,* January 2004, Number 1, Volume 37, p. 12-23.

[599] M. Sparke, *Neoliberal Geopolitics*, in *Antipode. A Radical Journal of Geography,* November 2003, Number 5, Volume 35.

[600] De bedenker van de term verticale politiek is Eyal Weizmann, een Amerikaanse architect, die met deze term kwam in een internetdebat op de site *Open Democracy* van juni 2003 n.a.v. een discussie over het Israëlisch-Palestijnse conflict. In het tijdschrift *Antipode* ontstond hierop de term verticale geopolitiek. Tot de 'verticale' critici kunnen ook nog gerekend worden de geografen William H. Thornton, Eric Mann en James D. Sidaway. Het debat heeft een enigszins activistisch karakter waarbij niet altijd de wetenschappelijke distantie in acht wordt genomen. In *Antipode* wordt zelfs het woord *Banal Geopolitics* geïntroduceerd.

[601] A. Lewis, *Bush and Iraq*, in *The New York Review of Books*, 07.11.2002.

[602] Niet alleen vanuit antiglobalistische hoek wordt voor de nieuwe koers van de regering-Bush gewaarschuwd, ook Arthur Schlesinger jr. en Wesley K. Clark waarschuwen. Zie A. Schlesinger jr., *Eyeless in Iraq,* in: *The New York Review of Books,* 23.10.2003, p. 24-27/ W.K. Clark, *Iraq, What went wrong,* in *The New York Review of Books,* 23.10.2003, p. 52-54.

[603] K. Knip, *Een zachte zaak. Amerikaans-Britse manipulaties over de massavernietigingswapens van Saddam Hoessein,* in: *NRC Handelsblad*, 02.11.2003.

[604] Overzicht uit: P. Kennedy, *De wereld in een nieuwe eeuw*, Leuven: Kritak 1993.

LITERATUUR

BOEKEN

Abegg, L., *Yamato. Der Sendungsglaube des japanischen Volkes*, Frankfurt am Main: Societäts-Verlag 1936

Alberton, M., *Birobidschan, die Judenrepublik*, Leipzig/Wien: E. Prager 1932

Allen, M., *The Hitler/Hess Deception. British Intelligence's Best-Keep Secret of the Second World War*, (Hier gebruikt: *Het Hitler-Hess bedrog. Het best bewaarde geheim van WO-II*, Amsterdam: Balans 2003

Ambrose, S.E., *Rise to Globalism. American Foreign Policy since 1938,* New York: Penquin 1985

Amery, C., *Leb wohl geliebtes Volk der Bayern*, München: List 1996

Anderson, K., *Hitler and the Occult*, Amherst/New York: Prometheus Book 1995

Anderson, M.S., *Europe in the Eighteenth Century 1713/1783*, London: Longman 1970

Andriessen, J.H.J., *De andere waarheid. Een nieuwe visie op het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918*, Amsterdam: De Bataafsche Leeuw 1999

Andriessen, J.H.J./Martin Ros/Perry Pierik, *De grote oorlog, kroniek 1914-1918*, Soesterberg: Aspekt 2002

Angebert, J-M., *The Occult and the Third Reich*, New York: McGraw-Hill 1974

Angermund, R., *Deutsche Richterschaft 1919-1945*, Frankfurt am Main: Fischer 1990

Arendt, H., *On Revolution* (Hier gebruikt: *De revolutie. Macht en onmacht van een modern politiek verschijnsel* Utrecht: Het Spectrum 1965)

Aron, R., *Paix et guerre entre les nations* (Paris 1962) (Hier gebruikt: *Frieden und Krieg. Eine Theorie der Staatenwelt*), Frankfurt am Main: S. Fischer 1986

Attali, J., *Millennium, naar een nieuwe wereldorde*, Parijs: 1990

Bahn, P./Gehring, H., *Der Vril-Mythos. Eine geheimnisvolle Energieform in Esoterik, Technik und Therapie,* 2. verbesserte Auflage, Düsseldorf: Omega Verlag 1997

Bakker, G., *Duitse geopolitiek 1919-1945*, Assen: Van Gorcum 1967

Bartezko, D., *Illusionen in Stein. Stimmungsarchitektur im deutschen Faschismus. Ihre Vorgeschichte in Theater- und Film-Bauten*, Reinbek bei Hamburg: 1985

Béhar, P., Une géopolitique pour l'Europe (Hier gebruikt: *Zentraleuropa im Brennpunkt*, Wien/Koln: Styria 1994)

Benoist, A. de, *Communisme et Nazisme. 25 Réflexions sur le totalitarisme aux xxe Siècle (1917-1989)*, Paris: 1998

Benz, W./Graml, H. (hg.), *Biographisches Lexikon zur Weimarer Republik*, München: C.H. Beck 1988

Benz, W. (hg.), *Europaeische Geschichte. Christophe Charle, Vordenker der Moderne. Die Intellektuellen im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Fischer 1997

Bergsträsser, L., *Geschichte der politischen Parteien in Deutschland*, München: 1952

Berkhof, G.C./Volten, P.M.E., *Het militair-strategisch denken in de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Overeenkomsten en verschillen*, z.p./z.j.

Besant, A., *Populaire voordrachten over theosofie*, Amsterdam: 1916

Besson, W. (hg.), *Geschichte,* Frankfurt am Main: Fischer 1973

Beyer, H.J., *Das Schicksal der Polen. Rasse, Volkscharakter, Stammesart*, Archivedition 1990

Bloch, M(arc)., *L'étrange défaite*, [1940]. (Paris 1990) (Hier gebruikt: *Die seltsame Niederlage. Der Historiker als Zeuge,* Frankfurt am Main: Fische 1992)

Bloch, M(ichael)., *Ribbentrop*, London/New York: Bantam Press 1992

(De) bloedige misdaden van Oberländer. Verslag van een persconferentie voor Sovjet- en buitenlandse journalisten in Moskou op 5 april jl. (1960)

Boadella, D., *Wilhelm Reich. The Evolution of his Work*, (Hier gebruikt: *Pionier des neuen Denkens. Eine Biographie*: Scherz 1995)

Boatner III, M.M., *The Biographical Dictionary of World War II*, Novato: Presidio 1996

Bokkel, J.G.A. van, *Gidsen en Genieën. De Dageraad en het vrije denken in Nederland 1855-1898,* Dieren: FAMA 2003

Boog, H./Förster, J./Hoffmann, J., e.a., *Der Angriff auf die Sowjetunion* [1983], Frankfurt am Main: Fischer 1991

Borst, G., *Die Ludendorff-Bewegung 1919-1961. Eine Analyse monologer Kommunikationsformen in der sozialen Zeitkommunikation*, München: Dissertations-Druck Werner Blasaditsch 1969

Bosl, K., (hg.), *Bayern im Umbruch. Die Revolution, ihre Voraussetzungen, ihr Verlauf und ihre Folgen*, München/Wien: 1969

Boterman, F./de Rooy, P., *Op de grens van twee culturen. Nederland en Duitsland in het Fin de siècle*, Amsterdam: Balans 1999

Bouhler, P. (hg.), *Reden des Führers von 10 März 1940 bis 16 März 1941,* 2. Auflage, München: 1942

Bourzanel, R., *Rapallo, ein französisches Trauma*, Köln: 1976

Bracher, K.D./Funke, M./Jacobsen, H-A. (hg.), *Nationalsozialistische Diktatur 1933-1945. Eine Bilanz. Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung band 192*, Bonn: 1983

Brand, G.K., *Werden und Wandlung, Eine Geschichte der deutschen Literatur von 1880 bis Heute*, Berlin: 1933

Brands, M.C./Beunders, H.J.G./Selier, H.H., in*: Denkend aan Duitsland. Een essay over moderne Duitse geschiedenis en enige hoofdstukken over de Nederlands-Duitse betrekkingen in de jaren zeventig. Voorstudies en achtergronden voor de Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid.* WRR. *V36*: Den Haag 1983

Brands, M.C./Mijnhardt, W.W./Kooij, P.*, Speculum Historiale deel 15*, R.L. Veltmeijer, *Vriend en vijand. Duits-Russische betrekkingen 1939-1941*, Assen: 1996

Bregstein, P., *Het kromme kan toch niet recht zijn. Essays en interviews*, Baarn: De Prom 1994

Bronder, D., *Bevor Hitler kam*, 2. Auflage, Genf: Marga 1975

Brzezinski, Z., *Out of Control. Global Turmoil on the Eve of the 21st Century*, New York: Touchstone 1993

Bullock, A., *Hitler and Stalin, Parallel Lives*, London: Vintage 1993

Bulwer-Lytton, E., *The Coming Race* (Hier gebruikt: *Das kommende Geschlecht*) [1871], München: DTV 1999)

Churchill, W., *Mijn jonge jaren, een ware zwerftocht*, Amsterdam: Prisma 1947

Cohen, A., *Das Volk und sein Staat. Politik aus dem Nachlass von Max Haushofer*: München: Ernst Reinhardt 1914

Corazza, H., *Die Samurai. Ritter des Reiches in Ehre und Treue*, Berlin/München: Zentralverlag der NSDAP, Franz Eher Verlag 1937

Coudenhove-Kalergi, R.N./Coudenhove-Kalergi, H., *Judenhass von Heute/Das Wesen des Antisemitismus* (Wien/Zürich Coudenhove-Kalergi, D*as Wesen des Antisemitismus*, Wien/Zürich: Pan-Europa-Verlag 1935

Cox, H., *Turning East* (Hier gebruikt: *Oostwaarts. De belofte en de bedreiging van de neo-oosterse bewegingen*, [New York 1977]. Baarn: Ambo 1978)

Daim, W., *Der Mann der Hitler die Ideen gab. Jörg Lanz von Liebenfels* dritte erweiterte verbesserte Auflage, München: Ueberreuter 1994

Dassen, P./Nijhuis, T., *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*, Amsterdam: Boom 2001

Dawson, A.H./Fawn, R., (ed.), *The Changing Geopolitics of Eastern Europe*, London/Portland: Frank Cass & Co 2002

Delfgaauw, B., *De wijsbegeerte in de 20ste eeuw*, Baarn: Het wereldvenster 1962

Dessaur, C.I., *De droom der rede. Het mensbeeld in de sociale wetenschappen. Een poging tot criminosofie*, Amsterdam: Querido 1982

Diekmann, I./Krüger, P./Schoeps, J.H. (hg.), *Geopolitik. Grenzgänge im Zeitgeist Band 1.2 1945 bis zur Gegenwart*, Potsdam: NBzG 2000

Dittrich, Z.R., *De opkomst van het moderne Duitsland. Deel 1, Dromen, worstelingen, tegenslagen 1806-1862*, Groningen/Djakarta: Historische Studie RU Utrecht 1956

Douglas-Hamilton, J., *The Truth about Rudolf Hess*, London: Mainstream Publishing 1993

Douglas-Hamilton, J., *Motive for a Mission. The Story Behind Hess's Flight to Britain*. (Hier gebruikt: *Geheimflug nach England. Der 'Friedensbote' Rudolf Hess und seine Hintermänner*, Düsseldorf: Droste Verlag 1973)

Dunk, H.W. von der, *Sprekend over identiteit en geschiedenis* Utrecht/Amsterdam: Prometheus 1992

Ebeling, F., *Geopolitik. Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft 1919-1945*, Berlin: Akademie Verlag 1994

Eisner, F., *Kurt Eisner: Die Politik des libertären Sozialismus*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1979

Elvert, J./Lippert, S. (hg.), *Michael Salewski, Die Deutschen und die See. Studien zur deutschen Marinegeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*, Stuttgart: Böhlau 1998

Engelhardt, W., *Klinzy. Bildnis einer Russischen Stadt nach Ihrer Befreiung vom Bolschewismus*, Berlin/Leipzig: Nibelungen-Verlag 1943

Ester, H./Hecker, H./Poettgens, E., *Deutschland, aber wo liegt es? Deutschland und Mitteleuropa. Analysen und historische Dokumente in Amsterdam Studies on Cultural Identity band 3*, Amsterdam/Atlanta: 1993

Fechenbach, F., *Der Revolutionär Kurt Eisner*, Berlin: Dietz 1929

Fest, J.C., *Das Gesicht des Dritten Reiches, Profile einer totalitären Herrschaft* 7de druk, München: Piper 1980

Fischer, F., *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands 1914-1918*, Düsseldorf: Droste 1961

Fischer, F., *Hitler war kein Betriebsunfall*, München: Beck 1992

Fontaine, P.F.M., *De onbekende Hitler*, Baarn: Ambo 1992

Fortmann, H., *Oosterse renaissance. Kritische reflecties op de cultuur van nu*, Bilthoven: Ambo 1970

Gaddis, J.L., *Strategies of Containment. A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy*, Oxford: Oxford University Press 1990

Gellner, E., *Nations and Nationalism*, [1983], Oxford: Blackwell 1988

Goodrick-Clarke, N., *The Occult Roots of Nazism. Secret Aryan Cults and their Influence on Nazi Ideology. The Ariosophists of Austria and Germany, 1890-1935*, Washington/New York: Gardners Books 1992

Gorbatsjov, M., *Perestrojka. Een nieuwe visie voor mijn land en de wereld*, Utrecht: het Spectrum 1987

Görlitz, W./Quint, H.A., *Adolf Hitler, eine Biographie*, Stuttgart: Steingrüben Verlag 1952

Görtemaker, M., *Deutschland im 19. Jahrhundert. Entwicklungslinien. Bundeszentrale für politische Bildung. Schriftenreihe Band 274*, Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung 1994

Grabowsky, A., *Raum, Staat und Geschichte. Grundlegung der Geopolitik* Köln/Berlin: Heymann 1960

Greiffenhagen, M. (Martin)/S. (Sylvia), *Ein schwieriges Vaterland. Zur politischen Kultur Deutschlands*, München: List 1980

Grimm, H., *Volk ohne Raum*, München: Albert Langen 1932

Grimm, H., *Englische Rede. Wie ich den Engländer sehe*, Gütersloh: C. Bertelsmann 1938

Grondijs, L.H., *Tussen twee werelden. Studiën over de bewoners van Oost-Europa*, Amsterdam: Elsevier 1944

Groot, J-W., *'Arische' Gnosis* (z.j.) (typoscript)

Gruner, W.D., *Die deutsche Frage in Europa 1800 bis 1990*, (München/Zürich: Beck 1999)

Gründer, H. (hg.), '*...da und dort ein junges Deutschland gründen. Rassismus, Kolonien und kolonialer Gedanke vom 16. bis 20. Jahrhundert*, München: DTV 1999
Guderian, H., *So geht es nicht! Ein Beitrag zur Frage der Haltung Westdeutschland in: Beihefte zur Geopolitik, neue Folge, Heft 1*, Heidelberg: Vowinckel 1951

Haffner, S., *Im Schatten der Geschichte* (Hier gebruikt: *Het Duitse onvermogen. Opstellen over Duitsland)*, Amsterdam: Mets 1985
Haffner, S., *Anmerkungen zu Hitler* (Hier gebruikt: *Kanttekeningen bij Hitler*), Amsterdam: Mets 1978
Hagen, J., *Nietzsches weerklank in Nazi-Duitsland*, Soesterberg: Aspekt 2003
Hale, C., *Himmler's Crusade. The True Story of the 1938 Nazi Expedition into Tibet*, [2003], London: Bantam Books 2004
Hannover, H. en E., *Politische Justiz 1918-1933*, Frankfurt am Main: Fischer 1966
Harmsen, G., *Inleiding tot de geschiedenis*, Bilthoven: Ambo 1968
Harris, J./Trow, M.J., *Hess, the British Conspiracy*, London: André Deutsch 1999
Hartmann, F., *Unter den Adepten*, Leipzig: Theosophisches Verlagshaus 1901
Hartmann, R., *Flüsterwitze aus dem tausendjährigen Reich*, München: Knaur 1983
Hartwig, H-H., *Politik im 20. Jahrhundert*, Braunschweig: 1972
Haushofer, A., *Moabiter Sonette*, München: DTV 1976
Haushofer, A., *Allgemeine politische Geographie und Geopolitik*, Heidelberg: Vowinckel 1951
Haushofer, H., *Das Agrarpolitische Weltbild*, Leipzig/Berlin: Teubner 1939
Haushofer, K., *Dai Nihon. Betrachtungen über Gross-Japans Wehrkraft, Weltstellung und Zukunft*, Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn 1913
Haushofer, K., *Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung*, Berlin: Kurt Vowinckel 1927
Haushofer, K. (hg.), *Die Grossmächte vor und nach dem Weltkriege. Zweiundzwanzigste Auflage der Grossmächte Rudolf Kjelléns in Verbindung mit Hugo Hassinger, Otto Maul, Erich Obst*, Leipzig/Berlin: Teubner 1930
Haushofer, K. (hg.), *Der Rhein, sein Lebensraum/sein Schicksal*, I. Buch, *Erdraum und Erdkräfte, der natürliche Lebensraum* (Berlin 1928), II. Buch, Kurt Wiedenfeld (hg.), *Bodenwerte und Wegsamkeit* (Berlin 1930), III. Buch, Paul Wentzcke (hg.), *Leben und Raum*, Berlin: Kurt Vowinckel 1931
Haushofer, K., *Japans Reichserneuerung. Strukturwandlungen von der Meji-ära bis Heute*, Leipzig: De Gruyter 1930

Haushofer, K., *Japan und die Japaner. Eine Landes- und Volkskunde* (tweede druk), Berlin/Leipzig: Teubner 1931

Haushofer, K., *Jenseits der Grossmächte-Ergänzungsband zur Neubearbeitung der Grossmächte Rudolf Kjelléns*, Leipzig: Teubner 1932

Haushofer, K., *Wehr-Geopolitik*, Berlin: Berlin Zeitgeschichte 1932

Haushofer, K., *Weltpolitik von Heute*, Berlin: Berlin Zeitgeschichte 1934

Haushofer, K., *Kitchener, Colemans kleine Biographien Heft 46*, Lübeck: Charles Coleman 1934

Haushofer, K., *Marschall Foch, Colemans kleine Biographien Heft 64*, Lübeck: Charles Coleman 1935

Haushofer, K./Fochler-Hauke, G., *Welt in Gärung. Zeitberichte deutscher Geopolitiker*, Berlin: Verlag von Breitkopf & Härtel 1937

Haushofer, K., *Weltmeere und Weltmächte* (1937), Berlin: Zeitgeschichte Verlag 1941

Haushofer, K., *Deutsche Kulturpolitik im Indopazifischen Raum*, Hamburg: Hoffmann und Campe Verlag 1939

Haushofer, K., *Japan baut sein Reich*, Berlin: Zeitgeschichte Verlag 1941

Haushofer, K./Roeseler, H., (hg.), *Das Werden des Deutschen Volkes. Von der vielfalt der Stämme zur Einheit der Nation*, [1939], Berlin: Im Propyläen 1941

Haushofer, K., *Das Reich. Grossdeutsches Werden im Abendland*, Berlin: 1943

Haushofer, M., *Der ewige Jude. Ein dramatisches Gedicht in drei Teilen*, Leipzig: A.G. Liebeskind 1886

Haushofer, M., *An des Daseins Grenzen. Geschichten und Phantasien. Zweite unveränderte Auflage*, München: 1908

Heffen, Oscar van, *Hitlers aanval op de Sovjet-Unie*, Enschede: Twente University Press 1999

Hefferman, J.A.W. (ed.), *Representing the French Revolution, Literature, Historiography, and Art*, Hannover/London: University Press of New England 1992

Heller, P./Maegerle, A., *Thule. Vom völkischen Okkultismus bis zur Neuen Rechten*, Stuttgart: Grabert 1995

Hemleben, J., *Rudolf Steiner in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1963

Hennig, R./Körholz, L., *Einführung in die Geopolitik*, Leipzig/Berlin: B.G. Teubner 1935

Herre, F., *Kaiser Wilhelm II. Monarch zwischen den Zeiten*, Köln: Kiepenheuer & Witsch 1993

Hess, I., *Antwort aus Zelle Sieben. Briefwechsel mit dem Spandauer Gefangenen*, Leoni am Starnbergersee: Druffel 1967

Hess, W.R., *Mein Vater Rudolf Hess. Englandflug und Gefangenschaft*, München/ Wien: Langen Müller 1985

Heyden, G., *Kritik der deutschen Geopolitik. Wesen und soziale Funktion einer reaktionären soziologischen Schule*, Berlin: Dietz 1958

Hilberg, R., *Die Vernichtung der europäischen Juden*, [1961], Frankfurt am Main: Fischer 1993

Hilberg, R., *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945*, [New York 1992]. (Hier gebruikt: *Daders, slachtoffers, omstanders. De joodse catastrofe 1933-1945*, Haarlem: Becht 1993)

Hillgruber, A., *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege. Die deutsche Frage in der Welt*, Göttingen: Vandenhoeck Ruprecht 1967

Hippel-Königsberg, E. von (hg.), *Fachschriften zur Politik und staatsbürgerlichen Erziehung. Karl Haushofer, Wehr-Geopolitik. Geographische Grundlagen einer Wehrkunde*, Berlin: 1932

Hintzen, P., *Duitsland – bewogen hart van Europa. Een beknopte geschiedenis*, Nijmegen: Sun 1996

Hipler, B., *Hitlers Lehrmeister. Karl Haushofer als Vater der NS-Ideologie*, Sankt Ottilien: EOS 1996

Hoensch, J.K., *Geschichte der Tschechoslowakischen Republik 1918 bis 1965*, Stuttgart: Kohlhammer 1966

Hoffmann, H., *Hitler wie ich ihn sah. Aufzeichnungen seines Leibfotografen*, München/Berlin: Herbig 1974

Hofland, H.J.A., *De elite verongelukt*, Amsterdam: 1995

Internationaler Militärgerichtshof Nürnberg, *Der Nürnberger Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vom 14. November 1945 bis 1 Oktober 1946*, Nürnberg: Reichenbach-Verlag 1949

Irving, D., *Hess, The Missing Years 1941-1945* (1987), London: Grafton 1989

Italiaander, R. (hg.), *In Memoriam Albrecht Haushofer*, Hamburg: Verlag Friedrich Oetinger 1948

Jäckel, E., *Hitlers Weltanschauung,* [*1981*], Stuttgart: DVA 1983

Jacobsen, H-A., *Schriften des Bundesarchivs 24/1, Karl Haushofer – Leben und Werk.*

Band I Lebensweg 1869-1946 und ausgewählte Texte zur Geopolitik, Boppard am Rhein: Boldt 1979

Jacobsen, H-A., *Schriften des Bundesarchivs 24/II, Karl Haushofer – Leben und Werk. Band II. Ausgewählter Schriftwechsel 1917-1946*, Boppard am Rhein: Boldt 1979

Jerussalimski, A.S., *Der Deutsche Imperialismus. Geschichte und Gegenwart*, Berlin: Akademie Verlag 1968

Joachimsthaler, A., *Korrektur einer Biographie. Adolf Hitler 1908-1920*, München: Herbig 1989

Joachimsthaler, A., *Hitlers Liste. Ein Dokument persönlicher Beziehungen*, München: Herbig 2003

Johannsen, G.K./Kraft, H., *Das Kolonialproblem Deutschlands*, Hamburg: Paul Hartung 1936

Jong, M. de, *Het geheim van het Oera-Linda-boek*, Bolsward: Osinga 1927

Jung, R., *Die Tschechen. Tausend Jahre Deutsch-Tschechischer Kampf*, Berlin: 1937

Kater, M.H., *Das 'Ahnenerbe' der SS 1935-1945. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des Dritten Reiches. Studien zur Zeitgeschichte Band 6. Herausgegeben v. Institut für Zeitgeschichte* (tweede druk), München: R. Oldenbourg 1997

Kennedy, P., *De wereld in een nieuwe eeuw*, Leuven: Kritak 1993

Kessler, M./Graf Vitzthum, W./Wertheimer, J. (hg.), *Neonationalismus, Neokonservatismus. Sondierungen und Analysen. Stauffenberg Diskussion, Studien zur Inter und Multikultur, Band 6*, Tübingen: 1997

Kingsland, W., *De ware H.P. Blavatsky. Een studie in theosofie en een nagedachtenis aan een grote ziel*, Den Haag: Theos. Vereniging 1928

Kissinger, H., *A World Restored. Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812-1822*, Houghton: Mifflin Company 1973

Kjellén, R., *Der Staat als Lebensform*, Berlin-Grunewald: Vowinckel 1917

Kleist, P., *Zwischen Hitler und Stalin 1939-1945*, Bonn: Athenäum-Verlag 1950

Kliot, N./Newman, D. (ed.), *Geopolitics at the End of the Twentieth Century. The Changing World Political Map*, London/Portland: Frank Cass & Co 2000

Kluge, U., *Die deutsche Revolution 1918/1919. Staat, Politik und Gesellschaft zwischen Weltkrieg und Kapp-Putsch*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1985

Knabe, G., *Lachen um Adolf Hitler. Humor im Dritten Reich* 3. Auflage, Knüllwald: Winkelberg-Verlag 1988

Knapen, B., *Het Duitse onbehagen. Een land op zoek naar identiteit*, Amsterdam: Prometheus 1983

Koch-Hillebrecht, M., *Hitler. Ein Sohn des Krieges. Fronterlebnis und Weltbild*, München: Herbich 2003

Kohut, T.H., *Wilhelm-II and the Germans. A Study in Leadership*, New York/Oxford: Oxford University Press 1991

Kopp, H., *Geschichte der Ludendorff Bewegung,* Pähl: Hohe Warte 1975

Kühlmann, R. von, *Gedanken über Deutschland*, Leipzig: 1931

Laack-Michel, U., *Albrecht Haushofer und der Nationalsozialismus*, Stuttgart: Klett 1974

Laidi, Z.(ed.)., *The Third World and the Soviet Union*, Lynne Rienner Publishers 1988

Lange, A., *Was die Rechten lesen. Fünfzig rehtsextreme Zeitschriften. Ziele, Inhalte, Taktik*, München 1993

Large, D.C., *Where Ghosts Walked. Munich's Road to the Third Reich* (Hier gebruikt: *Hitlers München. Aufstieg und Fall der Haupstadt der Bewegung,* [1998], München: DTV 2001

Laqueur, W., *Russia and Germany. A Century of Conflict*, London: Vintage 1969

Leeflang, T., *Gevallen voor de Führer. Leven en werk van Leni Riefenstahl*, Soesterberg: Aspekt 2003

Lewis, D., *The Man who invented Hitler. The Making of the Führer*, London: Headline 2003

Liang, H-H., *The Sino-German Connection*, Assen: Van Gorcum 1970

Lindenberg, C., *Die Technik des Bösen. Zur Geschichte und Vorgeschichte des Nationalsozialismus* (Stuttgart 1978) (Hier gebruikt*: De techniek van het kwaad. Hitler en de opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland*, Zeist: Vrij Geestesleven 1985)

Los, F.J., *Rusland tussen Azië en Europa. Een geschiedkundige bijdrage tot de kennis van het bolsjewisme*, Amsterdam: Hamer 1943

Lukacs, J., *The Hitler of History* (Hier gebruikt: *Hitler, Geschichte und Geschichtsschreibung*, München: Luchterhand 1997)

Lustiger, A., *Rotbuch: Stalin und die Juden. Die tragische Geschichte des Jüdischen Antifaschistischen Komitees und der sowjetischen Juden*, Berlin: Aufbau 1998

Machtan, L., *Hitlers Geheimniss: Das Doppelleben eines Diktators* (Hier gebruikt: *Hitlers intieme kring. De politieke en psychologische ontwikkeling van Adolf Hitler*, Amsterdam/Antwerpen: Veen 2001)

Mai, U., *'Rasse und Raum'. Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat*, Paderborn/München: Ferdinand Schöningh Verlag 2002

Mann, T., *Schopenhauer en Nietzsche*, Soesterberg: Aspekt 2003

März, J., *Jugoslawien. Probleme aus Raum, Volk und Wirtschaft. Mit einem Geleitwort von Karl Haushofer*, Berlin: Deutscher Verlag 1938

Maser, W., *Adolf Hitler. Lengende, Mythos, Wirklichkeit* (Hier gebruikt: *Hitler, Legende, mythe, werkelijkheid*), Amsterdam: Arbeiderspers 1971)

Maser, W. (hg.), *Paul Devrient. Mein Schüler Adolf Hitler*, München: Universitas-Verlag 2003

Mehnert, K., *Ein Deutscher in der Welt. Erinnerungen 1906-1981*, [1981], Frankfurt am Main: Fischer 1988

Messing, M., *Gnostische wijsheid in Oost en West*, Deventer: Ankh-Hermes 1991

Meij, G.J. van der, *Kanttekeningen bij het Oera-Linda-boek, een afspiegeling van de taalgeleerdheid, denkbeelden en schrijfstijl van dr. J.H. Halbertsma, doopsgezind predikant in Deventer* (z.p./z.j.)

Minnen, J. van, *Het onvermijdelijke Duitsland. Kanttekeningen bij een nieuw Europees krachtenveld*, Utrecht/Antwerpen: Kosmos 1992

Murphy, D.T., *The Heroic Earth. Geopolitical Thought in Weimar Germany, 1918-1933*, Kent: Kent State University Press 1977

Nijeboer, A., *Novus Ordo Seclorum, private planningsgroepen, ideologie en internationale politiek*, Amsterdam: 1998 [ongepubliceerd typoscript]

Noack, U., *Geist und Raum in der Geschichte. Einordnung der deutschen Geschichte in den Aufbau der Weltgeschichte*, Göttingen/Berlin/Frankfurt: Musterschmidt 1961

Norton, D.H., *Karl Haushofer and his Influence on Nazi Ideology and German Foreign Policy 1919-1945*, Worcester: 1965

O'Loughlin, J. (ed.), *Dictionary of Geopolitics*, Westport: Greenwood 1994

Ousby, I., *The Cambrigde Guide to Literature in English*, Cambridge: 1993

Paul, O.E./W. Claussen, *Grossdeutschland und die Welt. Ein Wirtschafts-ABC in Zahlen*, Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft Berlin 1938

Pauwels, L./Bergier, J., *Le Matin des magiciens* (Hier gebruikt: *De dageraad der magiërs*, Amsterdam: De Bezige Bij 1971)

Personalkanzlei der Reichsführer-ss, *Dienstalterliste der Schutzstaffel der NSDAP Stand vom 1. Juli 1935*, Berlin: 1935

Pierik, P., *Hitlers Lebensraum. De geestelijke wortels van de veroveringsveldtocht naar het oosten*, Soesterberg: Aspekt 1999

Pierik, P./Pors, H., *De verlaten monarch. Keizer Wilhelm II in Nederland*, Soesterberg; Aspekt 1999

Poidevin, R., *L'Allemagne et le monde au xxe siècle.* (Hier gebruikt: *Die unruhige Grossmacht. Deutschland und die Welt im 20. Jahrhundert*), [1983], Darmstadt: 1985

Poliakov, L., *Le mythe aryen* (Hier gebruikt: *De arische mythe. Over de bronnen van het racisme en de verschillende vormen van nationalisme* Amsterdam: Van Gennep 1979)

Poppelreuter, W., *Hitler der politische Psychologe. Pädagogisches Magazin Heft 1391*, Langensalza: Beyer & Mann 1934

Presser, J., *Europa in een boek*, Amsterdam: Vereniging ter bevordering van de Belangen des Boekhandel 1963

Rahn, R., *Ruheloses Leben. Aufzeichnungen und Erinnerungen*, Düsseldorf: Diederichs Verlag 1949

Ratzel, F., *Politische Geographie*, München: R. Oldenbourg 1897

Ravenscroft, T., *The Spear of Destiny. The Occult Power behind the Spear which pierced the Side of Christ... and how Hitler inverted the Force in a bid to conquer te World* (Hier gebruikt: De lans van het lot , Deventer: Ankh Hermes 1979)

Rauschning, H., *Die Zeit des Deliriums*, Zürich: Amstutz, Herdeg 1947

Regan, G., *Niedermacher. Militärische Blindgänger und ihre grössten Schlachten*, Lüneburg: Zu Klampen 1998

Reichhardt, H.J./Schaeche, W., *Von Berlin nach Germania. Ueber die Zerstörungen der Reichshauptstadt durch Albert Speers Neugestaltungen,* Berlin: Transit Verlag 1986

Richardi, H-G., *Hitler und seine Hintermänner. Neue Fakten zur Frühgeschichte der NSDAP*, München: Süddeutscherverlag 1991

Riemeck, R., *Mitteleuropa. Bilanz eines Jahrhunderts.* vierde druk [1965], Freiburg im Breisgau: Die kommenden 1977

Ros, M., *Elisabeth. Leven en dood van Sisi*, Soesterberg: Aspekt 1999

Rose, D., *Die Thule Gesellschaft. Legende, Mythos, Wirklichkeit*, Tübingen: Grabert 2000

Rosenbaum, R., *Explaining Hitler. The Search for the Origins of his Evil* (Hier gebruikt: *Waarom Hitler?*) Amsterdam: Prometheus 1999)

Rosenberg, A., *Der Mythus des 20. Jahrhunderts, eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*, München: Hoheneichen-Verlag 1935

Rossem, M. van, *De Verenigde Staten in de twintigste eeuw* (derde druk), Den haag: Sdu 2001

Rubinstein, A.Z., *Moscow's Third World Strategy*, New Jersey: Princeton University Press 1990

Rüthers, B., *Entartetes Recht. Rechtslehren und Kronjuristen im Dritten Reich*, München: DTV 1994

Sabrow, M., *Die verdrängte Verschwörung. Der Rathenau-Mord und die deutsche Gegenrevolution*, Frankfurt am Main: Fischer 1999

Scheel (hg.), *Kriegsschriften der Reichsstudentenführung. Heft 7* Karl Haushofer, *Der Kontinentalblock. Mitteleuropa-Eurasien-Japan*, München: Eher 1941

Schilverbusch, W., *Geschichte der Eisenbahnreise. Zur Industrialisierung von Raum und Zeit im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Fischer 2000

Schmidt, R.F., *Rudolf Hess 'Botengang eines Toren'? Der Flug nach Grossbritannien vom 10. Mai 1941*, Düsseldorf: Econ 2000

Schössler, D., *Carl von Clausewitz*, Reinbek bei Hamurg: Rohwolt 1991

Seidt, H-U., *Berlin, Kabul, Moskou, Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik*, München: Akademie 2002

Sereny, G., *Albert Speer, His Battle with Truth*, New York: 1995

Shirer, W.L., *The Rise and Fall of the Third Reich. A History of Nazi Germany,* London: Secher and Warburg 1979

Sinnet, A.P., *Esoterisch Buddhisme*, Amsterdam: Theosofische uitgeverszaak 1906

Six, F.A. (hg.), *Schriften für Politik und Auslandkunde, Heft 73*, Otto Koellreutter, *Der heutige Staatsaufbau Japans*, Berlin: Junker 1941

Smith, W.D., *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*, New York/Oxford: 1986

Schoenmaker, M., *Occulte wereldgeschiedenis in een notedop*, Deventer: Ankh Hermes 1989

Slavenburg, J., *H.P. Blavatsky. De theosofie en de meesters*, Deventer: Ankh Hermes 1991

Sloan, G.R., *Geopolitics in United States Strategic Policy, 1890-1987*, Brighton: Wheatsheaf Books 1988

Sörgel, H., *Atlantropa*, München: Fretz-Wamuth 1932

Spang, C.W., *Karl Haushofer und Japan. Der Einfluss der Kontinentalblocktheorie auf die Japanpolitik des Dritten Reiches*, Trier: Lit Verlag 2000

Speer, A., *Der Sklavenstaat. Meine Auseinandersetzungen mit der ss*, München: Ullstein 1983

Sri Ram, N., *Hoe een theosoof de wereld ziet*, Amsterdam: Uitgeverij der Theosofische Vereniging 1953

Stam, A., *Opkomst en ontbinding van het wereldcommunisme*, Amsterdam: Wetenschappelijke uitgeverij 1975

Stam, A., *The Diplomacy of the New Order. The Foreign Policy of Japan, Germany and Italy 1931-1945*, Soesterberg: Aspekt 2003

Stephan, R., *l'Occident fait fausse route* (Hier gebruikt: *Het westen op de dwaalweg,* Franeker: T. Wever 1951)

Stegemann, H., *Der Kampf um den Rhein. Das Stromgebiet des Rheins im Rahmen der grossen Politik und im Wandel der Kriegsgeschichte*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1924

Stern, F., *The Politics of Cultural Despair* (Hier gebruikt: *Kulturpessimismus als politische Gefahr. Eine Analyse nationaler Ideologie in Deutschland*, Bern/Stuttgart/Wien: Scherz 1963

Stökl, G., *Osteuropa und die Deutschen. Geschichte und Gegenwart einer spannungsreichen Nachbarschaft*, München: DTV 1970

Taylor, P.J., *Political Geography. World-Economy, Nation-State and Locality* third edition, Edinburgh: Longman 1996

Theimer, W., *The Penguin Political Dictionary. An ABC of International Affairs*, London: Penguin 1939

Thies, J., *Architekt der Weltherrschaft. Die 'Endziele' Hitlers* , Düsseldorf: Droste 1980

Toland, J., *Adolf Hitler,* (Hier gebruikt: *Adolf Hitler. Het einde van een mythe*, Utrecht: Bruna 1976)

Toynbee, A.J., *The World and the West* (Hier gebruikt: *De wereld en het westen,* Bussum: F. G. Kroonder 1953)

Treue, W., *Deutsche Geschichte*, Stuttgart: Kröner 1971

Vermeersch, J./Schockaert, J., *De Sovjetunie en de Derde Wereld*, Brussel: Pelckmans 1987

Volkmann, H-E. (hg.), *Das Russlandbild im Dritten Reich*, Köln: Böhlau 1994

Waite, R.G.L., *Kaiser und Führer. A Comparative Study of Personality and Politics*, Toronto/Buffalo/London: 1998

Wehler, H-U. (hg.), *Neue Historische Bibliothek Edition Suhrkamp Neue Folge. Band 262* Ulrich Kluge, *Die deutsche Revolution 1918/1919. Staat, Politik und Gesellschaft zwischen Krieg und Kapp-Putsch*, Frankfurt am Main: Fischer 1985

Weinreich, M., *Hitlers Professors. The Part of Scholarship in Germany's Crimes against the Jewish People*, New Haven/London: Yale University Press 2003

Wesseling, H.L., *Verdeel en heers. De deling van Afrika 1880-1914*, Amsterdam: Bert Bakker 1991

Wette, W. (hg.), Manfred Messerschmidt, *Was damals Recht war… NS-Militär- und Strafjustiz im Vernichtungskrieg*, Essen: Klartext 1996

Whittle, T., *The Last Kaiser* (Hier gebruikt: *Kaiser Wilhelm II. Biographie,* München: Heyne 1979)

Willms, J., *Die deutsche Krankheit. Eine kurze Geschichte der Gegenwart*, München/Wien: Hanser 2001

Winnig, A., *Das Reich als Republik 1918-1928*, Berlin: J.G. Gotta 1928

Winnig, A., *Vom Proletariat zum Arbeitertum*, Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt 1940

Wirsing, G. (hg.), *Der Krieg 1939/40 in Karten in Verbindung mit Albrecht Haushofer, Wolfgang Höpker, Horst Michael, Ulrich Link*, München: Knorr & Hirth 1940

Wulff, W.Th.H., *Tierkreis und Hakenkreuz. Als Astrologe an Himmlers Hof*, Gütersloh: Bertelsmann 1968

Zischka, A., *Der Kampf um die Weltmacht Baumwolle*, Leipzig: Wilhelm Goldmann 1937

Zweig, S., *Die Welt von Gestern,* (Hier gebruikt: *De wereld van gisteren. Herinneringen van een Europeaan*. Privé-domein nr. 168, Amsterdam: Arbeiderspers 1999)

ARTIKELEN

d'Agostino Orsini, P., 'Die Kolonialfrage und die neue Ordnung', in: *Zeitschrift für Geopolitik* XVIII. Jahrgang Heft 8/August 1941

Ahmed, A.S., 'Ethnic Cleansing', a Metaphor for our Time?, in *Ethnic and Racial Studies* Volume 18 number 1 January 1995

Ante, U., ' Zur Grundlegung des Gegenstandsbereiches der politischen Geographie. Ueber das 'politische' in der Geographie', in Gerd Kohlhepp/Adolf Leidlmair/ Emil Meynen (hg.), *Erdkundliches Wissen. Schriftenreihe für Forschung und Praxis Heft 75* Stuttgart 1985

Avnery, U., 'United States of the World: A Plan for the 21st Century'. Op internet via Babylonet, haGalil on line, gepubliceerd in *Ma'ariv* 3 januari 2000

Bateman, D.C., 'Rudolf Hess', in *'40-'45 Toen – Nu.* nr. 53

Becker, O.E.H., 'Zarenrussische Vorstösse im Nordpazifik', in *Zeitschrift für Geopolitik* XIX. Jahrgang Heft 6/Juni 1943

Caransa, A., 'Kaddisj in Pyskowice', in Perry Pierik/Martin Ros/Robin te Slaa (red.), *Vijfde bulletin Tweede Wereldoorlog* Soesterberg 2003

Clark, W.K., 'Iraq: What went wrong', in *The New York Review of Books* 23.10.2003

Day, J.V., 'The Concept of the Aryan Race in Nineteenth-Century Scholarship', in *Orpheus, nr. 4, Journal of Indo-European and Thracian Studies*. Sofia 1994

Dillen, J.G. van, 'Overeenkomst en verschil tussen de Franse en de Russische revolutie'. Afscheidscollege gegeven op 10 januari 1954 in het groot auditorium der rijksuniversiteit te Utrecht

Georgadza, P., 'De Kaukasus heeft een globale geopolitieke betekenis voor de Verenigde Staten', in: www.pvda.be. 2-3 mei 1999

(Aus dem Nachlass von Gerhard) Engelmann 16.10.1894-16.09.1987, Ferdinand von Richthofen 1833-1905, Albrecht Penck 1858-1945 zwei markante Geographen Berlins, in *Erdkundliches Wissen. Schriftenreihe für Forschung und Praxis* herausgegeben von Emil Meynen in Verbindung mit Gerd Kohlhepp und Adolf Leidlmair *Heft 91* Stuttgart 1988

Glastra van Loon, K., Zoeken naar overeenkomsten tussen beschavingen, in *De Volkskrant* 23 juli 1993

Graham, S., 'Vertical Geopolitics: Baghdad and After', in *Antipode. A Radical Journal of Geography* January 2004 Number 1 Volume 37

Haushofer, K., 'Fromme Wünsche, Die slawische Idee der Absperrung des Deutschtums vom Osten', in *Zeitschrift für Geopolitik* Heft 6 1933

Haushofer, K., 'Die Vielerlei der 'Ost'-Begriffe', in *Zeitschrift für Geopolitik* XIX. Jahrgang Heft 3 März 1942

Haushofer, K., 'Die Sowjets am Rhein', in *Zeitschrift für Geopolitik* XIX. Jahrgang Heft 6/Juni 1942

Hermann, P., 'Ungehobene Schätze', in *Zeitschrift für Geopolitik* XVIII. Jahrgang Heft 2/Februar 1941

Hérodote. 'Revue de géographie et de géopolitique', in: *Les Marches de la Russie 4e trimestre* 1989 No. 54-55

Heumakers, A., Rammelen aan tradities, in *NRC Handelsblad* 07.01.2000

Hirschfeld, G., 'Een "bijzondere" en een "normale" weg naar moderniteit? Duitsland en Nederland in de twintigste eeuw', in M. Berman/J.C.H. Blom, *Het belang van de Tweede Wereldoorlog* Den Haag 1997

Hitchens, C., 'Western Intellectuals and the nato Intervention in Kosovo', in *Transregional Center for Democratic Studies East & Central Europe program Bulletin* Vol. 10/2 Issue 35 June 2000

Hofman, J., 'Rudolf Hess als patiënt en de politiek-historische rol van zijn psychiaters', in *Tijdschrift voor psychiatrie* 75, 7-8

Ipema, J-P.E., 'Goebbels droomfabriek. De film als propagandamiddel in het Derde Rijk', in Perry Pierik/Martin Ros (red.), *Tweede Bulletin Tweede Wereldoorlog* Soesterberg 2000

Knip, K., 'Een zachte zaak. Amerikaanse en Britse manipulaties over de massavernietigingswapens van Saddam Hoessein', *in NRC-Handelsblad* 02.11.2003

Kluncker, Kh., 'De wonderlijke nederlaag: Frankrijk 1940', in Perry Pierik/Martin Ros (red.), *Eerste Bulletin Tweede Wereldoorlog* Soesterberg 2000

Kwasny, K., 'Das neue Schlüsselwort: Rundum-Verteidigung. Zur gegenwärtigen ungarischen Militärdoktrin'.

Lengereck, W.B., 'Frankreich-Idee ausserhalb der Zeit', in *Zeitschrift für Geopolitik* XVIII. Jahrgang Heft 12 1941

Lewis, A., 'Bush and Iraq', in *The New York Review of Books* 07.11.2002

Liebig, G., 'Wladimir Woytinsky, der Revolutionär aus St. Petersburg', in *Neue Solidaritaet* 46 1996.

Mehnert, K., 'Problem XIX. US-Flottenmanöver im Pazifik 1938', in *Zeitschrift für Geopolitik* XV. Jahrgang Heft Juli 1938

Mintschew, E., 'Europa, die Europäische Gemeinschaft und die Balkanhalbinsel – ein Plädoyer für eine neue integrative Strategie', in *Südosteuropa*, 42. Jhg. 7-8/1993

Muck, O., 'Der Sinn von Fünftausend Jahren Kampf im Osten', *in Zeitschrift für Geopolitik* XIX. Jahrgang 1942 Heft 10/Oktober

Niedermayer, O. von, 'Wachstum und Wanderung im russischen Volkskörper', in *Zeitschrift für Geopolitik*, Heft 6 1933

Neefs, C., 'Griff nach dem Oel'. In *Der Spiegel* 10 Januar 2000

Nierop, T., 'Vrees voor wereldwijde botsing tussen culturen is ongegrond', in *de Volkskrant* 30 juli 1993

Neu, G., 'Generalmajor Professor Dr. Oskar Ritter von Niedermayer zu seinem 100. Geburtstag'. In: *Deutsches Soldatenjahrbuch*

Offringa, C., '"Altpreussen" en het Duitse geschiedsbewustzijn sinds de "Reichsgründung"' kracht en grenzen van een analytisch onderzoek', in *Theoretische geschiedenis,* jaargang 12 nummer 3 1985

Orme, J., 'Security in East Central Europe: Seven Futures', in *The Washington Quarterly,* Summer 1991

Pappenheim, H.E., 'Die Dreikaiserecke. Eine grenzrechtliche Erinnerung aus dem Oberschlesien 1914', in *Zeitschrift für Geopolitik*, XX. Jahrgang 3. Heft/März 1943

Penck, A., 'Politisch-Geografische Lehren des Krieges', in *Meereskunde*, *Sammlung volkstümlicher Vorträge zum Verständnis der nationalen Bedeutung von Meer und Seewesen.* Heft 106 Berlin 1915

Pierik, P., 'F.J. Los. In de ban van de "Nordische" geschiedschrijving', in Perry Pierik/ Martin Ros (red.), *Vierde Bulletin van de Tweede Wereldoorlog* (Soesterberg 2002)

Pierik, P., 'Onder de banieren van het Rode Leger. Hoe een Oostduitse uitgeverij de grootvaderlandse oorlog bracht', in Perry Pierik/Martin Ros/Robin te Slaa (red.), *Vijfde bulletin van de Tweede Wereldoorlog* Soesterberg 2003

Pierik, P./Reijmerink, M., 'Albert Speer en de holocaust, september 1942 – Hoe Speers overwinning op Heinrich Himmler het lot van de joden bezegelde', in Perry Pierik/Martin Ros (red.), *Eerste Bulletin Tweede Wereldoorlog* Soesterberg 2000

Reuber, Paul, 'Die politische Geographie als handlungsorientierte und konstruktivistische Teildisziplin – angloamerikanische Theoriekonzepte und aktuelle Forschungsfelder'. In: Ernst Giese/Gerd Kohlhepp/Jürgen Pohl/Dietrich Soyez (hg.), *Geographische Zeitschrift 88.* Jahrgang Heft 1 2000

Reuter, J., 'Jugoslawien: Versagen der internationalen Gemeinschaft?' , in *Südosteuropa*, 42. Jhg. 6/1993

Rosefeldt, M., 'Deutschland und Frankreichs Jugoslawienpolitik im Rahmen der Europäischen Gemeinschaft (1991-1993)'. In: *Südosteuropa*, 42. Jhg. 11-12/1993

Schlesinger, A. jr., 'Eyeless in Iraq', in *The New York Review of Books* 23.10.2003

Schmalz, P., 'Neue Freiräume und alte Aengste der Deutschen und Polen', in *Die Welt* 18 juli 1996

Schöller, P., 'Geopolitische Versuchungen bei der Interpretation der Beziehungen zwischen Raum und Geschichte. Eine kritische Bilanz der Konzeptionen und Theorien seit Friedrich Ratzel', in Schröder*: Frankreich und Deutschland bleiben Schwungräder der europäischen Einigung. Der Bundeskanzler weist Kritik auch aus der SPD zurück/'Berlin Brücke nach Osteuropa*', in *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 3 September 1999 nr. 204

Seewann, G., 'Die Ethnostruktur der Länder Südosteuropas aufgrund der beiden Volkszählungen im Zeitraum 1977-1992', in *Südosteuropa* 42. Jhg. 1/1993

Semjonow, J., 'Die geographischen Leitlinien des Fünfjahresplans', in *Zeitschrift für Geopolitik* Heft 2 1933

Siewert, W., 'Die geographischen Grundlagen der deutschen Seestellung', in *Zeitschrift für Geopolitik* Heft 5 1932

Sparke, M., 'Neoliberal Geopolitics', in *Antipode. A Radical Journal of Geography,* Number 5 Volume 35 2003

(*Der)Spiegel,* 'Affäre Filbinger: "Was Rechtens war…'", in *Der Spiegel* nr.20 1978

Thoss, A., 'Die Umsiedlungen und Optionen im Rahmen der Neuordnung Europas', in *Zeitschrift für Geopolitik* Heft 3 1941

Tiedemann, E., 'Angst als beleidsmaker', in *de Volkskrant* 24 maart 2001

Tkaczynski, J.W., 'Die Geopolitik. Eine Studie über geographische Determinanten und politisches Wunschdenken am Beispiel Deutschlands und Polens', in *tuduv-Studien, Reihe Politikwissenschaften Band 62* München 1993

Trautwein, W., 'Wollt ihr den totalen Begriff. Kriegstheorie ohne Grenzen: Eine Tagung über den bewaffneten Konflikt zwischen 1919 und 1939', in *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 3 September 1999 nr. 204

Woerden, A.N. van, 'Hitler, Duitsland en de Engelse wereldmacht', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* nr. 77 1964

Wirth, K., 'Der Griff der USA, Nach Afrika', in *Zeitschrift für Geopolitik*, XIX. Jahrgang Heft Dezember/12 1942

Wütschke, J., 'Räume der Entscheidungen', in *Zeitschrift für Geopolitik*, Jahrgang XIX. Heft September/9

Zwaap, R., 'De keizer van Atlantis', in *De Groene Amsterdammer*, 26 april 1995

SUMMARY

For some the nineteenth century was the age of prophets.

All over Europe new ideas struggled for precedence. Idealism was a strong issue, but committing to particular political ideas had its risks. Over the years ideas about country and nation had undergone changes. Under the influence of Johann Gottfried Herder (1744-1803) an organic concept of nations had become widely accepted. The assumption was that nations – like people, animals and plants – went through the phases of birth, growth, prosperity and death. As a mere metaphor, this concept was relatively harmless. However, Herder's organic ideas also seeped through to science. Due to Charles Darwin's influence such ideas found their way into political and scientific jargon and thought. Metaphor had turned into identity.[1] Geography became political geography and political geography engendered geopolitics.

Karl Haushofer was Germany's main exponent of geopolitics. His contemporaries, geo-politicians such as Richard Henning and Leo Körholz defined the term geopolitics…"Geopolitics is a method of political analysis which emphasizes the role played by geography in international relations". In his *Dictionary of Geopolitics* author John O'Loughlin in 1994 concluded that *Geopolitik* was mainly a political weapon, intellectual ammunition, from which evolved German expansionism and hegemony concepts.

In German-speaking areas this doctrine was initiated by Friedrich Ratzel, had its theory expanded by the Swede Rudolf Kjellén, and after the First World War was put forward by Karl Haushofer as one of the

essential driving forces behind German foreign policy. O'Loughlin correctly argued that there were grave dangers involved here. The trauma following the First World War had not only cast its shadow on this discipline, but also made use of almost indefinable and elusive concepts such as *Lebensraum* and *Heim ins Reich*, later espoused by the Nazis as favourite pseudo-religious notions, which already featured conspicuously in Hitler's earliest writings. 'Geopolitics served as a pseudo-scientific instrument for a war-promoting political propaganda', O'Loughlin concluded.

This dissertation is not a biography, but a study of the work of German geo-politician Karl Haushofer, in which I discuss his time, works and influence. For good reasons, since Karl Haushofer is one of the most controversial Germans of the first half of the twentieth century. One historian equated Haushofer in stature of historical importance to Karl Marx, while others trivialize his importance. The question is: are we dealing with a background character, similar to Rasputin, one who suggested to Hitler his *Lebensraum* project? Or is this fanciful notion the very product of the fact that Haushofer was merely a personage who figured on the periphery of the Third Reich?

Historiographers are not clear about Karl Haushofer's influence. In order to interpret Haushofer's role in his time and to demonstrate its consequences, I examine and outline his role in this book by dealing with three issues.

First, I examine to what extent Karl Haushofer was an exponent of his day and age, a time he often referred to as the pan-epoch, a moment in history which heralded major ground-breaking ideas, ideologies and technologies. Haushofer regarded his geo-political concepts as logical responses to the spirit of his age and believed that an important task was awaiting him. He wanted to educate (*erziehen*) Germany. Was Haushofer the sole originator of these ideas or were his ideas and the role he assigned to himself part of a larger context?

To assess the influence of Haushofer and his geopolitics, which is my second objective, it is necessary to test his ideas against the most important motives and aims of the Nazi regime. Here are some in-

teresting issues to be explored and examined. It is well-known that Haushofer visited Hitler seven times in Landsberg am Lech. After the failed *Putsch* of 1923 Hitler was imprisoned there. The fact that *Mein Kampf*, Hitler's 'political bible', was written there makes the period all the more interesting. In order to compare Hitler's ideas with Haushofer's, we deal at some length with the established geopolitical mores, and Haushofer's ideas in this regard, as reflected in his many writings.

It will not suffice merely to trace the development of Haushofer's theories in order to assess his influence. Haushofer also held important social positions and, when he was lecturing during his Munich years, Rudolf Hess, Hitler's future deputy, was his teaching-assistant.

Haushofer took the young Hess under his wings as *Wahlsohn*. In assessing Haushofer's influence on the policy of the Nazi regime, it is therefore of importance to examine this unusual relationship, as well as Hess' flight to England. Obviously Haushofer already moved in the inner circle of NSDAP veterans at an early stage. It is therefore of importance to find out what direct contacts existed between them and Haushofer in 1920's and 1930's Munich, when the geopolitician was giving shape to his ideas. Furthermore, geopolitician Albrecht Haushofer, one of Karl Haushofer's sons, a good friend of Rudolf Hess and active in the diplomatic circle, plays a significant part here too; so we follow his *Werdegang* in this respect as well.

Finally I look at the more recent past to see what has remained of the man and his work. After Europe had painfully risen up from its ashes, Haushofer's ideological heritage seemed a dark memory from the past, a field of knowledge that had inflicted nothing but suffering. Only recently attempts have been made to make a balanced assessment. Was geopolitics a mere farce, a chimera, or is it still apllicable in the future? To what extent do Haushofer's ideas feature in it? The upsurge of interest in Haushofer in the field of light fiction and fiction of a more esoteric slant is also discussed. In doing so I try to disclose the origins of these mystifications.

***

We can conclude that Haushofer was a man of his time. Not only in regard of his particular field of study, but also his specific interpretation and application. In the first half of the 20th century geopolitics was steadily coming into its own. This was partly a reaction following the First World War disaster, which increased the demand for a makeable future. In the first part of the book we read how Karl Haushofer satisfied the demands made by critics of the Weimar republic and met the criteria of modernity, characteristic of the German *Sonderweg* as formulated by historian G. Hirschfield. Nor did Haushofer find himself in an isolated position within the field of German geopolitical studies; a number of colleagues including among others: Albrecht Penck, Wilhelm Volz, Heinrich Schnee, Arthur Dix, Karl Wittfogel, Adolf Grabowsky, Manfred Langhaus-Ratzeburg, Walther Vogel, Ewald Banse, Friedrich Burgdoerfer lectured and/or published on geopolitics. Internationally the field was dominated by such names as Friedrich Ratzel, Rudolf Kjellén and Sir Halford Mackinder, who were regarded the trailblazers of geopolitics, whereas the Soviets pursued a course of their own and imposed their own Marxist mould on the geopolitical question.

Haushofer's influence on Hitler is the second subject of inquiry in this book. On the one hand, there was the perception of the mysterious man in the background, the man who allegedly suggested ideas to Hitler. Others did not know what to make of the role played by the geopolitician and remained silent. Haushofer's influence is judged in a variety of ways. Maser, Opitz, Toland, Bronder, Jordan, Fraincois-Poncet, Ante and other historians and contemporaries attributed (considerable) influence to Haushofer, but did not furnish criteria required to measure it. The only way to get a proper grip on this problem would be to examine Haushofer's influence on the cornerstones of Hitler's *Weltanschauung* – as revealed by Eberhard Jäckel - his ideas on race-issues and *Lebensraum.*

Haushofer's influence in regard of Hitler's racial theories has certainly not been a crucial one. In respect of the persecution of the Jews, 'fellow traveller' would be the most fitting description of Haushofer. Though Haushofer did not deliberately breed or fuel racism or anti-

Semitism, he was to some extent imbued with the spirit of the age. As a *völkisch* Bavarian he believed in the dangers of the *Dunkelmänner* of his day: the secret societies, freemasons, pan-Europeans and *Urban*-types, mostly Jewish who, sometimes veiled by 'mimicry', constituted 'a threat' to Germany. A major influence on his ideas was the Soviet style republic just after the First World War, led by Jewish standard bearer Kurt Eisner, who was representative of these *Dunkelmänner*, according to Haushofer. Revolutionaries wanted Bavaria to secede from the German state, which would entail political consequences unacceptable to Haushofer. Haushofer's response to these 'dangers' was his longing for and pursuit of a Caesarist solution, with a new 'strong man', who would recognize Germany's geopolitical plight and act accordingly; avert the imminent doom scenario through an *Uebermoral*. It was in this sense that Haushofer accepted Hitler as a Caesar, possibly even as a necessary evil. A Caesar that Haushofer was eager to instruct, partly indirect by teaching student Rudolf Hess.

To be sure, racially biased articles could be found in *Zeitschrift für Geopolitik*, of which Haushofer was the editor, though this same journal also exonerates Haushofer to a certain degree, as in these articles the geographical issues nearly always outweighed the human aspect. Haushofer was not an architect of the holocaust.

More significant was Haushofer's influence on Hitler's second objective: *Lebensraum*. While, except for Eckart, Hitler never recognised anyone as mentor or teacher, Haushofer did have a certain influence on Hitler here. Haushofer's persistent stream of publications upheld the validity of the German *Sonderweg* thesis time and time again. The same thesis which helped to generate wild and far-fetched pan-European or pan-Germanic notions. Hitler's definition of his foreign policy formulated at Landsberg am Lech in *Mein Kampf*, definitely has Haushoferian overtones. This can be explained by the fact that Haushofer did not actually contribute towards the formulation of racial theory, and that his most organic concepts concerned the question of *Lebensraum*.

Not surprisingly we find the similarities between Hitler's and Haushofer's views reflected in these concepts. In fact, Haushofer's

definition of geopolitics comes closest to that of Kjellén, who regarded the state as an organism. Consequently the pan-element in Haushofer's theories could be fully developed, causing overlaps with Hitler's ideas. There were shared concerns about many issues, such as:

- demography and the population pressure on the country;
- the 'stranglehold' in which Germany found itself in Central Europe;
- the position of the *Völksdeutsche* outside the Reich's borders;
- the need for *Volkstumarbeit* and *Kulturpolitik* and the associated *Alldeutsche* concept ;
- the inevitability of a *Kontinentalblock* and the concomitant *Lebensraum* policy;
- the problems of Germany's unnatural boundaries;
- the shortage of raw materials;
- the lack of colonies;
- the Slav question;
- Germany's third way between communism and capitalism;
- aversion to the small states concept;
- resentment of the political power constellation resulting from the Treaty of Versailles;
- support of the counter revolution.

Haushofer embodied geopolitics in its heyday, and thus its major proponent. In this respect Haushofer contributed to a certain environment, a rationale that constituted a breeding ground for Hitler's ideas. Their *Alldeutsche* common ground, shared perspective, is obvious. Haushofer's geopolitics were useful to the Nazis in that regard, for they had hardly any ideological precursors to fall back on.

There were differences as well. Hitler was far more grim and uncompromising in regard of the ideological and military confrontation with communism. According to Hitler, ideological and military confrontation was directly linked to his racial doctrine. As noted before, Haushofer was a fellow traveller rather than an instigator in this regard. Moreover he was married to a half-Jewish woman. It

was rather Hitler's racist-ariosophist ideas that reflected the typically wild and unrealistic characteristics of contemporary pan-ideas. The 'solution' to the *Lebensraum* problem, operation Barbarossa, cannot be ascribed to Haushofer. Apart from the fact that he himself never claimed to be the inventor of the term *Lebensraum* (Kjellén), Haushofer would be in favour of concluding pacts. Hitler, however, regarded a conquest war as a solution. In *Der Kontinentalblock* Haushofer urged the need for a German-Russian-Japanese power constellation, under German supervision of course, in order to find a solution to contemporary geopolitic problems. As we know, Hitler preferred a narrowly particularistic German interest by attacking the Soviet Union on his own. Furthermore, Haushofer was greatly opposed to the resulting war on two fronts, and which motivated Rudolf Hess' flight to Great-Britain.

For both men Great-Britain held a remarkable fascination, albeit this was coloured by a great deal of envy. Here too, the keynote was basically their admiration for the way the British led their worldwide colonial empire. There may have been similarities in their attitude towards Japan. Rudolf Hess has later revealed that during his imprisonment at Landsberg am Lech, Hitler read one of Haushofer's books on Japan. This country played a significant role in Haushofer's *Kontinentalblock*. Furthermore, Hitler was linked to Japan by the anti-Comintern pact. Some historians, C.W. Spang among them, hold that Hitler's admiration for Japan was fostered by Haushofer, and adduce the fact that at one time Haushofer's name was mentioned as a possible ambassador to Tokyo. More probably, the fact concerning Haushofer's ambassadorship can be traced back to Foreign Ministry of Von Ribbentrop, who looked favourably on the 'twin-option' Tokyo-Moscow and saw Haushofer as a possible ally. Partly due to his association with Rudolf Hess' flight to Great- Britian Haushofer's position weakened and as Hitler became increasingly keen to start a war against Russia, Haushofer receded into the background.

The most readily assessable instance of the influence of Haushofer and his son Albrecht were probably the circumstances surrounding

Rudolf Hess' flight to Great-Britain. The Haushofers almost certainly played a significant role here. Contributing factors in this instance were both the love of Great-Britain and the geopolitical reality. The war on two fronts that would follow the moment Hitler invaded Soviet Union, Haushofer considered inexpedient and hence his support of Rudolf Hess' peace mission. If there is an instance in which we can qualify Haushofer as a *Rasputin* then it was in this affair. Haushofer's son, who was more critical of the Nazi regime, ultimately paid for his criticsm with his life. Haushofer spent the final days of his life in the Third Reich in the Dachau concentration camp. His role was played, he was history. This was the prelude to his later suicide.

Finally, albeit of lesser impact, were the positions Haushofer held in the Third Reich. In addition to his good *Ruf*, his reputation, as professor and author, he was a prominent feature in a variety of organizations such as the *Deutsche Akademie* and the *Volksdeutscher Rat.* There it became obvious that although he was an industrious scholar, he found it hard to maintain his position in the political arena. Interference from Foreign Affairs as well as the SS prevented Haushofer, who was to protect the interests and well-being of *Volksdeutschen* outside the Reich, from actually carrying any political clout. Rudolf Hess, who had been instrumental in getting Haushofer these positions, found himself unable to shield him. In the final analisis these positions were hardly more than honorary posts. Health problems made it increasingly hard for Haushofer to remain active in the day to day political arena and in the end he withdrew into the regions of *Innere Emigration*.

Finally there is the question of Haushofer's influence at present. Interestingly, Haushofer has 'gone digital'. Rather many pages on the internet refer to him, particularly as the 'black magician', the man who pulled the strings, the puppeteer backstage. Much attention focuses on the secret, occult aspect of National Socialism. Where actually verifiable names and facts are mentioned, almost all trivial 'accusations' levelled at Haushofer can be effortlessly disproved. These trivial authors furthermore hide behind the 'immeasurable', the 'unquantifiable': the unverifiable is the basis of every faith. The esoteric

revival of Haushofer can be viewed against the background of the ongoing renaissance of the East. Raoul Stephan characterized it as a reaction to the world having become despiritualized and materialistic. Ideas such as these were also propagandized by Madam Blavatsky at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century and have been an undeniable influence on National Socialism.

Haushofer, too, had a dreamy, irrational side and he believed he had second sight, *zweites Gesicht*. This was grist to the mill of those who believed in *Vril*, Atlantis and Thule related mysticism. Haushofer's mystical leanings must be seen in the proper context of his time, when apparently his purely scholarly side could be effortlessly matched with these irrational, speculative aspects.

What has finally remained of geopolitics? At first prospects looked bleak for this 'fatal heritage', as Ulrich Ante called it. Peter Schöller argued that as academic discipline it was '*vorbelastet*', for it stood for imperialism, which after the Second World War had been greatly discredited. Furthermore geopolitics labours under the disadvantage that Haushofer had lacked the strength to write the definitive theoretical standard work, not even with the help of Albrecht Haushofer, whose life-span was cut short by the Gestapo. In consequence, geopolitics has been long struggling – which it still is to a certain extent – to secure itself a niche of its own in the academic field as an independent discipline. It was not until the 1980's that geopolitics made its comeback in (Western) Germany. The major political players after 1945 were the U.S. and the Soviet-Union. U.S. policy - some minor cases excepted – mainly consisted of a number of variants of containment policy, by means of which the U.S. sought to curb the expansion of world communism. For the U.S., an *accidental empire*, these were altogether new steps taken on the stage of world politics. But either way, the new world power could not circumvent or ignore Haushofer's *Kernraum Europa* concept, or Mackinder's *Heartland* theory. Prevention of Soviet domination of Eurasia could only be prevented by the U.S. giving long-term guarantees to Western Europe. It was this situation that gave rise to the Cold War, during which, due to nuclear mutual deterrence, the major geopolitical realignments oc-

curred largely outside the Western hemisphere. The new 'axis of evil' were now the Middle East, parts of Asia and Africa. Here the *containment* of communism on the one hand, and the crumbling influence of the old colonial powers – precipitated to a degree by communism – on the other, went hand in hand.

During this period Haushofer was primarily a propagandistic tool. Moscow and the DDR pointed out a continuity between the geopolitical thinking in the West and Haushofer's ideas. The Soviet Union regarded Haushofer as a product of the *Lebensraum* campaign. Like the National Socialist regime, the capitalist states were regarded as imperialist powers. The Soviets bore an especial grudge against those who had played a prominent role in the Second World War too, such as Kurt Vowinckel and Heinz Guderian.

It is interesting to see how, despite these accusations directed at Haushofer and those who followed him, the 'new' powers defined their own geopolitical scenarios with a strong military bias. Between 1945 and 1989 a continuous arms race between the East and the West was in progress and negotiations yielded piecemeal and meagre results. It was not until the implosion of the Soviet Union that real change was brought about, and truly new doctrines emerged that encompassed a far wider range of geopolitical facets, as for example the Gorbachev and Kozyrev doctrines.

Since the 9/11 2001 attacks geopolitics has increasingly come to the fore. As was the case with Haushofer. So, also in the war against terrorism the military-strategic variant of geopolitics appears to play a dominant role, even though the technological scenario has dramatically changed since Haushofer's day. The *pre-emptive* war has been re-introduced and, as in Haushofer's day, is legitimized with geopolitical arguments, even though no politician would dream of referring to Haushofer's work. In the academic realm, however, it seems he has been rediscovered and by this route the term geopolitics is now with increasingly frequency surfacing in academic writing and journalistic contributions.

Haushofer was not a 'Rasputin', but neither was he powerless. He was not a prominent anti-Semite, but neither was he a protector of

Jews and Slavs. He did not propagandize the invasion of the Soviet Union, but deemed the creation of a European power bloc inevitable. He idolized the British, yet was their fierce rival. Although not an occultist, he did believe in 'second sight' . He wrote about diplomacy, yet created an 'all or nothing' scenario. He believed in Caesarism, but never became a Hitler adept. He adopted Hess as his *Wahlsohn*, yet he condoned the latter's anti-Semitism. If Haushofer was a magus at all, it was because he was able to reconcile these likes and dislikes, these contrasting traits, in himself.

Karl Haushofer's life was dominated by the German question, an issue that according to Von Humboldt should never have been an item on the agenda. Once on the agenda, it was make or break, do or die, and Haushofer knew the way to do. He did not, as Albrecht Haushofer believed, 'break the seal to the lock', but he hid the key where any thief could find it. Now Germany, Hitler believed, only needed to kick down the door for the entire rotten edifice in order to collapse of itself. With these words Hitler set the guns roaring across a battle front hundreds of kilometres long; it was the start of the operation Barbarossa, the German attack on the Soviet Union in June 1941. The fight for *Kernraum Europa*, the war of *Mein Kampf*, had begun. The world, Hitler asserted, would hold its breath. We know how this all ended. This book is about the life of Karl Haushofer. After writing and reading it we know how his life ended as well. And what is still alive.

PERSOONSREGISTER

Karl Haushofer en Adolf Hitler zijn niet in het register opgenomen